МИКОЛА
БАЖАН

1

МИКОЛА
БАЖАН

МИКОЛА БАЖАН

ТВОРИ
В ЧОТИРЬОХ
ТОМАХ

МИКОЛА БАЖАН

ТВОРИ В ЧОТИРЬОХ ТОМАХ

КИЇВ · 1984

МИКОЛА БАЖАН

ТОМ ПЕРШИЙ

Поезії та поеми
1923—1983

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

У2
Б16

Первый том произведений выдающегося мастера украинской советской литературы, поэта-академика, Героя Социалистического Труда, лауреата Государственной премии СССР составляют стихотворения и поэмы 1923—1983 гг., большинство из которых давно вошли в сокровищницу советской классической литературы.

$\text{Б}\,\frac{4702590200-220}{\text{М}205(04)-84}\,220.84.$

© Склад, передмова,
художнє оформлення.—
Видавництво «Дніпро», 1984 р.

НА МАГІСТРАЛЯХ ЧАСУ

Свідченням визначного місця, яке посідає творчість Миколи Бажана в українському і всьому радянському письменстві, а також незмінно пильної уваги до неї з боку критики і літературної науки може бути хоча б той факт, що на початку 70-х років у Москві й Києві вийшли три нові дослідницькі книжки про поезію цього майстра[1]. До них, а також до ряду попередніх монографій та популярних критико-біографічних нарисів[2] можна й відіслати читача, який захоче докладніше обізнатися з творчим шляхом автора «Будівель», «Безсмертя» та «Польоту крізь бурю». Тут же, в цій передмові, спробуємо окреслити (не зрікаючись, безумовно, й стислого огляду конкретних творів) бодай приблизний загальний портрет людини, письменника, громадського й культурного діяча, який понад шістдесят років працював на новаторській ниві великої радянської літератури.

Досі, на жаль, не часто — навіть у книжках, які відносяться до спеціального типу «літературних портретів»,— приділяється належна увага тому, що ми називаємо живою особистістю письменника. Певна річ, найбільш конденсованим і суспільно значущим її виявом є самі твори поета, романіста чи драматурга. «Я — поет. Тим і цікавий»,— писав у своїй автобіографії Маяковський. Але ж якраз приклад автора цього афоризму виразно свідчить, в якій живій єдності виступають палка революційна поезія і незрівнянна за громадською пристрастю та енергією особистість її творця. Життя і праця видатних митців літератури соціалістичного реалізму здатні багато в чому стати повчальними для читача, особливо молодого,— і не тільки в мистецькому, але і в широкому людському розумінні.

---

[1] Адельгейм Є. Микола Бажан. М., 1970; Суровцев Ю. Поэзия Миколы Бажана. М., 1970; Костенко Н. Поетика Миколи Бажана (1923—1940 рр.). Видавництво Київського університету, 1971.

[2] Тарасенков А. Микола Бажан. М., 1950; Крижанівський С. Микола Бажан. К., 1954; Нісонський П. Микола Бажан. К., 1959; Адельгейм Є. Микола Бажан. К., 1965.

Біографію радянського інтелігента Миколи Платоновича Бажана можна назвати досить звичайною і характерною для свого часу навіть у тих чи тих її «незвичайностях». Народився 9 жовтня 1904 року в м. Кам'янці-Подільському в родині військового топографа. Вчився в уманській гімназії, яка в роки революції стала кооперативним технікумом. Починав учитися в двох київських інститутах — кооперативному та зовнішніх зносин,— обидва залишив, не закінчивши, заради газетної, а потім і літературної праці. Першого вірша опублікував у 1923 р., а на кінець 20-х років він — уже відомий поет. Одночасно працює як редактор і сценарист у кінематографії, редагує журнал «Кіно», пише книжку про творчість молодого тоді Олександра Довженка, свого друга і сподвижника по мистецьких шуканнях. В 1940 р. вступає до лав Комуністичної партії, невдовзі стає секретарем парторганізації Спілки письменників України. В роки Великої Вітчизняної війни полковий комісар, потім полковник М. Бажан редагує газету «За Радянську Україну», що видавалася для населення тимчасово окупованих областей. З 1943-го до 1948 року він — заступник Голови Ради Міністрів УРСР, згодом протягом значного часу очолює Спілку письменників УРСР, потім працює головним редактором Української Радянської Енциклопедії, секретарем Спілки письменників СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР, академік республіканської Академії наук, активний учасник найважливіших громадських справ і починань — і все це до останнього подиху (помер М. П. Бажан 23 листопада 1983 року) супроводжуване щоденною невсипущою працею в основній професійній галузі — літературі.

Так, це характерне й звичайне для письменника нової, соціалістичної формації — і закономірність загального творчого та політичного зростання, і поєднання в одній особі видатного творця художніх цінностей з активним громадським діячем. А нерядове, неординарне полягає тут у високій творчій «енергетиці» поета, в його вмінні бути справжнім майстром у виконанні різноманітних і відповідальних обов'язків, які йому доручались. Згадати хоча б одну Українську Радянську Енциклопедію, що була створена великим колективом авторів і редакторів під його вимогливим, кваліфікованим керівництвом (тепер закінчується друком уже друге видання УРЕ); тим часом з «першокореня» зріс цілий кущ галузевих енциклопедій і словників, роботу над якими очолював поет-академік Микола Бажан. А керувати — означало для нього входити у всі деталі справи: виробляти план і структуру видання, вести розмови з державними інстанціями, з видавцями і книготорговцями, самому правити найважливіші статті, разом з художниками добирати численні ілюстрації. Додаймо, що під керівництвом М. П. Бажана в тому ж колективі УРЕ було створено шеститомну «Історію українського мистецтва» — капітальне, прекрасно оформлене, перше в республіці видання такого роду, удостоєне Державної премії Української РСР.

Належачи до покоління, чиї «роки навчання» збіглися з роками великої революційної ломки, громадянської війни і розрухи («Ми діалектиці учились не за Гегелем»), Бажан, як уже зазначалось, не одержав формальної вищої освіти (як і Тичина, як і Рильський, як і чимало інших з тієї славної фаланги). Тим більшу пошану викликає його самотужки здобута висока освіченість і широта ерудиції в різноманітних сферах гуманітарної культури — історії, соціології, філософії, мистецтві, не кажучи вже про добре знайомий йому величезний світ старого й нового художнього письменства. В цьому розумінні можна з неабиякими підставами віднести до нього слова, сказані свого часу М. Горьким про В. Брюсова як про одного з найкультурніших письменників країни. Він був ненаситним і, хочеться сказати, обдарованим читачем,— варто лише було побачити, як навдивовижу швидко «фотографував» він сторінки книжки чи журналу, нічого в них не пропускаючи й не забуваючи. При цьому, зрозуміло, його аж ніяк не можна було віднести до породи тихих книжників, відданих своїм самітницьким та гуртковим втіхам,— для цього він надто сучасна, надто громадська людина, сповнена снаги дії і творчості. Бо «жить — це значить жить. Зречевлювати труд. Зречевлювати мисль»,— сказав він в одному з своїх давніх уже віршів. Ніяких перетинок, ніяких суперечностей між пристрастю пізнання і пристрастю діяння!

Комуністичний світогляд і широкий культурний кругозір органічно поєднали в свідомості українського поета чуття патріота і переконаного інтернаціоналіста, зробили його непримиренним противником всякої національної вузькості і зашкарублості, тим більш — всякого буржуазного націоналізму. Одним з перших в українській поезії він став прокладати предметні містки дружби між братніми літературами — маються на увазі переклади — і робив це по-бажанівському капітально й майстерно, знаходячи в рідній мові все нові й нові засоби для того, щоб передати зміст і форму геніальних іншомовних першовзорів. Здійснений ним у 30-х роках переклад «Витязя в тигровій шкурі» Ш. Руставелі став подією не тільки літературного, а й загальнокультурного значення. А скільки ще бездоганно виконаних, по-справжньому майстерних перекладів. У тому числі з О. Пушкіна і В. Маяковського, з А. Навої («Фархад і Шірін»), з Д. Гурамішвілі («Давитіані»), Н. Бараташвілі, В. Пшавели, С. Чіковані, І. Абашідзе, з А. Кулешова і М Танка, з А. Міцкевича, Ю. Словацького, Ц. Норвіда, з Данте та Й. В. Гете, з Ф. Гельдерліна, Р. М. Рільке, Р. Тагора вийшло з майстерні цього невтомного працівника!

Але йдеться, зрозуміло, не тільки про перекладацьку діяльність поета. Можна професійно грамотно перекласти ті або інші твори — і не замочити, по суті, ніг біля річки тієї літератури, з якої робляться переклади. Про Бажана цього не скажеш. Грузинську, скажімо, літературу, культуру, сучасне і минуле народу він знав і розумів так досконало, популяризував їх — не лише через переклади — так невтомно, що його можна назвати одним з найбільших літераторів-«грузинів» поза межами цієї республіки. (Це, між іншим, офіційно відзначено і в Грузії — званням заслуженого діяча мистецтв республіки, Державною премією імені Руставелі). З російською літературою він був зріднений з дитинства, а Маяковського, як добре відомо, мав за одного з найбільших вчителів у творенні поезії, покликаної бути «полководцем вселюдської сили». Такі ж найміцніші, можна сказати, інтимні зв'язки єднали його з літературою білоруською і польською. Цей перелік можна було б продовжити, але ще істотніше сказати про те, що стояло за ним у Бажана психологічно: це, як нам здається, відчуття органічної включеності в життя цілої багатонаціональної радянської літератури, глибоке розуміння потреби дивитися на власну письменницьку працю і працю своїх товаришів з всесоюзних і світових мистецьких високостей. Коротше кажучи, це та широта інтернаціонального кругозору, до якого, власне, й зобов'язує передового митця весь дух сучасності. І коли він у ряді своїх статей робить сміливі «виходи» в класичне й сучасне західноєвропейське письменство (статті про Ф. Петрарку, Г. Пйовене, розвідка «Ріссорджіменто і література» та інші), він аналізує й оцінює творчість відомих зарубіжних митців слова саме як представник глибоко партійної, інтернаціоналістської за духом і характером літератури соціалістичного реалізму. В численних статтях письменника про письменників (а тематичне коло їх дуже широке — тут Франко і Леся Українка, Руставелі і Гурамішвілі, Райніс і Шолом-Алейхем, Маяковський і Довженко, Антокольський і Танк, Норвід і Івашкевич...) є й глибоке знання літературних фактів, соціального та національного грунту, на якому вони виникли, і точність аналізу, і зваженість оцінок, але найголовніше в них — ідейна пристрасть літератора-комуніста, широта духовного кругозору, яка єднає українського радянського поета з усіма «братами по Союзу», з усіма цінностями світової прогресивної літератури.

Слово «письменник» у нашій країні саме по собі означає багато. Ще місткіше й об'ємніше поняття — «майстер культури», вживане свого часу М. Горьким. Це визначення особливо пасує до особистості М. Бажана, до всієї повноти його творчості і громадської діяльності. Це був справді різносторонній, завжди сповнений нових задумів майстер культури, майстер і громадянин, духовно сформований ідеями ленінізму, всією радянською соціалістичною дійсністю.

* * *

Дев'ятнадцятирічним юнаком опублікував М. Бажан свій перший вірш («Руро-марш» — київська газета «Більшовик», 17 травня 1923 року). Понад шістдесят років тривала від того дня його праця в літературі і на всьому широкому полі української радянської культури.

Як же схарактеризувати — стисло й достатньо виразно — внесок Миколи Бажана в радянську поезію, у всю літературу соціалістичного реалізму?

Нагадаємо, що жив і творив він у щедру на вікопомні події епоху, відкриту Жовтнем 1917 року, в суспільстві, розвиток якого відзначається безприкладним історичним динамізмом. Від передреволюційної Умані з її купцями й попами, «адвокатами й кабанниками», від грому будьоннівських атак (через місто, де жив тоді майбутній поет, пролягав у 1920 році бойовий шлях Першої кінної, і це дало сильні життєві враження для ряду пізніших творів поета),— і до нинішніх днів, до зрілого повноліття радянського суспільства. Змінювались часи, історичні етапи, розвивалась суспільна самосвідомість — зазнавала відмін, збагачувалась новими якостями і поезія Бажана, як і багатьох інших його співбратів по творчому цеху. «Так, весь я твій, живий мій часе, весь»,— хто з наших визначних митців слова не зміг би повторити ці слова В. Луговського!

З приводу перших книг поета — «17-й патруль» (1926) та «Різьблена тінь» (1927) — було чимало говорено і в тогочасній критиці, і в пізніших дослідницьких монографіях[1]. Пізніше, у «Вибраних поезіях» (1932), поет віднесе їх до своєї «передісторії», маючи на увазі, мабуть, відбиту в них смугу юнацьких шукань — духовних і художніх. Перед нами — виразний зразок того врочисто-пафосного романтизму, який щиро уславлював героїку і самопожертву бійців революції, був мужнім і несхитним, шукаючи для свого вияву гостро драматичні «баладні» ситуації, а разом з тим міг, під тиском складних імпульсів непівської дійсності, обертатися в якісь моменти романтизмом... розгубленим, трохи навіть змарнілим перед лицем гострих життєвих суперечностей (що й відбилося на деяких віршах «Різьбленої тіні»). Неусталена, невироблена була й художньо-стильова програма молодого автора: прагнучи слова міцного, мускулястого, матеріально відчутного, шукаючи поетичної новизни — і нерідко справді прориваючись до неї,— він не завжди втримувався перед формальними спокусами, з одного боку, футуризму та експресіонізму, а з другого — несподіваного для себе статично-мальовничого ередіанства. (Хоч і тут, читаючи такі вірші, як «Любисток» або «Розмай-зілля», молодого митця можна було зрозуміти — він наче тренувався в пластичності, зримості, речевості зображення). Але варто запам'ятати й те, що вже в перших своїх газетних віршах він — не без підказки, звичайно, київських «аспанфутів» — явно орієнтувався на вольову, кличну поезію Маяковського. На більш віддаленому плані в цих творчих тяжіннях виступали Верхарн, частково Уїтмен,— а втім, ясніше це відчується згодом.

---

[1] Найбільш докладно розглядаються вони в уже згадуваних книгах Н. Костенко та Ю. Суровцева (особливо в першій).

Так, це передісторія, але передісторія неординарна, сповнена для нас неабиякого художнього інтересу. Для тривкого життя в літературі залишились, без сумніву, такі вірші молодого Бажана, як «Пісня бійця», «Слово о полку», балада «Протигаз», надихані героїкою революційних битв, залишилися зразки роздумливої й тривожної, часом не позбавленої драматизму особистої лірики («Дорога», «Осіння путь», трохи пізніше — «Нічний рейс»), де відбивалось — і відбувалось! — наполегливе рівняння на реальні, передусім будівничі, вимоги часу.

При всій широті стилістичного діапазону, в якому пробував себе молодий автор, тут вже ясно прорізується питоме бажанівське: вигранений, виважений образ, «єдність пристрасної думки і стриманого почуття» (Н. Костенко); поставлене в незвичайний ряд, напружене і освітлене різними додатковими асоціаціями слово, прагнення «виразитись», висловитись, головне, через зображувальну здатність цього слова; вибаглива ритміка, багата, але зовсім не «солодкозвучна» музикальна інструментовка:

Бійці виїжджали, і коні іржали
(Стримано в стременах сталь дзвенить),
А дим терпкий у полі, а в полі дим іржавий,
І слина з кінських губ — немов ковильна нить.

На кінець 20-х років Микола Бажан уже виступає митцем з досить ясно визначеною й дуже примітною в тодішній поезії творчою індивідуальністю (хоч попереду ще великий шлях внутрішніх «реконструкцій», вдосконалень, шукань). Ніхто з тогочасних українських поетів, крім П. Тичини, не виявляв такого, як він, тяжіння й смаку до поетично-філософського синтезу руху історії та людської свідомості, при чому в цій сфері Бажан виявився не менш своєрідним і, можливо, ще більш зосередженим, ніж його старший, глибоко шанований нами товариш. Предметом роздумів поета і темою його оригінальних циклів та поем стає зіставлення епох з тим, щоб на історичній, моральній, філософській площині утвердити гуманістичний зміст нового світу, велич соціалістичного життєтворення; стає гострий, драматичний, часом нещадний до болісності аналіз психіки сучасника — з тим, щоб викликати в нього, цього сучасника, високо усвідомлену зненависть до будь-яких «язв» та «примар» минулого і цим прискорити формування нової, цільної і мужньої соціалістичної особистості; стає проблема нового й старого, передового й реакційного, істинного й фальшивого в національній культурі — з тим, щоб із зброєю пристрасної критики й заперечення дійти до найглибших духовних тилів усякого буржуазного націоналізму, передусім, зрозуміло, «свого», українського; стають різноманітні питання моралі і естетики, що дедалі міцніше зв'язуються в один вузол, а головне — все ясніше освітлюються зрілим політичним поглядом поета, який приходить до славнозвісної формули нового гуманізму: «На світі велика і справжня є людяність — ленінська людяність класових битв».

Перші кроки були зроблені в циклі «Будівлі» та невеликій поемі (чи віршованій новелі) «Гофманова ніч». Вставав ранок першої п'ятирічки, розпочиналась епоха великих робіт, і Бажан був з нею, вловлював її трудні і напружені ритми: «І рухається день, як верств одвічних здвиг, і другий день уже чекає черги, бо кожен день — як вибух і як штурм, шалений марш напружень і енергій...» Але до свого художнього завдання він підійшов здалеку — як поет, що мислить передусім широкими історико-культурними категоріями. Ще були люди, зокрема серед інтелігенції (згадаймо неокласиків), яким здавалося, що «золотий вік» культури, мистецтва, творчості — далеко позаду, оскільки ще, мовляв, невідомо, чи здатний новий світ створити справжні гуманістичні цінності... Тож хай будуть поставлені в великий історичний ряд, поставлені на спір і на суд поетичної совісті «будівлі» минулого й сучасного, але поставлені так, щоб вони самі сказали про себе не тільки естетичну, а й соціальну правду! При цьому — ніяких спрощень, ніяких суєтних полегшень поставленого завдання, бо ж ідеться про справжні витвори культури і мистецької вмілості минулого.

Так виникли образи середньовічного готичного собору, київської бароккової брами XVIII ст. і протиставленого їм у третій частині триптиха («Будинок») процесу новітнього будування, в який вільні люди вкладають небувалу досі енергію тому, що ця праця — для них. Сам образ цієї енергії, цієї «високої музики» будівництва ніс у собі ідею гуманістичної сутності великих всенародних робіт нового часу. А пильне прочитання, скажімо, внутрішньої мови «гетьманського» барокко переростає — при всьому захопленні його мистецькою щедрістю — в нещадний суд над гетьманатом, над його самостійницькими мареннями, над егоїстичною класовою «хтивістю» його естетики. (Згадаймо при цьому, що гетьман-зрадник Мазепа, про якого йдеться в «Брамі», був кумиром кількох поколінь українських буржуазних націоналістів — аж до націонал-ухильника М. Хвильового, який саме в ті часи виступив з своїми облудними, антинародними гаслами).

Декому з тодішніх критиків здавалося — і не раз,— що Бажан крокує якимись бічними, мовляв, стежками, що він захоплений вузькими інтелігентськими проблемами, та й в естетиці своїй навряд чи співзвучний вимогам часу. А тим часом одна за одною з'являлись його «полемічні» поеми реконструктивного періоду (перша і початок другої п'ятирічки), в яких на різноманітному матеріалі — то історичному, то сучасному — і в незвичайному, концентровано-метафоричному втіленні ставилась і розв'язувалась спільна тема: тема очищення людських душ від скверни минулого, тема їх «переналадки» за справді людяними й мужніми законами соціалістичного гуманізму.

Вже «Гофманова ніч» — один з архітворів молодого Бажана, який і досі викликає подив і захоплення шаленим мистецьким темпераментом, незвичайністю образної мови, діалектичною складністю задуму,— переконливо розкривала трагедійність духовного роздвоєння навіть для великого митця, за чиєю несамовитою романтичною фантазією бачилося в даному разі мимовільне примирення з філістерством у реальному житті. (Чи, може, це узагальнений і полемічний портрет усякого пасивного, зануреного в «тайни духу» романтизму, прив'язаний тут до імені Е. Т. А. Гофмана?) Ще різкіше, ще пристрасніше звучить голос радянського поета в «Розмові сердець», де розгортається філософський спір з ненависним «двійником», з нічною примарою, яка нашіптує, що людина нового світу ніколи, мовляв, не позбудеться душевних плям і виразок, винесених з рабського минулого, з «імперської істерики, з самодержавної нещадної нудьги», з комплексів християнської покори та «кабацького» анархізму. Відомо, як підсумував цей спір, до краю напружений і драматичний (бо йшов він і в його власному серці), ліричний герой Бажана: «Всесвітнє падло і вселюдська гнусь, здихайте у своїй зачиненій конурі! Повстала у вогні, в пожежі, в герці й бурі Вкраїна інша й інша Русь...»

«Післямовою» до цієї поеми стала написана через кілька років знаменита «Смерть Гамлета». (Гофман, Достоєвський, герой Шекспіра — це все були співрозмовники, а водночас і об'єкти певної критики поета, спрямованої, звичайно ж, у сучасність, у його трьох філософсько-полемічних поемах). Етична моральна пристрасть поєднується тут з точною політичною цілеспрямованістю — принцип партійності слова і діяння вже глибоко усвідомлений поетом як вище «кредо» радянського митця.

«Якщо «Розмова сердець»,— пише Є. Адельгейм,— поема внутрішньої очисної кризи «дволикого серця», то «Смерть Гамлета» — торжество монізму, безкомпромісності, цільної свідомості над дволичністю, двоїстістю, сучасним гамлетизмом, достоєвщиною, всіма «блуканнями роздвоєних душ» [1]. Читаючи «Смерть Гамлета», ми згадуємо тогочасні статті М. Горького «З ким ви, майстри культури?», «Пролетарський гуманізм» тощо, згадуємо бойові антифашистські і антидекадентські виступи А. Барбюса, Р. Роллана, Г. Манна, що позначили цілий рубіж у розвитку свідомості передової інтелігенції Заходу,— твір українського поета стоїть в одному ряду з цими визначними документами епохи.

Такою ж наступальною морально-філософською, суспільно-психологічною проблематикою відзначаються й інші тогочасні поеми Бажана — поеми-монологи, поеми-роздуми, в яких бушують піднесені до глобальних масштабів «битви ідей». Це — написане одночасно з «Гофмановою ніччю» (1929) «Гетто в Умані» з його недвозначним висновком, спрямованим проти реакційної ідеології сіонізму: «Нехай горять Сіони, катівні нації і плахи мордувань!» Це — смілива спроба розкрити діалектику історичного руху через символ Числа, як своєрідного «коду» до процесів суспільного розвитку — в поемі «Число», витриманій у дусі важкуватої, але часом не позбавленої художньої принадності «сцієнтичної», наукової і водночас публіцистичної поезії. (Характерно, що Тичина в ті ж роки пише своє «Перекочовуючи, насичуючись кількісно, якісно перехлюпуючись...», «Мудрість, огонь», «Диспут» — щось таке наче носилося в самому повітрі доби, диктуючи поетам ці визивні експерименти в галузі оголено-інтелектуальної образності). А ще була в Бажана загострено аналітична, не без деякого навіть «експресіоністського» натуралізму анатомуюча людські почуття «Трилогія пристрасті», що завершувалась, проте, емоційно просвітленим, філософськи вагомим фіналом... І був, як своєрідне завершення цілого етапу, великий вірш «І сонце таке прозоре» — радісне вітання повнокровному, цілісному оптимістично-творчому світовідчуванню людини соціалізму, твір, який М. Заболоцький вважав одним з найкращих зразків радянської філософської лірики.

Для молодого поета ці роки справді були періодом «бурі і натиску». Дуже чуйне і водночас цілком своєрідне, цілком індивідуальне сприйняття «соціального замовлення» епохи,— а були то справді епохальні часи корінних соціально-економічних перетворень у житті країни. Надзвичайно тісна єдність суспільної актуальності того, що заперечував і стверджував автор у своїх пристрасних полемічних поемах,— і особистої потреби до кінця, до дна, не обходячи ніяких гострих кутів, вирішити для себе й для інших складні проблеми, кожна з яких наче продовжувала попередню... І безсумнівний, хоч і не простолінійний. рух по висхідній, «переступання через себе», переборювання певних суперечностей власного світоглядного та художнього розвитку,— а вони були, і їх відчував сам поет, заповівши собі в одному з віршів 1928 року: «Рубай же ланцюги, зривайся із причалу, бо не в чорнильницях фрегат шукає шквалу...»·

---

[1] Адельгейм Є. Микола Бажан. К., 1965, с. 35.

Справді, від героя, скажімо, «Розмови сердець», який не без надриву й болю змагається з примарами старого, було ще досить далеко до цільних, мужніх і наскрізь реальних нових людей, яких поет оспіває пізніше. Заважала йому в ті часи і надмірна схильність до опредметнених абстракцій, зречевлених категорій («Число», «Трилогія пристрасті»), які, траплялося, заступали живу діалектику переживання чи рух об'єктивного людського образу. Так само, як і схильність — в окремих речах переважно раннього періоду — до «естетики потворності», і зайва ускладненість, часом вигадлива раціоналістичність художньої системи.

Не закриваючи очей на ці труднощі зростання, ми все ж можемо приєднатися до висновку сучасної дослідниці, яка вважає, що в Бажанових поемах цього періоду (часи першої п'ятирічки) «розгорнута безпрецедентна в історії української радянської поезії дискусія з моральними двійниками — примарними образами буржуазного світу — на честь прогресу і соціалізму». І навіть до того, що за пристрастю, наполегливістю, ініціативністю, з якими автор «Будівель» і «Розмови сердець» провадив цей ідеологічний бій, «його можна назвати одним з найсміливіших радянських поетів»[1].

* * *

Микола Бажан — поет яскраво визначеного епічного, точніше, епікодраматичного складу, і жанр поеми, поруч з жанром своєрідно розробленого віршового оповідання, протягом усього життя залишався його звичною і улюбленою формою. Отож про наступні твори поета в цьому жанрі,— деякі з них, за загальним визнанням, стали помітними досягненнями всієї радянської літератури.

Це стосується насамперед написаної в 1935—1937 рр. поеми «Безсмертя», що має підзаголовок «Три повісті про товариша Кірова». На відміну від поем кінця 20-х і початку 30-х років це твір сюжетний і в певному розумінні монументальний: на більш чи менш міцних сюжетних підвалинах будуть вибудувані і наступні поеми Бажана.

---

[1] Костенко Н. Поетика Миколи Бажана, с. 91—99.

В «Безсмерті» поет розв'язував масштабне і важливе для свого часу завдання.

Окресливши ще в ранніх баладах свій ідеал мужнього і цільного бійця революції, лірично ствердивши в умовах завойованого соціалізму, що «змужніли вже вони... ці пильні вартові і вільні життєтворці» («І сонце таке прозоре»), поет вперше на повний зріст вимальовує реалістичний образ комуніста — представника славної ленінської гвардії. Так, у живому, історичному Кірові, в особистість якого Бажан глибоко «вжився» під час роботи над поемою, для нього справді з достеменною людською привабливістю розкрився характер більшовика — людини з тих, «які вже вміли жить». Відданість великій ідеї, мужність, віра в свою справу, людяність і простота органічно злиті в герої «Безсмертя» з натхненністю думки, з умінням бачити й глибоко розуміти рух історії, з радістю творити цю історію.

Матеріал поеми вимагав від автора строгої правдивості, бездоганної вірогідності в зображенні історичних обставин, атмосфери часу, дійсних фактів біографії героя,— і Бажан зумів цього досягти, успішно переорієнтувавши свою художню систему на ретельний і грунтовний, предметний і точний реалістичний живопис. Разом з тим «Безсмертя» — твір значних художніх узагальнень, твір, пронизаний ясно відчутним філософським струменем. Ідея історичного оптимізму, торжества життя над смертю, «озвучена» славнозвісними кіровськими словами: «Ех, чорт візьми, правду сказавши, так хочеться жить і жить»,— голосно й переможно звучить і в героїчно-пафосних, і в трагедійних кульмінаціях «Трьох повістей». Дуже дорогою для Бажана була й поетична філософія самого більшовицького характеру — діяльного, цілеспрямованого, ідейно наснаженого і водночас по-людському широкого, багатогранного, веселого й земного навіть у своїх мріяннях:

Люблю таку я мрію,
  щоб вся землею пахла,
Щоб не боялась поту,
  щоб в діло йшла на спит,
Щоб мускулів і плоті
  ненаситимо прагла,
Щоб, як рідіння, ждала
  своїх прийдешніх літ.

Думається, що цим своїм революційно-гуманістичним пафосом поема Бажана жива, актуальна й сьогодні в нашій ідейній боротьбі як з різними міщанськи-індивідуалістичними поглядами, так і бездушними концепціями «людини-гвинтика», механічного функціонера.

Дослідники справедливо зазначали, що в «Безсмерті» відчувається самостійне й глибинне використання досвіду В. Маяковського — автора поеми «Володимир Ілліч Ленін». Жива спільність пошуку, спільність головних принципових рішень об'єднує її з такими визначними творами 30-х років, присвячених темі комуніста, партійного керівника, як кінотрилогія про Максима Г. Козінцева і Л. Трауберга, «Останній з удеге» О. Фадеєва, «Людина з рушницею» та «Кремлівські куранти» М. Погодіна.

А щодо того, як написана ця поема, в якій автор виявив себе зрілим майстром літератури соціалістичного реалізму, то можна сказати просто: читання й перечитування її кращих розділів (бо є й слабший — «День») давало й дає справжню художню насолоду. Чіткий «суриковський» живопис «Прапора», з безліччю зримих і чутних деталей, аж до якоїсь грудки цукру, що «памороззю» осідає на дні склянки, і «густе політональне письмо» (П. Тичина) «Ночі перед боєм», де така ж зримість типізуючого предметного малюнка (знамените «Порипує ремінь на сумці з похідним, привичним добром...»), поєднується з щедрою романтичною колористикою пейзажного фону («Ці мідні ворота оранжу, тяжкі нашарування сині...») і схвильованою патетикою духовних піднесень героя... Бажан у «Безсмерті» все це поєднав, усе це зміг.

Написані в кінці 30-х років поеми «Батьки й сини» та «Мати» так само, як і поема про Кірова, розповідали про дійсні факти і постаті недавнього минулого й сучасного — про героїчну сім'ю луганських пролетарів Цупових, про подвиг радянського солдата Павла Маленка, який загинув у боях коло озера Хасан. Це були часи передгроззя, часи загальної духовної мобілізації народу на відсіч фашизмові у неминучих майбутніх битвах,— звідси підкреслена провідна ідея обох поем: «Нехай посміє хтось загрожувати країні, де є такі батьки, де є такі сини!» Ці твори були по-справжньому потрібні, і вони відіграли немалу роль у тогочасній літературі, хоч і не стали в ряд з більш помітними поетичними здобутками автора. Якщо «Батькам й синам» при виразності, чіткості ряду окремих епізодів та описів бракувало глибшої художньо-узагальнюючої концепції, то «Мати» взагалі виглядає ескізом, великим розповідним віршем, а не поемою, до того ж надміру перевантаженим загальними словами. Згадати про це варто хоча б тому, що риторичність, ілюстративність часом шкодили й деяким іншим творам М. Бажана як у згадані, так і в пізніші часи.

Поет знову блиснув майстерністю в монументальному епічному жанрі вже тоді, коли на просторах країни йшла битва з ненависним фашизмом. Цього разу темою його поеми — йдеться про «Данила Галицького» — стала далека, але воскрешена потребами сучасності минувшина. Звичайно ж, вся діяльність М. Бажана в дні Великої Вітчизняної війни — діяльність поета, публіциста, редактора, політичного працівника Радянської Армії — була віддана безпосереднім інтересам і темам часу. Але й поема про розгром слов'янським ополченням на Волині великих сил тевтонського ордену мечоносців, розпочата автором напередодні війни, без сумніву, працювала на справу морального озброєння народу, тож зрозумілий напружений поспіх, з яким він закінчив її на самому початку 1942 року. Пам'ять про патріотичні подвиги предків — від Олександра Невського, Данила Галицького, Дмитрія Донського до Хмельницького, Суворова і Кутузова — теж входила в духовний «боєзапас» воїнів, які билися з гітлерівськими загарбниками.

«Літопису невелемовний звіт» художньо матеріалізований у вигляді суворої, лаконічної і в той же час позначеної внутрішнім динамізмом історичної гравюри. Ніякої зовнішньої стилізації (крім, звичайно, реалій часу і деякого, дуже ощадливого, мовного колориту) — і разом з тим щільна стягнутість, мускуляста пружність кожного повідомлення, кожного епізоду, кожної фрази, що вишиковуються за сурядним зв'язком: справді, як у літописі. Цьому дуже допомагає віршова, строфічна форма — тверезий, навмисне «негладкий» двовірш з одноманітними (тут ця «одноманітність» ефективна!) чоловічими римами: «Йшли списники, піднісши догори настромлені на довгий спис багри; йшли мечники, врочисто несучи свої прямі, як промені, мечі»...

Картини відсічі напасникам у поемі — картини народні за всім своїм духом; хоч поема названа іменем проводиря, князя, але на першому плані тут — дружинники і гречкосії, смолокури, звіролови й ковалі, їхні матері й жінки; і вельможний Бруно сходиться в остаточному особистому поєдинку не з Данилом, як вимагала б рицарська гордість, а з простим воїном, «веселозорим юним слов'янином» у постолах, який і валить на землю «німецького рака» в грімкотючій залізній шкаралущі. Цю демократичність поетового бачення історії, розуміння вирішальної ролі народних мас варто підкреслити; їх не завжди вистачало деяким письменникам, що бралися художньо відтворювати далеке минуле і постаті його діячів.

А історичний урок, який виводив Бажан з подій сімсотлітньої давності: «Хай світ вчуває в цій гучній ясі, що не владичить німцям на Русі!»,— точно й непомильно підкріплював ту «думку єдину і волю єдину», якою жили радянські люди в ці грізні роки.

Серед поем Бажана, мабуть, немає жодної (бо в певному розумінні це стосується й «Данила Галицького»), яка б не була позначена глибоким драматизмом, різкою конфліктністю ідей та суспільних сил, які за ними стоять. Історичний оптимізм, заснований на зрілому марксистсько-ленінському розумінні процесів суспільного розвитку, не суперечить сміливому проникненню у «живодайні грози протиріч», а безпосередньо з ним зв'язаний: так, у кожному разі, було в кращих творах поета. «Драма ідей» або й пряма драма людської долі, яка має, зрозуміло, різний конкретний сенс і різне розв'язання,— це найбільш характерна і улюблена для Бажана основа його сюжетів, і не лише епічних, розповідних. Цілком очевидним драматизмом перейнята й поема «Політ крізь бурю» (1964) — драматизмом, який цього разу, на відміну від поем другої половини 30-х років та «Данила Галицького», спроектований і в глибинну психологічну площину, в духовний світ героїні.

Розповідаючи про один рядовий епізод Великої Вітчизняної війни в 60-х роках, автор, можливо, більш ніж будь-коли був сьогоденним у внутрішній проблематиці твору. Бо за змальованою тут історією дівчини, яка, всупереч кам'яній недовірі іванів хомичів, знаходить своє місце в лавах борців за Батьківщину, стояли великої політичної гостроти ідейні питання, на які треба було дати чесну, зважену, до кінця точну і щиру партійну відповідь.

Поет не зм'якшує гіркоти і труднощів, яких довелося зазнати Оксані, не приховує трагедійності людських доль, подібних, скажімо, до долі батьків дівчини. Але — могутня сила ленінських ідей, якими жило й живе наше суспільство, велика сила виховання, яке воно дає своїм синам і дочкам! — все пережите не могло захитати дівчину в момент рішучого вибору:

Мене від спільного походу не відділить
ні зір колючий,
ні колючий дріт,
і я зумію тілом власним втілить
той досвід мій,
який би міг знесилить,
але став силою прожитих трудно літ...

Провідною темою цього щирого й високоідейного твору стала тема нерозривної єдності радянської людини з своїм суспільством (хай би в певний момент і знаходились сили, які намагалися відділити її від нього), тема громадянської видющості чесного серця, тема вірності всьому, чим славна історія заснованої Леніним держави. Так, вірності («Що б не сталось, не похитнись, не втрать своєї віри» — це були останні, почуті Оксаною, слова батька-комуніста), бо своєю поемою Бажан, даючи неоднозначну оцінку різним явищам недавнього минулого, разом з тим переконано заперечував злісне сичання очорнителів, отруйні ідейки ревізіоністів будь-якого забарвлення.

Остання за часом написання поема Бажана — «Нічні роздуми старого майстра» (1976) дедикована скромним, але досить значущим рядком: «Ровеньківським друзям моїм присвячую». Шахтарі, трудящі інших професій з міста Ровеньки на Ворошиловградщині не один раз обирали поета своїм депутатом до Верховної Ради УРСР; поема вказує не лише на адресатів, але й на героїв розповіді. Біографія оповідача, приблизного ровесника авторового, переказана в поемі етап за етапом, але за допомогою досить загальних прикмет і рис: для поета важить не стільки життєвий шлях старого шахтаря в усій його індивідуальній неповторності, скільки шляхи, пройдені цілим поколінням, а головне їхні ідейні, моральні уроки. Добрий гарт робітничого, більшовицького характеру, з яким духовно поріднився Бажан ще від часів «Безсмертя» та «Батьків й синів», став головним поетичним предметом і в цьому творі, хай і трактованим поетом переважно в публіцистичному дусі, без властивого йому словесного живопису і пластики. Задуманий як поема підсумків, поема пам'яті і ні в чому не заплямованої робітничої, партійної честі, твір Бажана стає особливо промовистим там, де голос героя внутрішньо зливається з голосом автора, наснажується його власними емоційними імпульсами:

Уже перевал.
Уже сходять додолу
Дороги і радості.
Старість.
Пора.
Але притягає ще
даль видноколу,
але не вгасає ще пристрасть стара,
ще воля веде на-гора.
На-гора.

Поеми Бажана — від «Гофманової ночі» до «Безсмертя», від «Числа» до «Польоту крізь бурю» і «Нічних роздумів старого майстра» — не просто охопити єдиним поглядом. Бачимо тут численні, часом різкі відмінності — і по «вертикалі» ідейно-художнього розвитку поета, і по «горизонталі» властивої кожному талановитому митцеві широти його творчих інтересів. Але найбільш характерне, спільне для всіх цих творів виразно впадає в очі. Про їхню ідейну наповненість і напруженість, про епохальні конфлікти, які в них вирують, про наступальну і водночас дослідницько-аналітичну позицію автора вже говорилося. Далі ще йтиме мова про зображувальну силу, яка загалом дуже відчутно зближує вірш Бажана з образотворчими мистецтвами. Зараз же звернемо увагу лише на те, як любить і вміє поет вибудовувати свої більші (і не тільки більші) речі.

Справді, чіткість і вивіреність конструкції, точність різнобічних поєднань, зіставлень і контрастів, продумане зав'язування численних вузлів внутрішньої дії і думки відкриваються уважному зорові в багатьох його творах. Не всім це може подобатись — дехто волів би бачити більш безпосередній, більш підвладний живому почуттю плин розповіді,— але згадаймо хоча б пушкінську думку про «силу розуму, яка розташовує частини в їх відношенні до цілого»; в ній великий поет вбачав одну з «умов прекрасного». І єдиний план «Пекла» в поемі Данте являв, за його словами, «вже плід високого генія» [1]. Бажан у цьому розумінні — твердий прихильник (після крайнощів молодечої експресії) принципів раціональної міри і найдокладнішого виявлення діалектичних внутрішніх співвідношень у зображуваній картині життя. Ще одна цитата, яка цього разу вже безпосередньо стосується предмета: «У Бажана внутрішня динаміка, динаміка мислі, любов до напруження думки, і в цім, мені здається, я не помилюся, коли скажу: тут він один з найперших. Контури мислі у нього ясні, чітко окреслені і завжди на високих регістрах» [2].

Справді, варто придивитися до того, як суміщені конкретний і узагальнений до високої монументальності план принаймні в двох перших «повістях про товариша Кірова», або до складного, взаємопроникаючого поєднання різних часів і різних психологічних станів героїні в «Польоті крізь бурю», щоб ще раз переконатися: це витвори доброго, зрілого, озброєного проникливою думкою мистецтва.

* * *

Якщо вважати головною прикметою лірики безпосередній вияв емоцій — все, що в банальному слововжитку критики іменується «сердечністю», «задушевністю», «інтимністю», «ніжністю»,— то в поезії Бажана загалом нелегко буде знайти саме таку «ліричну» лірику. (Не кажемо звичайно, це на огуду останній, якщо ліризм її — без лапок: кого залишать байдужими безцінні ліричні одкровення, скажімо, Єсеніна, Сосюри чи Малишка?) Він — майстер іншого психологічного й стильового складу, іншої художньої традиції, яку можна назвати традицією інтелектуальної, на твердому матеріалі карбованої поезії. Не важко бачити, що внутрішня енергія його образів живиться, головним чином, напругою думки, звиклої до стрімкого драматичного розвитку, до безперервної роботи зіставлень і поєднань, антитез і зближень; що майже на всіх регістрах (виключаючи хіба що патетично-урочистий) він мужньо стриманий у безпосередньому вияві почуттів, воліючи головним чином об'єктивізувати їх через динаміку й пластику міцних, зримих, мало не на дотик відчутних образів; що його лірична суб'єктивність взагалі незмінно тяжіє до саморозкриття через осягнення і відтворення об'єктивного світу. Звідси — насиченість лірики Бажана значущим епічним елементом: його вірш — не лише «картинний», зображувальний, але дуже часто й розповідний, сюжетний.

---

[1] Пушкин А. С. Полн. собр. соч.: В 6-ти томах.— М., 1950, т. 5, с. 36.

[2] Тичина П. Магістралями життя. К., 1941, с. 14.

Найбільш поширені жанрові різновиди його поезії — це публіцистичний вірш, лірико-філософська медитація (здебільшого з якоюсь цілком конкретною — сюжетною або пейзажною — основою) і вірш розповідний, фабульний, який в останні десятиліття найчастіше тяжіє до форми своєрідного оповідання чи новели.

Циклічність, групування віршів у певні змістові масиви можна простежити майже в усіх книжках цього поета, починаючи принаймні з 30-х років. Зв'язок між окремими віршами циклу в Бажана створюється не тільки єдністю тематичного матеріалу: цикл для поета — певна форма, завдяки їй він «додумує» і висвітлює з різних боків головну, провідну ідею, підказувану обраною для зображення дійсністю. Внутрішній розвиток теми, лірично-емоційна драматургія циклу для Бажана речі дуже суттєві, і недарма такі його цикли, як, скажімо, «Київські етюди» або «Міцкевич в Одесі», можна назвати своєрідними фрагментарними поемами, поемами без з'єднувальних фабульних ланок. Як добрий архітектор, поет любить розчленяти і разом з тим зводити в складну структурну єдність об'ємну «масу» свого життєвого матеріалу, щоб «пруг вкарбувався в пруг» і «грань прикипіла до грані»,— за його ж таки характерними образами із вірша «Будівничий». Звичайно, це лише ідеал, якого автор часом досягає, а часом — і ні...

З публіцистичної поезії Бажан починав, і досі в радянській поетичній лениніані залишається його вірш «21 січня», написаний у 1924 році:

Ні! Він живий,
Він не вмер, він не хóрів!
Він тут — у мільйонах облич!
У мільйонах сердець, на мільйонах прапóрів
Проходить землею Ілліч.

Вірші прямого публіцистичного прицілу, твори на пекучі громадсько-політичні теми дня, вірші-заклики або вірші викривальні, спрямовані проти ворогів радянського народу, посідають помітне місце в творчому доробку Бажана. Частина з них, успішно здійснивши своє агітаційно-пропагандистське призначення, лишились уже як пам'ятка про ті чи ті незабутні моменти нашої історії. Деякі з них, написані переважно в 30-х та кінці 40-х років, були занадто обтяжені величальною риторикою, інколи навіть у дусі несподіваної для Бажана «громозвукої» оди XVIII ст., і тому взагалі не лягли на серце читачеві. Але й досі вражає «Клятва», написана в перші дні Великої Вітчизняної війни,— вірш-гасло, вірш-девіз, вірш-афоризм, що ударно й концентровано виражав незламну волю народу до перемоги. Справді «залізні тони» війни звучать і в «Вітрі зі Сходу» і в «Нашому танку» — тут кожен рядок агітував, кликав і переконував. Зразок такої ж високої публіцистичної майстерності в іншому, сатирично-памфлетному плані — «Шкіц до портрета», присвячений одному з найзатятіших натхненників «холодної війни». А «Смерть Гамлета» — вірш філософського, а разом з тим і безпосереднього політичного змісту — викликає в пам'яті не тільки поетику, а й внутрішню силу подібних сатиричних ударів Маяковського.

Про значення циклів у поезії Бажана вже говорилося. Вони охоплюють, починаючи з 30-х років, майже все найістотніше в його ліричній творчості,— отож спробуймо коротко схарактеризувати її за головними циклами, що створювались протягом більш як п'яти десятиліть.

У передвоєнних грузинських та узбекистанських циклах тема дружби народів, щастя почувати себе сином краю, «де зміст один звучить на сотнях різних мов», конкретизована головним чином в роздумах про зв'язок сучасності з досвідом минулих віків. Це, як пише Ю. Суровцев, «філософський роздум про сенс історії, про цінності і суперечності минулого»[1]. Цікавий мотив мертвого каменя і незборного творчого духу людини, навіяний авторові грузинськими пейзажами. Стихія каменю в «Шляху до Тмогві» і «На руїнах у Кутаїсі» — це стихія історичної безжальності до людини, безжальності природи і жорстокості експлуататорського суспільства. Але й суворість гірського кам'яного бескеття не вгасила дух геніального Руставелі, а чудове камінне різьблення на руїнах кутаїського віадука і сьогодні говорить про творчу силу народу, який, бувши скований путами соціальної неволі, «все ж навіть камінь рідний оживив». На які ж могутні звершення він здатний тепер, у вільній соціалістичній сім'ї народів! Ця ідея на повний голос зазвучала уже в поезії 30-х років, і Бажан був одним з найактивніших у її вислові.

---

[1] Суровцев Ю. Поэзия Миколы Бажана, с. 159.

(На українському матеріалі тема «робучої люті», історичної життєстійкості трудової людини і цілого народу блискуче втілена поетом у вірші «На карпатських узгір'ях» з циклу «Бориславські оповідання»).

А роздуми про інші сили історії, сили зла і нищення, насильства і загарбництва, конденсувалися в карбованих рядках «Труни Тімура» — вірша, який, можна вірити, буде читатися й перечитуватися не одним і не двома поколіннями. Бачимо знов піднесений майже до символічності образ каменя, але тут цей камінь — нефрит, «холодний камінь забуття», у тьмяних відсвітах якого видно лише «мертві далі безслідних війн, пустих смертей». Він — як вирок самої історії: це вона запечатала ним прах завойовника і тирана, що «смертю зник, як смертю виник». В образно-філософському осмисленні Бажана це — символ неминучої безславної поразки всіх антигуманних сил, сил гніту, війни і розбою. (Дивно, між іншим, що й донедавна, всупереч віковій гуманістичній традиції, яку так твердо продовжував у цьому вірші радянський поет, час від часу робилися спроби оповити серпанком антиісторичної ідеалізації постаті жорстоких лиходіїв і руїнників — того ж Тамерлана, Чінгісхана чи Аттіли... Які б не були мотиви такої ідеалізації, вона — фальшива в самій своїй суті).

«Вітчизні віддати — не вигризки душ, а всю повноцінність життя або смерті»,— писав поет в одному з своїх відомих довоєнних віршів. Провідна для всієї творчості Бажана ідея подвигу, ідея найглибшого душевного злиття особистості з народом-борцем пронизує і надихає його поезію часів війни. В цикли «Сталінградський зошит» і «Київські етюди» вона ввійшла разом з усім особисто баченим, відчутим, пережитим і вистражданим.

Сьогодні, через чотири десятиліття після зображених подій, вірші поета яскраво відтворюють перш за все зримий і чутний фізичний образ того, що було: палання великого приволзького степу, гігантські дими над Сталінградом, «удари немислимої тяготи», фонтани води над збуреною Волгою, напругу рукопашного бою, страшне видовище зруйнованого Києва, палаючий університет, де «книги, як птиці, на мокрій панелі розпачливо б'ють обгорілим крилом», жах пережитого в очах дітей і жінок...

Але головне в цих малюнках, певна річ, лежить глибше — в повноцінному синтезі зображення, ідеї та емоції. Такий синтез чи не найбільш відчутний у віршах «Біля хати», «На березі», «Прорив», що малюють окремі епізоди сталінградської епопеї. І образ старої «матері матерів», яка наче переливає в душі воїнів суворе й трудне веління до кінця виконати свій обов'язок, і трагічна сцена з смертельно пораненою жінкою, яку виносить з волзьких хвиль солдат, переймаючись безмірною ненавистю до ворога, і картина прориву, що з'єднав «дивізії південні і північні»,— у всьому тут знайдена точна художня міра, що допомагає розкрити глибоку ідейну суть зображеного. А поруч з цими конкретними малюнками (те, що й вони тримаються на звичній для автора об'ємно-узагальнюючій основі, мабуть, не треба спеціально пояснювати) — енергійна, чітка публіцистика, наснажена перш за все думкою про дружбу народів як запоруку перемоги, запоруку визволення всіх радянських земель:

Як непохитні витязі війни
В огні, в диму стальної веремії
Стоять сини великої Росії
І України милої сини.
Казах, грузин стоять із ними рядом,
Узбек, таджик, вірмен і білорус,
Стоять, як мур, під рідним Сталінградом —
Незламний мур, і дружба, і союз!

Вірші «Київських етюдів» загалом більш психологічні, більш різногранні емоційно: йшлося про зустріч з Києвом після двох літ розлуки — і якої розлуки! «Вірю й знаю — більш уже ніколи серце так не битиметься знов, як в той день на вулицях Подолу, звідки в місто рідне я ввійшов». Трепетний спалах гніву, горя, ніжності й співчуття — у вірші «Ранок», в якому розповідається про перший день, перші миті оживання замученого ворогом міста. У суворих воєнних рядках Бажана тут чи не вперше забриніло «передчуття великих добрих слів», але до них було ще не так близько, потрібна була несхитна воля і воїна, і відбудівника,— і тут знов пізнаємо ту добру й дієву мужність духу, яку все життя сповідує ліричний герой цього поета. Чим страхітливіші руїни, тим ясніше хай світять в уяві людей лампіони проспектів, які ще треба звести! Хаос був завжди ненависним для Бажана, тим більше хаос будь-якої розгубленості чи зневіри. «Воля усталює задум, із хаосу форма встає». Так виходить на руїни його комуніст-Будівничий — і цей образ однойменного вірша стає справді символічним образом нового дня.

Поезія зрілого Бажана майже завжди позначена точними історичними, соціальними координатами, що характеризують місце людини в сучасному світі. А світ цей для його ліричного героя в повоєнні роки надзвичайно розширився. Як представникові Радянської країни, в складі парламентських, громадських, письменницьких делегацій, поетові довелось побувати в багатьох країнах Заходу. Знані раніш через літературу мистецтво, преса тепер постали перед його очима в живому вигляді, в гостро сьогоденному зрізі, у повсякденних відсвітах напруженої боротьби двох систем — соціалізму і капіталізму. В капіталістичне закордоння Бажан прийшов поетом політичним, поетом глибокої соціально-аналітичної думки і разом з тим добрим знавцем історичної, культурної, художньої «біографії» цього світу.

Гостра соціально-політична тема в її прямому виявленні переважає в «Англійських враженнях». Цикл написаний про Англію кінця 40-х років, але майже ніщо тут не застаріло й зараз — ні в загальному ідейно-емоційному ключі, ні в більшості конкретних мотивів.

Його враження від Англії, країни класичного капіталізму,— це враження людини іншого, соціалістичного світу, яка прибула з полів недавніх битв, де вирішувалась доля цілого людства, і яка, дивлячись на скелі Дувра, добре пам'ятала про Сталінград. Вона має право на суворий суд над царством капіталу, де, здається, зупинився сам час,— і вершить його з проникливістю й пристрастю митця, озброєного марксистсько-ленінським розумінням суспільної дійсності. Гострою прямотою класового почуття, художньо посиленою сатиричними прийомами, перейнято портрети запеклих ворогів трудящих: і одного з лідерів англійського імперіалізму («Шкіц до портрета»), і його рядового «виконавця», майстра злочинних і брудних справ у чужих землях («Мандрівний джентльмен»). Точність і глибина аналітичної думки і в площині політичній та соціально-економічній («Біг-Бен», «На шотландській дорозі»), і в сфері, головним чином, психологічно-емоційній («Смеркання в Гайд-парку») породжують образи, які зримо розкривають політичний і моральний занепад імперії, стверджують приреченість ладу, родовим девізом якого є слово «Private» (приватна власність). Справді, «сонце ішло за пруг» над могутністю ще недавно найбільшої, найхижішої колоніальної імперії. Бажан зумів це показати і з політичною пристрастю, і з віддавна властивою йому «історіософською» заглибленістю.

І, звичайно, оживають у цьому циклі певні мотиви та образи Шекспіра, Бернса, Кіплінга. Якщо в «Мандрівному джентльмені» радянський поет дає відчути всю ницість одного з тих «бравих хлопців», яких колись намагався звеличити автор «Маршу шпигунів», то в «Солдатській баладі» кіплінгівський образ Томмі Аткінса використано вже з іншою метою — і використано майстерно. Газетні повідомлення тих часів, пам'ятається, говорили про випадки «свавільного» захоплення порожніх домів у Лондоні демобілізованими солдатами, про житло для яких зовсім не турбувався лейбористський уряд. І ось, зовсім «під Кіплінга», переповідає Бажан новітню бувальщину про «славного рядового армії короля», сумний кінець якої так наочно підтверджує уславлене лицемірство англійських правлячих класів:

Суддя свій парик поправив і нудно почав читать
Прекрасний закон британський у шкірою вкритім томі.
Має бездомний Томмі,
Мають і друзі Томмі
Тихе житло державне, ярдів приблизно п'ять.

Двадцять вісім рим дібрав автор до рефрену про Томмі, що проходить через кожну строфу балади, і їхнє настирливе, підкреслене однозвуччя виразно доповнює сатиричний ефект, який створюється поєднанням звичного «офіційного» мажору з сумним реальним змістом.

Той же пильний, вдумливий погляд, та ж чітка партійна позиція, але інший колорит, інший тон, інша міра внутрішньої широчіні в написаних через чотирнадцять років «Італійських зустрічах». Минув — і не марно для поета, для всієї нашої літератури, для самої історії — чималий час, та й сфера людського спілкування автора в Італії була іншою — тут був передусім народ, були друзі по ідеях і боротьбі.

До визначних витворів радянської поезії, присвячених темі пролетарського інтернаціоналізму, можна віднести вірші Бажана, навіяні зустрічами з робітниками Італії. І його сардінські образки, що з великою щирістю відкривають людську таїну того, як міцні, виношені переконання наче наново стверджують самі себе, окроплені незримою сльозою високого хвилювання («В Сардінії»): будь-якій ідеї в той чи той момент потрібні такі сльози, щоб вона не залишалась однією лише «правильною» думкою. І багатобарвну, насичену рвучкими ритмами місцевої музики «Сіціліану»: нужда, гіркота, суворість щоденного існування простого люду зливаються тут в складний акорд з «бунтівничим родивом пісень», що його викликає в душах трударів образ Леніна, з вибухом темпераментних веселощів «народу-життєлюба» в часи швидкоминучого свята... І щиру, одве́рту, очі в очі, розмову про «шляхи і випроби, довершення і промахи», яка йде з старим італійським комуністом («Розмова з другом») і в якій над усіма питаннями «править, радить і вирішує» правда спільної справи, правда рево́люції.

Не міг не сказати Бажан і про ту «невситиму радість видіння і пізнавання», якою так щедро обдаровували його зустрічі з геніальним мистецтвом італійського Відродження. (Са́ме Відродження, «залізна» цезарська античність, так само, як і «папське» барокко XVII ст., залишили його не тільки байдужим, але й одверто неприязним, як це можна бачити з віршів «На форумі Рима» та «Фонтан Треві»). Давня схильність поета до образної «філософії мистецтва» як частини цілої філософії життя, філософії гуманізму породила тут такі прекрасні твори, як триптих «Перед статуями Мікеланджело», «Зустрічі», «Ірис Флоренції».

Про що вони? Про це не так легко сказати, як то завжди буває з справді живими поетичними образами, навіяними глибоким переживанням. Титанічні творіння Мікеланджело, не підвладні часові архітектурні дива Флоренції ведуть поета до питань вічних, вселюдських, але відповідає він на них як наш сучасник, як людина соціалістичного світорозуміння, і саме ця сучасність його роздумів важить для нас найбільше.

У творчості великих майстрів минулого Бажан побачив і палко ствердив не тільки те, що дороге нам у мистецтві — силу правди і гуманістичної ідеї, радість проникнення в тайни буття, велич перемоги розумного духу над хаосом,— але й те, що дороге нам у самій людині, в сенсі її існування на землі. Перечитайте поставлені під колосальну словесно-образну напругу бриласті, «кам'янисті» рядки про творчий акт Буонарроті; думка про творчість як вищий життєвий закон людини, як її «родовий крик», з яким вона утверджує в житті свою суть і призначення, переймає тут все. У творчій сназі митця далекої минувшини пізнає поет ту «суть людського поріддя», яка — ми знаємо й віримо — яскраво розкриється не тільки в геніях, але і в кожній особистості комуністичного суспільства: «Найглибшу муку й щастя рукатого творця,— нещадну спрагу мозку, голодну хіть всевиддя, і поклик мет далеких, і пошук без кінця».

Це давній пафос Бажана — згадаймо «І сонце таке прозоре», і деякі сторінки «Безсмертя», і «Будівничого»,— але тут він піднесений на нову висоту і філософського самоусвідомлення, і повнокровного, психологічно різнogранного ліричного вислову.

А в «Ірисі Флоренції», сходячись з О. Блоком в одній з його тем і водночас відштовхуючись від неї, він замислюється над тим, що є справді вічним і нетлінним в історії,— адже той же Мікеланджело будував тут і бастіони похмурих фортець, «осель гордині і граніту». Але — і перед нами знову широкий політ думки поета, який переконано обстоює ідеї миру, гуманізму й прогресу,—

Фортеці тліють, башти корчаться,
Бійниці сліпнуть. Тільки те,
Що є трудом, теплом і творчістю,
В саду вселюдському цвіте.

Досвід історії і досвід сучасності дедалі тісніше взаємодіють і об'єднуються в творчості Бажана — поета, який роками і десятиліттями виробляв у собі «стереоскопічне», так би мовити, бачення життєвих явищ у їхній прямій і зворотній часовій перспективі: теперішнє — минуле — майбутнє.

* * *

Об'єкти зображення в його циклах можуть належати до різних епох, можуть бути локалізовані і в якійсь одній з них, але історизм, як внутрішній зв'язок часів, тут завжди більш чи менш наочно входить у саму концепцію твору.

На початку 50-х років було написано цикл «Біля Спаської вежі», тема якого — віковічне братерське єднання і дружба народів Росії та України — розгорнута в серії віршованих новел (деякі з них, більш статичні, можна назвати й просто картинами). Живою ідейною, політичною актуальністю сповнені для автора сюжети минувшини й сучасності, про які він розповідав,— ніч перед боєм на полі Куликовім, пригоди гінця Хмельницького, відрядженого до Москви, зустріч Шевченка з непримиренним бунтарем — московським «работным человеком», перший день Москви — столиці Радянської країни, парад Перемоги тощо. Критика оцінила цікаву, по-бажанівському винахідливу реалізацію задуму в таких віршах, як «Гонець», «Зустріч біля брами», «На полі Куликовому», але й відзначила (правда, не відразу), що поет «розпланував» свій цикл з простолінійною ілюстративністю, що він не вберігся подекуди від важкуватої, громіздкої «монументальності», від всяких описових зайвин та риторичних «замінників»... Бували періоди, коли структурний грунт Бажанової поезії особливо відчутно зазнавав діяння певних негативних чинників,— до них якраз і належали часи створення циклу «Біля Спаської вежі».

І можна догадатись, в чому полягала внутрішня логіка «стрибка» поета від цієї книжки до такого дуже відмінного за художніми даними циклу, як «Міцкевич в Одесі», що був написаний в 1955—1956 роках. Поетові треба було ближче підійти до конкретної особистості, заглянути в невидимі зовні драми серця, простежити, як у тих чи інших ситуаціях вибору, боротьби суперечливих настроїв формуються рішення і дії, гідні справжньої людини. Іншими словами — психологічно розкрити, як перетікає історія з усіма її електричними властивостями через людську душу. Потреба, яку в ці роки, кожен по-своєму, відчув багато хто з наших письменників і митців.

Свій задум Бажан здійснив, і здійснив у більшості віршів на повну силу — досить пригадати «Симфонію», «Мазурку», «Над морем» тощо. Більше того, ми побачили тут, як і в наступних циклах, у тому числі вже згадуваному італійському, значною мірою оновлену, збагачену художню систему — тонкий психологізм, часто драматичний і водночас багатий проникливими ліричними моментами, ощадливішу, ніж бувало раніш, зате більш вивірену, бездоганно доказову живописність малюнка, вибагливий звукопис, ритмічне розмаїття... І, до речі, ось таке, орієнтоване на пушкінські уроки вміння дати «миттєву» збірну характеристику строкатого людського оточення:

Прийшли,
Розмотуючи мокрі шарфи з шиї,
Перукарі, музики, лицедії,
Крикливий люд лаштунків і куліс,
Строката суміш геніїв, гульвіс,
Ентузіастів, пияків, гордливців,
Одеський збрід натхненних нещасливців,
Смутне поріддя музики й біди,
Зі всіх кінців позбиране сюди.

А провідну думку цих віршів про кілька місяців 1825 року, проведених Міцкевичем в Одесі, читач збагне з цілковитою ясністю: єднання генія польської культури з російським декабризмом, з Пушкіним, з сердечною волелюбною піснею України, всупереч усьому, що роз'єднувало (тобто всупереч царизмові, де віттам, собанським тощо). Тут був очевидний перетин минувшини з сучасністю. Багато важило для автора й інше: психологічний аналіз особистості, власне кажучи, тих вирішальних моментів її внутрішнього життя, коли будь-яке душевне сум'яття чи розлад перетоплюються на ясність, на творчий порив, на волю до дії. Великою і безцінною є та мить, говорив метафоричною мовою Бажан, коли добрий вітер «з клаптя полотна» робить «прагнуще льоту й далечі вітрило» (вірш «Буря»). Знов пізнаємо цього поета з його заповітними уроками цільності, мужності, ясної громадської і творчої цілеспрямованості!

Життєве діло поета, митця і його суспільна роль — взагалі давній предмет художніх роздумів Бажана, починаючи ще від «Гофманової ночі» і «На карпатських узгір'ях». Соціальний, етичний і психологічний плани в цих роздумах здебільшого тісно поєднані. Серед віршів останніх часів слід згадати з цього погляду ще «Леся Українка в Сан-Ремо», «Пам'яті Тичини», «Триптих Симонові Чиковані». Героїчність життєвого й творчого подвигу митця, натхненого передовими ідеалами, нерозривність його зв'язку з батьківщиною, народом, суспільством — мотиви, які в них майже незмінно присутні. «Жива причетність,— як сказано в вірші про Лесю,— до всіх людських змагань, до всіх людських надій»,— ось те, що відзначає, за автором, поета справжнього, поета потрібного й дорогого народові.

Два об'ємні цикли середини 60-х початку 70-х років (вони ж — книжки) Бажана ніби демонструють дві окремі, різні, хоч і природно близькі одна одній, грані його поезії. А це поезія, яка й зараз продовжує внутрішньо розвиватися, шукати й знаходити нове. І цьому не суперечить той факт, майже одностайно відзначений критикою, що давно сформований творчо Бажан в останні роки часом сміливо «відроджував» (в новій, звичайно, якості) певні художні принципи і прийоми часів своєї молодості: притчевість і символічність деяких поетичних сюжетів, «густе політональне письмо» (П. Тичина), темпераментну метафоричність, унікальну пластичність, а також музикальність мови, поєднуючи все це з загальною реалістичною ясністю і точністю зображення. Нічого дивного в цьому немає, надто якщо згадати подібне ж «помолодіння» пізнього Рильського, Асєєва або Луговського: роки й досвід,— а ще важливіше: вся духовна атмосфера розвинутого соціалістичного суспільства — схиляють митця до зрілого синтезу всього плідного, що було в його творчому розвитку.

Але «дві грані» все ж є.

«Чотири оповідання про надію», визначені автором як варіації на тему Р. М. Рільке,— цикл драматичних філософських притч про незгасність людської, гуманної надії в колосальних зіткненнях гуманності і антигуманності, що ними так насичений XX вік. Крім Рільке, який одним своїм оповіданням на українську тему підказав, власне кажучи, сюжет лише першої з варіацій, тут незримо присутні чимало письменників і митців сучасного Заходу — і Бергман, і Пазоліні, і Антоніоні, і Сартр, які й дали поетові «мислительний матеріал» для роздумів і полеміки. Глибина й оригінальність поетової думки, як і своєрідна похмуро-трагічна сила її виразу, особливо в Другій і Третій варіаціях — безсумнівні (у Другій — про смерть Піросманішвілі — цей основний тон, щоправда, урівноважується, зм'якшується фламандською соковитістю і об'ємністю предметного живопису). І все ж деякий надмір описів, надмір деталізації, а також помітне подекуди нагнітання болісно-екстатичних інтонацій і «запаленої», «спазматичної» образності, що віддалено нагадує «Розмову сердець» або «Гетто в Умані», в чомусь утруднюють, на нашу думку, емоційне сприйняття цього цікавого циклу навіть достатньо підготовленим читачем.

На відміну від «Оповідань про надію», поетичні новели, що склали цикл «Уманських спогадів» (1972), цілком відчутно продовжують борозну, прокладену поемою про Кірова і віршами про Міцкевича. Це спогади про власну юність, яка припала на роки революції і громадянської війни — чи не вперше поет так вільно і так впрост заговорив про себе,— і вийшли вони повнозвучно щирими, багатими на конкретні деталі та подробиці, мальовничими і водночас вагомими за думкою. З новел постає ціле гроно живих людських постатей, і на першому плані серед них образи комуністів, людей, які тепер захоплюють поета не тільки суворою самовідданістю, як це було колись в «17-му патрулі», але й мудрою людяністю, простотою, розумінням творчих і виховних завдань революції, а звідси — й зворушливою в своїй безпосередності турботою про культуру і освіту (навіть про ніколи не бачених тут «богів Еллади»!) для народу. І так само добре чути в них небувалу музику, яка вщерть переповнювала серця першого покоління революційної молоді,— в його лавах бачимо й тодішнього уманського школяра, він же студієць театру Курбаса:

Радість, мов яблуко раннє, радо тримаю в долоні я,—
Серце моє пронизує першим світанням гармонія.

Ця радість не сліпа і не легковагома, вона в своїй основі мужня, бо спирається на глибоку віру в правоту революційної справи, і тому загальної піднесеності «Уманських спогадів» не затьмарює тверезе знання про трагічні втрати і жертви, які ще постануть перед героями на крутих роздоріжжях XX віку (див., наприклад, «Дощовий прелюд»).

* * *

Намагаючись охопити єдиним поглядом літературну працю поета в його різні часи, думаєш передусім про властиву їй нев'янучу інтелектуальну силу. Один з перших, можна сказати, розумів української радянської літератури, Бажан і на восьмому десятку своїх літ зберіг гостроту поетичної думки, свіжість почуття, артистизм асоціативно-образного мислення та його вислову. Доказове свідчення цього — збірка «Карби», удостоєна Ленінської премії 1981 року, пізніші ліричні вірші та мемуарні твори автора.

Цикл «Нічні концерти» — центральна річ збірки — привернув загальну увагу і незвичністю свого тематичного матеріалу, і блискотливою майстерністю його поетичного втілення. Давня і затаєна закоханість «скульптурного» Бажана в музику, в мелос знайшла тут свій вияв в оригінальних спробах відтворення художнього змісту низки улюблених музичних творів засобами словесного мистецтва, по-своєму, звичайно, обмеженими порівняно з «магічною» мовою музики. А. Луначарський у статті «Про поезію як мистецтво тональне» зазначав, що література знає деякі «класичні зразки суб'єктивно-поетичного перекладу музики на мову поезії» (малися на увазі, зокрема, новели Г. Гейне «Флорентійські ночі», Е. Т. А. Гофмана — «Музичні страждання Йоганна Крейслера, капельмейстера», «Дон Жуан», «Кавалер Глюк»), хоча, вказував автор, «значно менше таких творів, у яких би це робилося в віршованій формі, і до того ж формі, що зберігає своєрідне відлуння ритмів, самих мелодій, які звучали в музичному творі»[1]. Вірші в «Нічних концертах» саме такого роду, з тим, звичайно, застереженням, що словесні ритми й мелодії Бажана, кажучи словами того ж автора, не зліпок, а швидше ехо, луна «зображуваної» поетом музики і що будь-які ліричні «парафрази» тут взагалі існують в контексті активного авторського самовияву поета — його вражень, роздумів і оцінок, моментів власної біографії. Можна, щоправда, відзначити з цього погляду певні (і дуже «корисні» для цілого циклу) структурні відмінності між окремими його творами: якщо «Криниця Леонтовича» — це узагальнена і образно досить віддалена від першоджерела картина вражень від творчості композитора, то «Бразіліана Віла Лобоса» — наче додаткова до всієї творчості бразільського майстра і підсумовуюча її симфонічна драма, що аж пашить шаленою напругою розжарених протиріч, а «Сьома симфонія Шостаковича» — сповнена палкого лірично-суб'єктивного елементу розповідь про те, як слухалася і переживалася — такт за тактом — велика симфонія нашої війни з фашизмом у зруйнованому, нещодавно визволеному від ворога Києві...

У «Нічних концертах» поет по-давньому блиснув багатством уяви, віртуозністю музичного «оркестрування» і пластичною об'ємністю образного малюнка («...Скручені, наче спазми, згризені, наче канцером, кактуси, вкуті в колючі, темно-зелені панцирі...»). Порівняно нове в поетиці Бажана — сваві́льні, різкі (часом навмисне «утруднені») ритмічні переходи в межах одного вірша, викликані змінами семантичної та музично-виражальної ситуації. Але не в цій «зовнішній» майстерності (теж, зрозуміло, важливій) полягає поетична цінність циклу, а в проникливому філософському осмисленні і психологічному розробленні автором своєї тематики. Ідея живлющої, невмирущої народності мистецтва, що полум'яніє в рядках «Криниці Леонтовича» (а по-своєму, через трагічні надломи людської долі, і в «Голосі Едіт Піаф»), ідея соціальної наснаженості програмної музики («Бразіліана», «Сьома симфонія...»), ідея неминучої перемоги людяності, світла, добра над темною кошлатістю зла, хаосу — все це тут дане масштабно, опукло, з тією яскравою індивідуальною «несподіваністю» творчих вирішень, яка й вносить у твір подих мистецького відкриття. Добротворна сила музики, як і всього мистецтва, наснаженого гуманістичними ідеалами, протистоїть, за Бажаном, силам хаосу, розпаду, ентропії, об'єднуючи й возвишаючи людські душі. «О музики благословенна соборність!» — це те головне слово, яке знаходить поет, підсумовуючи свої колосальні враження від «журної мажорності» уславленого творіння Д. Шостаковича. Соборність, об'єднувальність, яка «розпечене серце впаяла до серця»!

---

[1] Луначарский А. В. Собр. соч.: В 8-и томах.— М., 1967, т. 7, с. 429.

Як і раніш, Бажан залишається майстром публіцистичного, політичного вірша. До цього кличе його давній, добровільно взятий на себе обов'язок: він просто не може промовчати, що б не трапилось «во дни торжеств и бед народных». (Пригадується, Бажан мав виступати в Москві 28 березня 1968 року на урочистому вечорі, присвяченому сторіччю з дня народження О. М. Горького. Вранці того дня радіо передало сумну звістку про загибель Юрія Гагаріна — а ввечері поет уже читав у Великому театрі свій щойно написаний вірш «Пісня про Сокола»). Так вперше з'явилось на шпальтах газет, вчасно й вагомо прозвучало чимало його віршів на актуальні теми дня — «Іменем людини і народу», «Пам'ятник Лесі Українці в Саскатуні», «В музеї Леніна», «Над книгою робіт», «Його очі» та ін.

І разом з усім цим — пізній, для когось, може, й несподіваний, але такий буйний і принадний вицвіт його лірики — не те що «інтимної», але, в кожному разі, дуже особистої... Особистої і водночас, як у кожного справжнього поета, аж ніяк не замкненої на власному «я» автора, лірики на теми в повному розумінні загальнолюдські і тим великі й значущі.

В своїй більшості це вірші психологічно-медитаційного плану — і вірші, слід сказати, високої, часом найвищої поетичної проби, твори, які в певному розумінні домальовують художній портрет Бажана, котрого дехто звик вважати ледве чи не викінченим раціоналістом, блискучим майстром у темах «загальних», але недоступним, мовляв, для ледве чутних шепотів серця, для лірики тонкого особистого переживання. Поезія «пізнього» Бажана (як, до речі, і деякі речі Бажана «раннього» і Бажана періоду «Міцкевича в Одесі» та «Уманських спогадів») переконливо спростовує ці упереджені чи принаймні однобокі судження.

Є в Бажановій поезії певні стилістичні полюси. Читаючи виняткової сили вірш «Пильніше й глибше вдуматися в себе», мимоволі згадуєш, що позаду в його автора такі твори, як «Гофманова ніч» і «Трилогія пристрасті». Ніхто, здається, з поетів з таким захопленим схилянням перед величчю людського розуму, людської думки не писав про «маленький космос», що ховається під черепом людини, про його вічний внутрішній рух і ненастанну роботу:

Як струм, тече в перервчастій напрузі
Коротких, гострих імпульсів стяга.

На противенств пекучому курцшлюзі[1]
Тріпоче мислі вольтова дуга.

І коли в кінці вірша нас, як раптовим ударом, вражає болюче й трагічне:

Хвилястий трепет корок і підкорок.
Мигтливий код вмикань і вимикань.
Ще глибше в себе, здивувавшись, глянь,—
А потім що? А потім... Бідний Йорік!

Ми все ж розуміємо, що це не вигук розпачу, а швидше голос протесту, протесту сильної, діяльної, закоханої у все людське людини, змушеної підкорятися невідворотному законові минущості людського існування... Так, як вирвався цей гіркий протест у знаменитих рядках Фета: «...А жаль того огня, что просиял над целым мирозданьем, и в ночь идет, и плачет, уходя». Тільки висловив це Бажан як поет XX віку — і в формі, і передусім у змісті: нова міра знання про великі можливості людини — і нова сила незмиренності з усім нелюдським і нерозумним, в тому числі і з самою смертю.

Використовуючи відомий образ М. Рильського (мається на увазі книжка «Голосіївська осінь»), всю пізню лірику Бажана за переважним настроєм хочеться назвати «осінньою», а в певному розумінні й підсумковою. Це роздуми й переживання літньої людини, в яких вона стає віч-на-віч з прожитими роками, з пам'яттю про знаних і близьких людей, з цілою власною долею. Можна сказати й більше — з «вітальною» силою і красою самого життя, якими б зовні малими й звичними не були його вияви. І забарвлена вона здебільшого в ті прозоро-елегійні тони, які хочеться назвати пушкінськими, згадуючи і «На холмах Грузии», і «Минувших лет безумное веселье».

Найзвичайніші ознаки життя — «благословення снігу», що лягло на ближній луг, «тремкі порцелянові дзвоники» конвалії, урочисте мовчання зимового лісу, чебрець і верес, що збудили раптові спогади,— все це, бачене тепер у супокійно-ласкавому освітленні (без тієї часом майже екстатичної напруги та експресії, з якою бачилися речі молодому Бажанові), стало для нього особливо дорогим і значущим. Мимоволі відчуваєш зворушеність, коли читаєш, як суворий, карбований Бажан може говорити про себе в такі хвилини: «...Я на долонях тиші розтаю,— кристалик, зведений блаженними руками над свій приділ і над журбу свою». Це він — кристалик, що розтає в ранньозимовій тиші, під якимсь там пурпуровим снігурем!..

---

[1] Курцшлюз — коротке замикання. Так сміливо, аж до ризику вводить Бажан у поезію термін, рідкісний навіть у спеціальному технічному слововжитку.

І все ж пейзажний, предметний живопис, як і раніше, сповнений у нього неабиякої мислительної й психологічної значущості. Ось цілий маленький сюжет із тих же лугів під Кончею Озерною, де містилася заміська домівка поета: хвилинна моторош, викликана пустельністю, безлюддям і темнотою («Скрізь настороженість. Ріка злобливо змовкла... Заціпенівши, ждуть на крик чийсь болота»),— і рятівне світло самотньої лампочки в далині, невідомо ким установленої тут, але посталої як символ гуманного людського діяння, що долає будь-яку тьму і пустку. Образи вірша набувають узагальнюючої широти («То світ чи темний луг? То лампка чи зоря?») і ведуть, фігурально кажучи, від миті до вічності, від хвилинної психологічної колізії до місткого філософського роздуму.

В ліричних рефлексіях, про які йдеться, немало печалі й прихованої гіркоти, загалом зрозумілих для людини, яка, поблукавши, скажімо, по місту, з сумом усвідомлює, що вона була найстарішою серед тисяч, нею зустрінутих (так зауважував поет у вступі до своїх прозових «Дум і спогадів»). Але і в цій печалі та гіркоті бачимо особистість мужню і життєлюбну, зв'язану сотнями нитей з людьми, з народом, з справою, якій віддано плідне, хоч і нелегке життя. «В собі, як в келії трухлявій, замикатися» (початковий рядок одного з віршів) — це не для Бажана, це не для нього в будь-якій порі віку. І самі «смутні» мотиви в більшості його ліричних зізнань об'єктивно стають лише діалектичним моментом у змаганні суперечливих почуттів, перемагає в якому світла й людяна мудрість людини-колективіста, людини комуністичного світогляду. З вірша «За кроком крок» можна бачити, якою цілющою і покріпляючою силою для поета є Пам'ять, пам'ять з великої літери, пам'ять про все радісне і трагічне, що було в пережитій суворій добі, але передусім — про знаних у ній світлих, красивих, дорогих людей:

О юрби спогадів, приходьте, не мовчіть!
О очі спогадів, світіть, як блискіт свіч,—
Нехай освітлюють мені бодай на мить
Тумани перепуть і морок межиріч.
О свічі на путях десятиліть,
О рідні риси дорогих облич,—
Світіть мені, не мовкніть, говоріть!

«Юрби спогадів» справді товпляться в свідомості літнього поета і творчо об'єктивізуються, починаючи ще з написаних у кінці 60-х і на початку 70-х років «Уманських спогадів». Для нього вони — не лише втамування психологічної жаги, про яку щойно мовилось, а й сповнення завжди актуальної ідейної, соціальної місії: «Покоління від покоління приймає естафету пам'яті. Ті, що відійшли, життєво потрібні тим, що йдуть». І, зрозуміло, сповнення ще одного обов'язку — сердечного обов'язку перед друзями, супутниками, видатними людьми свого покоління, яких він знав і любив.

Цими пориваннями й прагненнями надихане, крім окремих віршів, присвячених П. Тичині, М. Тихонову, С. Чиковані, Г. Димитрову, Ю. Смоличу, Вс. Іванову, велике гроно мемуарних есе в книзі 1982 року «Думи і спогади» (після виходу книги в «Вітчизні» з'явилося ще об'ємне есе, присвячене Лесю Курбасу). Сторінки цих спогадів — ніжні і пафосні, ліричні і водночас тверезо аналітичні, ще й дуже земні за багатьма деталями, сповнені хмільним очаруванням повернутої в згадці молодості і спокійною об'єктивністю «теперішніх» підсумкових суджень, перейняті палкою поезією людської дружби, закоханості в мистецтво, відданості високим естетичним ідеалам,— залишають велике і тривке враження. Далека від незграбної ідеалізації і зведення на котурни любов поета до «героїв» своїх есе — Ю. Яновського і О. Довженка, Л. Курбаса, С. Чиковані, В. Василевської і О. Корнійчука, М. Тихонова і Е. Багрицького, А. Ахматової і О. Твардовського, Л. Первомайського і Н. Вачнадзе — сполучена з даром проникливого бачення і розуміння людської і творчої натури митця; тому й вийшли з-під його пера такими виразистими, художньо многомовними ці мемуарні нариси, що деякі з них (про Яновського, Курбаса, Чиковані) за всіма даними годилося б назвати викінченими, повнозвучними повістями. Хай замислюються над ними сьогоднішні молоді читачі, хай гідно поцінують духовну й мистецьку висоту своїх попередників, їхні часом складні, але в кінцевому підсумку плідні шляхи до тієї великої правди, яка визначалась революційними, соціалістичними законами радянського життя! І хай переймаються, крім усього іншого, тим духом найщирішого інтернаціоналізму, втіленого в найглибші емоції братерства, органічного входження в життя й культуру братніх народів, який струменіє в цих спогадах українського поета.

І як документальні свідчення видатного майстра культури про людей і події свого часу, і як твори, позначені неабиякою художньо-зображувальною силою, і як лірична сповідь — чесна мембрана душі самого автора — мемуарні есе М. Бажана здатні багато дати читачеві, надто для глибшого розуміння різних етапів розвитку української радянської літератури та мистецтва, шляхів їх творців.

* * *

Як і кожне значне мистецьке явище, поезія Миколи Бажана змінювалась і розвивалась разом із своїм неповторним часом. Двадцяті роки, перші п'ятирічки, утвердження соціалістичного ладу, війна з фашизмом, багаті подіями повоєнні часи — все це не тільки відбивалося в його творчості, але й рухало її вперед, видозмінювало якісно, надавало їй нових барв. Поет не народився соціалістичним реалістом — він став ним у напружених шуканнях і вслуханнях у «правду віку»; але хіба й сам соціалістичний реалізм не означає теж — постійний розвиток, і шукання, і прагнення нового?

Разом з тим, при всіх еволюційних змінах, в окремі часи дуже значних (порівняймо, скажімо, «Розмай-зілля» з «Трилогією пристрасті», а її — з «Безсмертям», а цю поему — з «Богами Еллади»), Бажан лишався сам собою як виразно окреслена індивідуальність; його вірш, образ, тембр не сплутаєш ні з чиїми іншими.

Про деякі «константи» цієї творчої індивідуальності і хочеться сказати на закінчення. Не стільки про «художні особливості» чи «риси індивідуального стилю», як прийнято говорити, скільки про дещо ширше, місткіше, в чому об'єднуються і прикмети стилю, втілені в образах та сюжетах, і найхарактерніші ознаки самого світовідчуття митця. Бо, якщо «стиль — це людина», то як багато «людського», ідейно-психологічного, життєвого стоїть, у кінцевому підсумку, за тими чи іншими стильовими прикметами творів поета!

«Алое важкі сталагміти. Кольчуга брязкучого лавра. Напружений дим матіоли. Настурцій узорчата мідь»,— так виписував молодий Бажан деталі звичайного садового пейзажу, і, справді, такої траговитої, такої гіперболічної словесної пластики український вірш до нього не знав. З часом цей зображувальний форс-мажор помітно злагіднішає і врівноважиться, але гостре відчуття матеріальності світу і любов до «твердого», об'ємного предметного образу залишиться постійною ознакою його поезії,— чи буде він писати пейзаж («Юрбою турів пагорби дніпрові на водопій сповзали до ріки»), чи людський портрет — тут виразно викривальний («Око кулькою стальною між сухих шуршить повік»), чи передаватиме поезію науки і «суть» її предмету (про нафту — «Це кров геології. Сало, розтоплене вічністю. Смоли, засмоктані в літосферу. Проціджений надрами жир»), чи зображуватиме внутрішнє переживання — в даному разі воно супроводить вулканічний творчий акт митця Відродження:

Злобне кипіння магми, виверження породи,
Мармуру біла спека, дикого каменю рик,
Подих тяжкий вулкана, плоті могутні роди,—
Майстер стальним зубилом брилу тупу розсік.

Звичайно, це дуже індивідуальна, психологічна риса художнього сприйняття світу. Але відбивається в ній і усвідомлений естетичний принцип, з молодих літ дорогий Бажанові,— тяжіння до відчутної на дотик, гострокутної, динамічної реальності життя і заперечення «блакитного туману» всякого надземного, безплотного естетства. «Я хочу матерії, речевості»,— признавався поет в одній з своїх ранніх «декларацій», зв'язуючи це з прагненням «бути революційним матеріалістом». Відтворювати дійсність «вагомо, грубо, зримо», замість поезії яких-небудь «солодких снів» вгризатися, вдовбуватися, скажімо, в поезію числа — це було по ньому, в цьому він відчуває свою глибинну спільність з Маяковським, а загальна романтичність світобачення лише багатократно посилювала, розцвічувала і унаочнювала схильність, про яку йде мова.

В українській радянській поезії він — один з майстрів, які принесли з собою смак до предметності, до образу речі і плоті, побачених до того ж не тільки традиційно возвишеним оком поета, але й діловим оком вченого чи інженера, освіченого фахівця чи організатора.

Але йдеться не просто про любов до густого й пластичного матеріального образу (тим більше, що він не самодостатній, в ньому завжди — міцний «сік» думки). Бажанові, мабуть, найбільше до смаку матерія організована, перетворена або перетворювана творчим умом людини. Звідси — його особливе тяжіння до зодчества і скульптури, загальне «архітектурне» обличчя, вибудуваність і монументальність його поезії, що часом переходять (і не тільки за молодих часів) у «бароккове» довілля і густоту напружених, складних образів. В критиці слушно відзначалося, що зодчество, відповідаючи суто психологічним художнім вихилам поета, дуже близьке йому ще й тим, що воно особливо наочно утверджує творчу силу, розум і волю людини — цінності, першорядні для Бажана не тільки в загальній, світоглядній, але і в найінтимнішій естетичній площині.

Щоправда, це вже стало звичним — пов'язувати своєрідність художнього мислення автора «Будівель» з архітектурою, скульптурою, живописом, з «масами, об'ємами, пругами», з монументальністю і картинністю. На ділі його поетика значно ширша й різноманітніша. В останніх книжках, наприклад, дуже помітне тяжіння поета до образів музичних — і в розумінні тематичного мотиву, і в розумінні самого способу його передачі. Але, приглядаючись до цієї Бажанової музичності, переконуємося, що вона має передусім картинно-зображувальний характер (яскраві приклади — музичний образ 8-го полку в «Богах Еллади», передача народної пісні і музики в «Бразіліані Віла Лобоса») і з цього погляду істотно відрізняється від тієї інтуїтивно-виражальної музичності, якою сповнені деякі вірші Блока чи

«Сонячні кларнети» Тичини. Знов-таки — доказ глибинної спрямованості цієї поезії до невичерпної об'єктивності світу, буття.

У парі з усім цим іде її напружений інтелектуалізм, «жага виділня і пізнавання». Вже відзначалася схильність Бажана до «образу ідеї», до «драми ідей» — з особливою наочністю вона виявилась у полемічних, наступальних філософсько-психологічних поемах часів першої п'ятирічки, а також у низці віршів останніх років. Поет любить героя, осяяного спалахом видющої думки, героя, до якого в кульмінаційні хвилини боротьби, праці, творчості приходить вища радість і вища сила проникливого розуміння життя (пригадаймо Кірова в ніч перед боєм, Оксану з «Польоту крізь бурю» в фіналі поеми). «Видющість осяює очі людини» — це один з найкрасивіших для Бажана людських станів, і народження цієї видющості, трактованої в широкому соціальному, ідеологічному, естетичному плані, стало ядром багатьох внутрішніх сюжетів його поем і новел — від «Трилогії пристрасті» до віршів «Очі» («Італійські зустрічі») або «Симфонія» («Міцкевич в Одесі»). Немало пристрасних сторінок присвятив поет і боротьбі з ілюзіями, «випарами» фальшивої, реакційної ідеології, з інерціями, що «зсовують серця набік»,— цей аспект його творчості загальновідомий. Кажучи горьківським словом, Бажан невтомно утверджує і славить у своїй поезії «людину світорозуміння» — людину нового, марксистсько-ленінського, глибоко партійного ставлення до життя.

«Виміри Бажанової поезії крупномасштабні,— вдумливо відзначав молодший товариш поета Б. Олійник,— відповідно у рівень з ними — й габарити складників образної системи. Стихія поетова — героїчний епос, трагедійні злами і здвиги. Герої його — фігури не ординарні, і якщо діють вони в буденних ситуаціях, то будні ці — небуденні в своїй масштабності... Їм з руки оперувати широкими абстракціями, їм і лексика пасує не щоденно вживана, а уроча, достойна тієї місії, яку здійснюють вони на історичному кóні. Це поезія великих площин і чисел, але вона мене хвилює не менше, якщо не більше, аніж музика ніжної інтимної лірики» [1].

Бувало, що поетові не вдавалося досягти повної єдності думки і образу,— саме в таких випадках виникала мова про його «раціоналізм», який у певні періоди виявлявся, з одного боку, в надуживанні вигадливо оречевленими, алегоризованими абстракціями а з другого — в простолінійній ілюстративності і риторичності. На честь поета, він не прощав собі слабкостей, він шукав і знаходив шляхи їх подолання. В його книжках останнього часу — від циклу Міцкевича до «Карбів» — виразно відчувається присутність яскравого лірично особистого елементу, гра свіжих поетичних барв, грунтовна реалістична багатоликість людських образів, безсумнівне поглиблення психологізму. Знаменні прикмети!

---

[1] Олійник Б. Планета поезія. К., 1983, с. 111.

«Мені здається,— пише один з дослідників,— що ядро поезії Бажана становить проблема: етика і культура. Бажанові властива жага побачити втілення гуманістичного ідеалу в людській діяльності, причому діяльності такої напруги і такої внутрішньої свободи, коли ця діяльність стає творчістю, художністю, актом свідомого творення культури» [1].

До цього, конкретизуючи сказане, треба додати, що етика Бажанової поезії — це етика передусім героїчна. Від «Пісні бійця» в першій до «Пісні про Сокола» в останній книжці через твори поета проходить тема подвигу, надиханого великою ідеєю. Подвигу революційного, військового, трудового, творчого, зрештою, подвигу духу. В більшості «драм ідей», творів з складними духовними колізіями, в нього теж перемагають — через найтяжчі часом іспити — мужність, ясність, відданість передовому, комуністичному ідеалові. «Я пізнаю породу зореносців, породу нашу»,— писав він ще в 30-х роках, і питомим знаком цієї «породи» для нього є вміння жити героїчно й натхненно, з усією повнотою любові і ненависті, жити так, щоб «творчістю в безсмертя входити...» Тут — серцевина його концепції людини, розуміння ним наріжних каменів соціалістичного гуманізму, і цим визначається, зрештою, пафос його поезії — то суворий, то піднесено-урочистий, то зосереджено-роздумливий, але завжди щирий, ясний, певний у своїх головних засновках і висновках.

Живи, дух життєдайний,
дух творчості людської,
Живи, життя безсмертне,
життя більшовиків!

У цьому, справді, «дух» всієї поезії Миколи Бажана.

ЛЕОНІД НОВИЧЕНКО

---

[1] Суровцев Ю. Поэзия Миколы Бажана, с. 270.

ПОЕЗІЇ
та
ПОЕМИ

1923—1940

21 СІЧНЯ

В жалобі
Площі,
Вулиць набряклі вени,
І стягом, як полум'ям,
                    вітер полоще,
І слово на прапорі — Ленін.

День
Упав,—
Прапор чорний.
Чорний день.
Чорний стяг.
Марш жалібний, марш мінорний
Пройшов, прогримів по містах.

По селах, містах, по майданах, по гонах,
Серцем до серця, плечем до плеча,
Проходить країна,
Комуна,
Колона,—
Вітчизна Ілліча.

Ні! Він живий,
Він не вмер, він не хóрів!
Він тут — у мільйонах облич!
У мільйонах сердець, на мільйонах прапóрів
Проходить землею Ілліч.

Стяг жалібний розгóртуй,
Жалоби лет тут!
Вождю країни,
Комуни,
Когорти
Сьогодні останній салют.

Здригнуться і бризнуть антени гасла
І гаслами світ заллють:
— Леніна
Серце згасло,
Леніну
Останній салют!

Грими ж но, хвилино страшна і велична,
Всім вікам і народам всім:
21 січня.
Без десяти сім.

Мов лезо, мов клич, небеса розітни,
Спохмурнілих заводів сирено!
Сьогодні кожен робітник
Салютує могилі Леніна.

Піднісши свій стяг жалібний
І зціпивши серце своє,
Встає він — і вождь, і водій —
Ленін мільйонний встає!

1924

ЧЕРВОНОАРМІЙСЬКА

Борозну доріг засіває вітер.
Гай похилився на лани і вмер.
— А у мене на кашкеті зоря і чотири літери:
УРСР.
Осінь чайкою скиглить в повітрі,
розшумілось поле золотим потопом.
— Гей, за ці чотири літери
молодість поклав під Перекопом.
Не жалів я юності, й недаром,
бо горить на чолі зоря
і не стогне, не скреготе пожарами
України роз'ятрений яр.
За кучугурами муругими, дикими,
де горе туманами лягло,
пробудили, на борню викликали
моє бідне, знедолене село.
Вдома мати молиться,—
чом з війни не вертається син?
Гей,
у мене ж брат комсомолець,
а таких, як він,— по селах не один.—
Борозну доріг засіває вітер.
Гай похилився на лани і вмер.
— А у всіх на кашкетах зоря
і чотири літери.
Це:
молода гвардія УРСР.

1923

ПРО ЖИТО Й КРОВ

Тому, наймення якого не знаю

Вітер шелестить у осиках,
Ридає дібровою птах.
Темна постать чоловіка
Біжить, хитається в житах.
В небі місяць б'ється, напруживсь,
Мов стиснуті, зблідлі вуста.
Стогін людський, хиткий і недужий,
Марою над полем став.
Стелеться степом стогін,
Наче колос на вітрі, росте.
А під кіньми бринить дорога,
Стугонить, озивається степ.
Тупотять по дорогах коні,
І чийсь зойк над селом ячить.
Поспішає шляхами погоня,
Шукає когось вночі.

А той рану стискав руками,
Житами, ярами біг.
Коли ж серце схололо, мов камінь,
Похилившись, упав під стіг.
В небі місяць кречетом мчиться.
Його промінь в обличчя встряг,
І загорілась на сивій свитці
П'ятикутна червона зоря.

В небі кречетом місяць клекче,
Тіні мають, мов крила шулік.
Умирав блакитним вечором
У рідних степах більшовик.
Достигали, немов полуниці,

Соковитих сузір вогні.
Хто це коням звелів спиниться
І напружено слухає ніч?

Очі жевріли, дикі і п'яні,
Був диким і п'яним чоловік.
Блакитна стрічка в нього на жупані,
А на шапці чорний шлик.
З-під стогу травами, житами
Повзе і ластиться луна.
Відразу зрозумів ота́ман,
Що людина в степу кона.
Він чує, де шепче стогін,
Він жито ногою товче,
І раптом у тінь під стогом
Вгруз погляд його очей.
Покорчила лють обличчя,
І ближче підійшов.
А той, зорею вквітчаний,—
На свитці зоря і кров.
Вітер тьмяним лоскотом
Обличчя пестив бліде.
Жито, кров'ю переполоскане,
Хилилося до грудей.
Чекала людина смерті,
І ось вона — в жупані.
Отаман ходою впертою
Підійшов і зупинивсь.

Схилився над людиною тихо;
Чув степу і крові пах.
Кинджала здобув із піхов,
Аж лезо сяйнуло в руках.
Падали, танули хвилини
Повільніше, тяжче, тужніш.

В м'ясо гаряче людини
Врізавсь блискучий ніж.

Криком би груди роздерти,
Роздряпати зойком ніч,
Та вміє зустріти смерть він —
Не впасти, не клякнути ниць.
Стогоном скорчити б ребра,
Розчавити серце в руках,
Та очима в очах не жебрав
І милості не шукав.
Мерехтів, горів житами
Людський, червоний сік,
Але так і не чув отаман,
Як стогне більшовик.
То не ланом, не полем, не степом
Леліє, зоріє ватра,
То на грудях людини порепаних
Рану зорею роз'ятрено.

П'ятикутна рана
Під ножем на тілі розцвіла,
А сходом слався ранок
І, хитаючись, сунула мла.
Обрій серце криваве вищербив,
В'янули зорі вгорі,
Але там не було червонішої,
Ніж на грудях людини, зорі.

Розгорнув, мов корогву, вітер
Обагрених стебел сувій.
Отаман колоссям витер
Ніж закривавлений свій.
Довго, побожно хрестився,

До сходу звернувши лице,
А потім кінь здригнувсь під верхівцем,
І знову пил шляхом звився.

1924

КОЛИСКОВА

Твій батько був робітником,
Ти — робітничий син,
Бо на заводі над станком
Життя промучив він.
Життя зів'яло на станках.
О, слухай-но мене!
Похмурий біль застиг в очах,
Що так життя мине.
Летів, і повз, і линув час,
І рік проходить, рік:
Біля станків, верстатів, кас
Напруживсь робітник.
Ось осінь вже, і одяг свій
Згубив похмурий ліс.
Вночі з заводу батько твій
Рушницю в дім приніс.
А на заводі вибух страйк,
У горнах згас вогонь.
Мій сину, завше пам'ятай,
Не забувай цього!
Спинивсь завод, завод замовк,
І став верстат, спочив.
Вночі ворожий білий полк
Квартал наш оточив,
Коли над коминами хат
Благословилося на світ,

Ударив в землю град гранат,
І впав, і вп'явсь в граніт.
Гудок здригнувся і затих,
Землею знову тиш.
Твій батько вийшов за поріг
І не вернувся більш.
Він нас покинув і пішов,
В ранковій млі він зник.
Його в тобі, мій сину, кров,
Ти, сину,— робітник.
Ми чули гук, ми чули крок,—
Жінки, дочки і матері.
Зигзицею кричав гудок,
Губився угорі.
Ніхто не плакав, не спинив
Братів, батьків, чоловіків.
Так сотні йшли робітників,
І батько йшов твій теж,
А в небі раною горів
Червоний карб пожеж.
Стояли ми, і в млі сумній
Слізьми точилась річ.
Кипів у місті стеклий бій
Весь день і цілу ніч.
Від вибухів зі всіх кінців
Хитався небозвід.
На робітничому лиці
І кров, і пил, і піт.
Чигала смерть, чекала смерть
На кожному кутку.
В іржавий батьків револьвер
Не вистачило куль.
Він уст кривавий шрам зломив,
І проломив уста прокльон.
В ворожі груди він вгвинтив

Останній свій патрон.
А ворог ближче, й ближче гук.
І раптом зойкнула шрапнель.
Впав батько, зранений, на брук,
На скровлену панель.
В туману хвилях, в хвилях тьми
Його найшли вони,
І довго били чобітьми,
І притулили до стіни.
Над містом розридався залп,
Мов зойк зі зблідлих губ.
Луною застогнав квартал.
Схолов під муром труп.
Мій чоловік, твій батько, вмер.
Ти — робітничий син.
Твоя черга прийшла тепер,
Коли загинув він.
Зорю на груди ти візьмеш,—
Казав так батько твій!
Можливо, що загинеш теж,
Але підеш у бій.

1924

ПРОТИГАЗ

З дряговин виростала ніч.
І чорнів чавун облич.
В мозок вгруз цвях дум:
«Коли ж підем в останній штурм?»
В мозок вгруз дум цвях,
Та над окопом має стяг,
Червоний стяг, що дав Коммол.
Не зрадить стяга п'ятий полк.

Цей п'ятий полк тут сьомий день
Вперед не йде й назад не йде:
— Вже тиждень стоїмо отак.
— Чи витримаєм тиск атак?

В бліндажі питав політком:
— Як нам бути з п'ятим полком? —
Корчивсь мукою стиснутий рот:
— Чи втримаєм наступ хімічних рот? —
Раптом рукою його спинив
І м'язи напружив старий начдив,
Командирам сказав і сказав бійцям:
— Не шлють респіраторів нам.
На тисячу дамо протигазів ми,
А як з іншими буть людьми? —
Заклякнуло серце. Серце — як лід.
Політком вщух. Політком зблід.
Начроти, схилившись, понуро встав,
Ламаючи сині тверді уста:
— Червоноармієць не знає зрад,
До смерті боронить він владу Рад.
Тисяча є, тож хай тисяча тут,
Тримаючи фронт, тримає редут.
Кому ж респіраторів не вистача —
На поле, в атаку плечем до плеча!
Скажу вам одверто за роту мою:
Як гинуть, то гинуть зручніше в бою.

Ранок чорний обрій скребе,
Випростав день кострубатий хребет.
Не на небі сонце, сонце — на полях,
То сонцем зоріє червоний стяг.

Сотні очей — як сотні ран.
Сотні сердець — як один барабан.

Сліз не було, і ридань не було.
Тільки начдив схилив чоло.

Кров'ю полоще стяг за горбком.
Першим окопа лишив політком.
І там, де яри, де провалля яруг,
Розгорнули дві тисячі свій ланцюг.

Харкнув газом назустріч балон.
Затремтів, спинився батальйон.
В скроні думка ударила враз:
«Нас не врятує протигаз».

Полк яром біг, ховався за горбом.
Стискали руки грані бомб.
Дві сотні кроків, один заряд.
Мов крапля крові, горить зоря.

Пливе отруйний чад завіс
Яром вниз і полем вниз;
Сивим глевким молоком
Над п'ятим звис полком.

Кілька кроків добігти не змогли,
Кілька кроків не змогли добігти.
Синім лицем на ріллі лягли,
І в землю вп'ялися нігті.
Окоп захолов. Окоп занімів.
Видер із серця слова начдив:
— Червоноармієць не знає зрад,
До смерті боронить він владу Рад.
Хай тисячі ляжуть бійців на полях —
Не хитнеться червоний стяг,
Червоний стяг, що дав Коммол!..
Не зрадив стяга п'ятий полк...

1924

ІМОБЕ З ГАЛАМУ

(З «Негрського циклу»)

Коли в папірусах
злякано зойкнуть птиці
І чорним мускусом згусне небо,
В гущавині лісу
ховається лицар
Старовинної віри Магреба.

В небо зорі вп'ялися, мов краби,
В землю намулом вгрузла тьма.
А під листям рудих баобабів
Розцвітає очей емаль.

Імобе з країни Галаму.
І з ним тисячі чорних рабів
В ніч повстання і зойків тамтама [1]
Іржавий набили карабін.

То не на плесі кричить марабу [2],
Не жінки б'ють в бурдюк грудей,
То тамтам дає вість рабу,
Понуро зітхає й гуде.

В ніч повстання, жалоби і згаги
В очереті ворушиться негр,
І не знають білошкірі спагі [3],
Чому кров'ю пустеля тхне.

---

[1] Тамтам — негрський барабан.
[2] Марабу — болотна пташка.
[3] Спагі та зуави — солдати французького колоніального війська.

В ніч повстання, жаги і жалоби
Місяць верхів'ям бананів гравсь,
І підповз чорний раб Імобе
Під білявий французький блокгауз.

Не здригнулась земля Галаму,
Очеретом не хитнувся Сенегал,
Тільки вітер сухими губами
Жовтавий пісок лигав.

Тільки вітер пісок Сахари,
Мов голодна гієна, ссе;
Вії солдатів набрякли від марев,
І останній випито абсент.

Рвуться уста солдатів піснею,
Німіє в кутку холодний маузер.
Хто порою пізньою
Вийде за ворота блокгауза?

А в Сахарі вітер мне гам,
В Сахарі вітер сичить.
Роз'ятрено чорними ногами
Хрумтливі дюни уночі.

Шепче
        присмерк бананових дерев,
Все ближче
                плеще
                        гуща
                                трав...
А коли в небо вдарив рев,
Вартовий прокинувся зуав.

Гей, вітре, на чотири боки дми,
Зойком дюни злякай Сенегала!

В спагі серце спухло між грудьми.
Спагі серце ввірвалось і впало.

Брязкотливий язик мітральєзи
Черево тьми перебоєм розсік.
Кривавих зір розцвітає безліч
Під тамарисками, на ранішній росі.

Засіяним кров'ю лобом
Негр в намул зелений вріс.
О, на бронзових грудях Імобе
Не дзвенять старовинні грі-грі [1].

І на Сахару упала ніч,
Зашаруділа по пісках важким черевом.
Здригнувся Імобе й захлинувся в багні,
Де спіткнулося скорчене дерево.

Стогоном небо розкраяв,
З стегон ночі підповз вий гієн.
Це для тебе, Галаме, чорний краю,
Імобе в пісках гниє!

* * *

Весною знов пахне бамбули [2]
І грудей жіночих чорний чад,
І серце Галама про все забуло
І все віддало своїм ночам.

В ніч бамбули, кохання й жадоби,
Млосний, згадає хто,
Як мухи повзли в Імобів
Роздертий, кривавий рот?

---

[1] Грі-грі — старовинні металеві амулети.
[2] Бамбула — весняний негрський танок.

Не один Імобе
серце в дюни виклав
І в іклах папірусів згнив,
Щоб виклик
збудив незвиклий
Жорстке шепотіння пісків.

Бути негру
самому
самумом,
Бути негру не рабом, а бійцем,
І повстання багряним шумом
Вдарити блокгаузу в лице.

1924

ПІСНЯ БІЙЦЯ

Бійці виїжджали, і коні іржали
(Стримано в стременах сталь дзвенить),
А дим терпкий у полі, а в полі дим іржавий,
І слина з кінських губ — немов ковильна нить.

Дібровою загін бійців поїхав,
Підковами клепали коні путь,
І лязк шабель, і брязкіт піхов
У тиші чорній чуть.

Насували на лоба папахи,
Ковтали піль міцний, солодкий дух,
І порохом робучі руки пахнуть,
І кров'ю засмердівсь ялозений кожух.

Ось один похилився. Я знаю: ти мариш
Про дітей і про жінку якусь.

Полюби ж, полюби, товаришу,
В барабані сім мідних куль!

Бійцям не можна спать на варті,
Плекать утому на лиці.
Чого ж то будуть варті
Такі бійці?

Ви — месники тепер за них,
Ви месники єсте
За братів розтерзаних,
Згвалтованих сестер.

Бережіть, бережіть і гордіться
Найменням суворим своїм,
Найменням червоногвардійця
І прапором бойовим!

Коли ворожий почуєш постріл,
Рушницю — й на коня!
Подивися на обрій просто,
Поганяй!

Крізь гони, крізь гони
Боєць помчить.
Лічи патрони,
Ран не лічи!

Не питай дороги,
Хоч трупом ляж!
Серце — в остроги,
Розкрий патронташ.

Хай вітер в вічі,
Умри — не стій!

На кожній стрічі
Стрічаєм бій.

Команд не ждіте!
Хто став — пристрель!
Розкрають вітер
Сотні шабель.

І ми двічі умерти змогли б
За чорний вугіль, за чорний хліб;
За чорні натруджені руки
Ми двічі умерти змогли б.

1925

БОЄЦЬ 17-го ПАТРУЛЯ

I

Прапор подертий. Три літери: «ЧОН».
Туманом тужавів порожній перон.
А прапор хитався і ляскав у дах,
і рельси дзвеніли на путях.

Струмів у кімнаті, де ЧОНу наряд,
махри і гасу жовтий чад,
дзвеніла в млі рушниця і багнет,
де вартовий спочив пікет.
Ввесь день прослухав зойки куль
частини ЧОН сімнадцятий патруль.
Тепер наказ: «Ви — у резерв»,
та цей патруль не знав перерв,
бо знав про смерть, але про сон
забув патруль частини ЧОН.

Лягала пилом кіпоть снів,
і мозок з втоми горенів,
а ніч принишкла, та не стих
у грудях серця дикий звих,
і в лампі жовтій раз у раз
у лихоманці бився гас.
І спали всі — не спав ніхто,
в шинель вгорнувшись чи в пальто.

II

З пітьми прийшли одинадцять годин,
і телефону ударив дзвін.
Начальник трубку притис до вух,
і серця бій, і серця трепіт вщух.
Метнувся в безвість струмок хвилин.
Начальник слухав, і мовив він:
— Наказ до мене із штабу єсть,
не плямувати ЧОНу честь...—
Інакшого не добереш
змісту цих депеш...

Спинився начальник, немов знеміг:
— Наказ про вас, товаришу Сідих...

А той вперед ступив, хитнувся і застиг,
і прірва тьми в очах жахних,
й уста продерлися, півмертві та бліді,
і рушили слова, конали на ході:
— Багато вже минуло літ,
як вмер Сідих, розбійник і бандит,
хоч оповість про нього ще змогли б
згарища поміщицьких садиб...
Не раз жував я з вами хліб,
мішали разом кров і піт...

Хіба за те каратиме Ревтриб,
що був Сідих — розбійник і бандит?..

У відповідь ніхто не звів очей,
і тільки ніч продовжувала рейс.

III

Хилилася ніч до чорнозему лон.
Знов передзвоном здригнувсь телефон.
І в льоті зірвались серця стрімголов,
і командир до телефону підійшов...
— Повідомляє штаб: на всіх парах
до станції іде ворожий бронетяг...—
Зломилася голосу кована мідь:
— Ми мусимо станцію залишить.
Її боронити немає в нас сил.
Ми відступатимем далі у тил...

Мовчанням колючим зашерхли серця.
І кров — із серця, і піт — з лиця...

IV

Перша година з пітьми́ приліта.
Збиралась до відступу ЧОНу чота.
Гноєм жовтавим пружнасто набряк
під чорною стелею лампи чиряк.
І в корчах предсмертних завихрився гас,
до стелі метнувся, хитнувся і згас.
Тьма бризнула з вікон, немов чорний шлак,
тьма до кімнати із вікон прийшла...
І вдарили двері... І хтось побіг...
І лиш луни метнувся плиг.
Вбили тьму до підлоги цвяхами огнів.

І побачив патруль, що куток спорожнів,
що розчинено двері, а далі — тьма
і що Сідих в кутку нема.
— Він зрадив нас. Він втік до них,
непоправний бандит Сідих...

Нічого не сказав патруль.
У полі вітер грав тоскну гру.

V

У полі вітер блукав і вив,
кружляв волоссям хмар і лісів.
Між хмар губами — місяця зуб,
і земля холола, мов чорний труп.

Між хмар губами — місяця дзьоб.
Вночі степами ішов то хто б?..

Із небосхилу, там, де схід,
точивсь туману холодний піт.
Чоловік не втамовував хід,
стискаючи динаміт.

На перехресті трьох доріг
туман лягав, припадав до ніг.
Вип'яло поле ребра сухі,—
то на три сторони йшло три шляхи.

І перший шлях — то шлях принад,
бо перший шлях іде назад.
А друга путь — мов гострений багнет,
бо друга путь лягла вперед.

А третя дорога, мов темна коса,
губилася в нетрях, у чорних лісах.

Три дороги в три бо́ки ведуть,
і чоловік обрав собі другу путь.

Ворушився полем туману мох,
ішла людина із вітром вдвох,
а вітер заборсавсь, заплутавсь в дротах,
і рельси втяли дальший шлях.

Коли в туман гордорослий вплітає вітер квиль,
чому до рельс не схилить голови,
чому не слухать, як рельса гуде
далеко десь, далеко десь?

Коли хвилини летять, як дим,
чому не вірить пісням смутним,
що їх тремкий телеграфний дріт
співа навзрид, несе навзліт?

Летіли вночі, клекотіли вночі
хвилин ключі і думок ключі.
Ой, нехай висмокче вітру смок
з серця чорну кров думок!

Враз рейки здригнулися звуком новим,
і звук забринів, мов далекий грім,
і звук коливався, по рейці йдучи,
і чути, як рейка скрегоче й кричить.

Чоловік прислухався, і він зрозумів,
який то рейки видзвонюють спів:
— Гуркоче шлях — летить бронетяг,
наче птах на залізних полях.

Іще гучніше, іще чіткіш
звук торкнувся клавіш шпал,
і звуків громохких важчезний навал
ударив, заграв ста́левий хорал.

Під поїздом містки дзвенять,
і стугонить загрозливо броня,
а машиніст рукою не спиня
скажений біг суворого коня.
Струмить повз па́нцирні груди ніч,
поля горбами летять навстріч,
а поїзд і вітер віч-на-віч
копитами крешуть клич.
Колесами в насипу б'є плече,
грюком залізним по рейках тече.
З його дороги хто іще,
жахнувшись, не втече?
Там, де кінчалась сто сьома верства,
вийшов на насип хтось темний і став,
шурубом волі скрутив уста,
а полем гуркіт виростав...

VI

Ранок надходив. Світало вгорі,
і хмарами пройшли рожеві косарі,
і косами били в коріння зорі,
і зорі хилились в блакитний моріг.
Був день, мов кристал із блакиті й роси.
Молоком наливались жита і вівси.
Снувались чабанів далекі голоси,
немов прозора, павутинна волосінь.

Степом струміла, лягла на жита
стежок пилюга золота.
Стежками йшла сімнадцята чота,
ховаючись в полі так.

Стежками йшла сімнадцята чота,
та сама йшла, а може, і не та,
бо слід, що лишила нічна сльота,
вітер з облич зміта.

Сліди вітер змітає з облич,
бо хто йому скаже: «Облиш,
коли серце скіпає п'яніш,
п'ючи небо і сонячну тиш?»
Ішов командир, почував під ребром
серце, зав'язане мертвим узлом,
бо серце його — не залізо на злом
і не трухлявий бурелом.
Ішла чота і вийшла на горби,
до рейок дужої габи,
і глянула вперед, і знову — у хліби.
І серце стало на диби.

Рейки на покорчених путях
перегриз в конанні бронетяг,
до небес загрозливо протяг
рукою чорною ричаг.
Не лине вже поїзд в провалля нічне,
і повз байраки, повз степи не мине,
і вибухом не трусоне
городу асфальтову панель.

Дивився командир. Нічого не сказав.
Обернувся. Пішов назад.
У землю вдарила нога
туга,
і на жита пилюга
лягла.
Під чобітьми важкими патруля
гуде і репає земля,
а серце думка звеселя:
«Ой хутчій би, ой хутчій би відсіля.
Наша вістка заспокоїти змогла б
стурбований революційний штаб...»

Ішла чота крізь поле напролом.
Пішла чота і зникла за горбом.
Пішла чота, і степ лишився сам,
і тихнув дальній шум, і в'янув дальній гам.
Не зойкне паровоз, що на шляху закляк,
лиш листям зашумить шорсткий,
колючий крак,
і до землі він схилить тінь гілляк
туди, де кроків знак і крові знак.
Никне листя, блискуче і рясне,
і сиплеться із насипу пісок,
і пошепки, і нишком шелесне
паперу синього розірваний листок.
Листки із посвідки червоного бійця —
зоря стоїть печаткою на них;
вручалась ЧОНом посвідка оця
товаришу Антонові Сідих.

Все гасне в полі у хвилини ті,
коли лягає вечоріння тінь,
тільки тріпочуть кущі на путі,
бриніння рейок, шум естакад
і чіткий телеграфу код.

1926

ПАПОРОТЬ

Мов карб старий — цей місяць-білозір,
Мов сни старі — ці хмари білопінні.
І бачу я: в тривожному тремтінні
Поганська ніч лягла на чорний бір.

Снується дим опівнічних офір.
Несуть жерці на слані рядна лінні

Німим богам свої дари уклінні:
Прозорий мед і соковитий сир.

Поганська ніч — таємний час оман.
Пливе з озер мережаний туман,
І духмяніють папороті трутні.

І виходжа на росяний майдан
Весільне коло молодих древлян,—
Слов'янських зельних піль веснянки незабутні.

1926

ЛЮБИСТОК

З-під вій — блакитна тінь, ознака нестеменна,
Й рожевий слід лишивсь на грудях де-не-де,
А він уже ступив ногою у стремена,
І кінь його баский вже гривою пряде.

Лишилася сама, коханка безіменна,
І дивиться на путь, де курява паде.
Одного вечора, як праця цілоденна
Кінчиться геть, вона дитину приведе.

Та в хаті прокричить недовго немовля,
І лиш в глухім садку, де скопана земля,
Розквітне рути цвіт і проросте любисток.

Вона ж так само вдень сапатиме поля,
Вночі — ридатиме, не знавши, відкіля,
Від кого день і ніч чекає тайних звісток.

1926

РОЗМАЙ-ЗІЛЛЯ

I

Тривожна ніч весни, туману й трясовиці,
Мов моторошний цвіт відьомський, розцвіта.
І струшена з небес на дно студне криниці
Тріпочеться зоря, як риба золота.

Долину сповнює дух м'яти і суниці,
І по рясній траві прослалась пишнота
Співучих закликів веснянки-гаївниці,
Її тужливих скарг на визрілі літа.

Де розцвітає в млі туманних улоговин,
Вогких пахнот, солодких соків повен,
Той перелесний цвіт, таємний цвіт тирлич,—

Хитнувши оситняг, причалив тихо човен.
Дівочий спів стає блажен і снажнокровен
В передчутті нічних, очікуваних стріч.

II

Опівночі земля застугоніла,
І силует їздця відбився у ріці.
Спинився нагло кінь. Повисла піна біла
На садженім сріблом, коштовнім ремінці.

Кінь замордований, та постать міцнотіла
Упертіш хилиться на шитім сідельці.
Козак затискує гаптовані удила
В своїй порепаній, натрудженій руці.

Немов кривий танець нічних хмільних потвор
Заплівсь у витворний, вигадливий узор,—
Над лісом підвелись дівочі співи кличні.

Зійшов з коня козак і заблудивсь у млі,
Де в дивній тишині проходять по землі
Мовчазні тіні, мляві і величні.

III

Кінчається ночей вільготних половіння,
І круглих зір достиг багатий урожай.
В чарованих гаях ти, дівчино, чекай
Собі ядерного і чистого насіння.

Мов келих пінявий, проллялось через край
Ярких, жаждивих снів солодке шумовиння.
Роздерла на собі своїх прикрас плетіння
І гостю зайшлому докинула розмай.

Віддала всю любов забрати в ярий свид,
Упавши на моріг, розкривши плідні чресла,
На запашній землі п'ючи росу і піт.

А потім підвелась, пішла, і їй услід
Покірлива луна, мов марний дар, понесла
Прощальний тихий клич і дальній стук копит.

1926

ОСІННЯ ПУТЬ

Осіння путь, і мряка пелехата.
Рипить понад шляхом старий понурий дуб,
І листя дня, зів'яле та латате,
Прослалось стріхами обідраних халуп;
Ми край села присіли зачекати
На вітром звалений, грабовий голий слуп.

І туга скрізь, і бачу тугу ту ж
У сірих ямах зшерхнулих калюж.

В полях туманних бився у тривозі
Холодний день, і жаль, хоч в душу стрель,
На серце впав. Ішли ми по дорозі
Серед пустельних і сумних земель.
Хтось в далечі торохкотів на возі,
Спухав туманом лан забутих конопель.
І вітровіння скрізь, і шелестіння скрізь
На пустищах полів, на пагорбах узлісь.

Звідкіль прийшли такі вітри старечі,
До нас вони прилинули відкіль?
Згашає тьмяний і холодний вечір
Надії ще не згашену гаріль.
На мрії моїх похилі, журні плечі
Лягає темний, стозапеклий біль.
Розкрилено зринає з вишини
Суворий вітер, як луна війни.

Я чую в ньому дальню сурму бою,—
То крок бійців хвилює далечінь,
Бо гук і шум вітрів проносить наді мною
Недавніх років зброєносну тінь.
Не втамувать стисканням супокою
Душі стривожених тремтінь,
Коли згадаю я, і бачу я, що ось
Струміння диму з вітром заплелось.

Це — дим боїв, жорстокий дим пожарищ,
Коли степи гули припливами атак,
Коли напружено у ребра серцем вдариш,
І серце б'ється вірне, як товариш,
Який не знає слова: переляк.

І ти ідеш, і згусток серця твій
Набито захватом, як порохом — набій.

А ось тепер лиш вітер коливає
У серці парості вже перезрілих туг,
Та в далеч стелиться і тягнеться без краю
Трудних доріг розімкнений ланцюг.
Іду, іду, немов не помічаю,
Що тьма й туман підносяться навкруг,
Що на полях голодних достига
Порожня осінь і пуста нудьга.

Кому ж цей біль моїх маленьких ранок,
Моїх мізерних непотрібних втом?
Я марю днем, коли підводивсь ранок,
Мов кінь з вояцьким бойовим сідлом,
І дерзновенний стяг прудких тачанок
Ясним багрянцем маяв за горбом.
Ні, вітру не зітерти вічний слід
Тих незабутніх і натхненних літ.

Я твердо знаю: сліду літ не стерти,
Минулих літ, проведених в бою;
Величних літ походів, битв і смерті
З сердець не стерти славну колію,
І на лиці старих бійців тепер твій
Слід радісно й побожньо пізнаю,
А слід цей — рана, опік або шрам,
Мов карб тих давніх подвигів і драм.

Вдивляюсь в їхніх мужніх лиць тремтіння,
Зів'ялих губ чіткий, тривожний змах.
І бачу віще загравне світіння
У глибоко задивлених очах.
В морщавих чол похилене склепіння

Той трепет б'ється, як тривожний птах.
О, знаю я!.. Не кожному дано
Нести цей трепет, наче знамено.

Вже не бринять шляхи, і в далеч вже промчали
Зухвалих коней бистрі табуни,
А я відстав, на мене не чекали,
Тепер же спробуй, вимчи, дожени
І накажи, щоб сумно не мовчали
Оці сльотою скроплені лани!
Ні, то пройшло, і мариш, як ідеш,
Про час боїв, тріумфів і пожеж.

Ляга туман. Ревуть далекі луни,
Суворі луни спохмурнілих піль.
Мотузкою в'яжи свої подерті струни,
У зашморга в'яжи свій непотрібний біль.
На прапорі твоїм, на прапорі Комуни
Немає слів зневіри і знесиль!

Ляга туман. Вогні в степах цвітуть.
Вогні далекі. Дальня, щасна путь.

1926

ПІДКОВИ КОНЕЙ

Відстукали копита коней бойових,
Серця — в мозоль, каміння — в пил зітерши,
І я прийшов, прийшов уже не перший
Слідами втоптаних доріг.

Слідами втоптаних доріг
Прийшов, спізнившись і відставши,

І стрів, хоч знаю — не назавше,
Буденний час мигички та відлиг.

Буденний час мигички та відлиг
Я полюбити хтів, і полюбить не зміг,
І куряву думок знов згадка золота жене,
І б'ється в розуму незборений поріг
Невпинний плин думок моїх,
Й густою кров'ю серце навантажене.

1926

ДВА СОНЕТИ

І

Коли серця на кореню розхитано,
Що оповім коханці я моїй?
З усіх кутків душі позмітано
Любові порох золотий.

Та не розкривано й не читано
Таємний зошит мій і твій.
Химерно й складно позаплітано
Неясного чуття сувій.

Але чіпати не посмій
Неторкнутий і нерозкриваний
Цей журний зошит нездійсненних мрій,
Цей гімн чуттю, доладно непроспіваний.
Навіщо зміст його, гіркий і несподіваний,
Тобі і їй?

II

Печальних птиць вечірній переліт
Накине тінь і зникне за полями,
І поповзуть туману сиві плями
Мохами теплими закурених боліт.

Зелений кетяг зір розкинеться над нами,
Повисне, мов з рясних блакитних віт.
Це — тихий і повільний перехід,
Що ніч сполучує із втомленими днями.

Втомились дні. Мов зайвий епізод,
Забуто всі міські маленькі драми:
Естраду і панель, мансарду і фокстрот.
Але і в час разючих насолод,
Але й в хвилини млості та нестями
Нам сяє ніч, як візерунок цнот.

1927

ЗАЛІЗНЯКОВА НІЧ

До яру підійшли, і одностайні тіні
Погнулися від їхніх тіл назад.
Риплять вози, ладнаючись уряд,
Колеса грузнуть в глей в понурому рипінні.

Поволі родяться слова нічних нарад —
Про мсту і смерть шляхетству на Вкраїні
В холодноярській радяться святині
Козак, і гречкосій, і збіглий з військ солдат.

Тривожно зашумів і стихнув люд в лісах.
Козак і хлоп, челядник і монах
Почули крик пророчих півнів третіх.

Хитнувся гвалт розбуджених церков,
І, кинувшись од ватри стрімголов,
Упав на степ бунтарських тіней кетяг.

1927

КРОВ ПОЛОНЯНОК

Б'є космогрудий кінь копитом на припоні.
Кипить на дні подовбаних барил
Солодке молоко розпалених кобил.
Пахілля пахнуть, дикі та солоні.
Войовники так сплять, що смерті не почули б,
І нерухомо на землі лежить
Узор карбований могутніх верховіть,
Мов левня мускулястий тулуб.

Додолу хиляться рясні кущі багаття,
І дим струною в небозвід зіперсь.
Рвучи нитки ялозеного шмаття,
Немов квічена брость, повисла повна персь.
У добру вільгіть, в плідний піт
Зарошено тіла вкраїнських ясних бранок,
І рот розтерзано, і проросте на ранок
В дівочих черевах їдкий монгольський плід.

Ростуть роки, одвічний цвіт отав,
І в сайдаках сердець зотліли стріли згадок,
Та кров стару століттями нащадок
У гудзуватих жилах схороняв.

І любимо слова важкі, мов чорний дим
Зловіщих ватр, що сяяли татарину,
Викохуємо кров тугу і міцно зварену
І просторінь — безмежну царину —
Вітаєм серцем круглим і простим.

1927

ДОРОГА

Ретельно тіні складено в штахети,
І над пустелищем степів,
Як хвіст скаженої комети,—
Огонь рахманних вечорів.

Упали тіні гострі осторонь,
Чіткіш лягли риски гілок;
Перехилились в темну просторінь
Кущі здичавілих зірок.

Іду, й дороги переламані,
Гнучись, плазують із-під ніг.
Так важко на жорстокім камені
Класть лінії твердих доріг.

Так важко на жорстокім камені
Шляхів вирізьблювати грань.
Невже і справді заважка мені
Дорога зустрічей і тиха путь прощань?

Дорого зустрічей і тиха путь прощань,
Людська дорого,— просто стелься,
Відбивши на холодних рельсах
Огні ночей і дотики світань!

І кожному іти тобою,
Людська дорого меж і мір!
І тягнуться над головою
Сліди скривавлених сузір.

І знатиму, куди іти,
І терени, що проходитиму.
Людському захвату неситому
Невже не вистача мети?

Не всі серця дадуться хробаку,
Не всі шляхи у круг закуто;
І проросте зелена рута
На жовтому піску.

1927

ЕЛЕГІЯ АТРАКЦІОНІВ

Із чорного стебла баска
сівба важких басів,
і флейти метушня баска
на рині голосів.

Різкий плижок, зухвалий скік,
сухий, як дріб, галоп
і флейт одчай, цих флейт баских
над ямами синкоп.

Крутися, світ, крутися, цирк,
крутися, карусель!
І гостроверхий фейєрверк
злітає над усе...

І день — у смерк, і ніч — у смерк,
і серце — нічичирк.
Крутись, скажений фейєрверк,
крутись, скажений цирк!

І око юрб проколоте
на шпагах тисяч ламп.
Крутись, прокляте коло те...
Такт!
Темп!

Чи довго прокрутишся так тут,
невже не спадеш,
невже?
Кожен вигиб і темпу, і такту
віддрукує капельмейстерський жест.
Віддрукує і занотує:
стій!
На кожну ноту, на ту є
карб
свій.

І пізнаєш уперту математику
пароксизмів захвату і журб...
Товаришу,
друже,
братику,—
в кожного є свій карб.

Кожному ноту нажебрано,
і іншої буть не могло б,
і рипить між іржавими ребрами
серця сухий суглоб.

Серце! Крутися, хитайся,
хитайсь, вигинайсь шкереберть!

Із губ акробата-китайця
струмочком сповзає смерть.

Захлинувся ковтками конвульсій,
завертівсь на блискучій косі,
і зчепилися в спільному пульсі
серця
усі.

Горло горбом напнеться,
втнеться крик,
як звисне, мов флаг, із трапецій
чорний людський язик.

Скрикне тоненько панійка...
Тоді націляйся й лети,
в зойки розпачливі, паніко,
зімни їхні голі роти!
Слину і сльози виточи,
губи в гримаси зміси!
Розгойдались, мов трупи на ниточках,
голоси.

1927

БУДІВЛІ

І. Собор

У тіні пагорків, процвівши потаймиру,
Звучить колона, як гобоя звук,
Звучить собор камінним Dies irae,
Мов ораторія голодних тіл і рук.
Встає огонь святобливої готики,
Як ватра віри,
                    як стара яса,
І по-блюзнірському піднеслись в небеса
Стрілчасті вежі —
                        пальців гострих дотики.

Рукою обійми холодні жили твору
І дай рукам своїм німим
Піднести серце власне вгору
На грановитих списах рим,
Щоб в очі скнарі темних веж
Заглянуло воно,
                    мов дзвін сухий, забилось.
І тінь впаде із пальців веж, як стилос,
І почерку її на серці не знесеш.
Немов кістляві й люті пута,
На серце ляже слів важкий узор.
Залізом,
            полум'ям,
                        єлеєм,
                            кров'ю
                                куто
Зловіщу повість про собор,
Як в захваті стражденних юрм,

У скреготі зубів
і скреготі граніту,
Мов смертний спів,
мов клич одчайних сурм,
Щоб пломеніти і гриміти,
Здіймавсь собор на славу феодалу,
Яскиня віри,
кішло прощ,—
І на лункі тарелі площ
Вже дзвін його упав помалу,
Мов мідний шаг,
офіри мідний шаг.
Так в католицьких висохлих руках
Бряжчать разки з пахучого сандалу.

На дзвін не йшли,
а плазували лігма
Раби та блазні, дуки й королі;
І роззявлявсь собор,
немов солодка стигма
Безвольної й самітної землі.
І падали,
і дерлись під склепіння
Тіла без рук і руки, що без тіл;
Роти, розірвані навпіл,
В камінну бистрину вплітали голосіння.
І, як худа стріла, злітав над ними вгору,
Як рук голодних гостроверхий сніп,
Натхненний корабель собору
У фанатичнім, виснаженім сні.

Крутилися роки в похмурій веремії,
Та не згасали, щоб ізнов блищать,
Вогні готичних яросних багать
На щерблених мечах і косах Жакерії,

Бо зводився собор — гнобитель і захисник,
Юрби благання і юрби прокльон,
Й готичний розцвітав трилисник,
Мов хрест, мов квіт, мов псалма і мов сон.

II. Брама

У грі нелюдській,
в спразі неприродній,
Потрясши ланцюги прикрас,
Важкою зморшкою напнувся владний м'яз,
Обняв краї
спокійної безодні.
Підніс,
як пожаданний келих,
Широку браму в вишину,
Широку браму, грішну і земну,
Мов круглий перстень на руках дебелих.
І творчий хист,
що не втомивсь,
не вистиг,
Снопи принадних зел на камені поклав,
Як груди дів,
гарячих і нечистих,
У шпетних ігрищах уяв.
Так щедро кинув семенасту брость,
Як звик на ложе кидати коханку,
Що зна любовний піт,
важких запліднень млость,
І ситий сон,
і спрагу на світанку.
На брості — квіт,
на брості — квіт, мов око

Розпаленого самкою самця
Ще тих століть,
коли в серця
Вливалась пристрасть хтивого барокко,
Що плинула з віків старого лабіринта,
Що поєднала іздаля
Вкраїнських брам рясне гілля
З вільготними акантами Корінта.
І той акант — не лавр
на голові державця,
І брами щедрої ніхто не розчиняв,
Щоб бранців пропустить
з подоланих держав.
Бо шлях звитяг крізь браму не прослався.
То брама пристрасті пригнобленій і лютій
Старих століть.
Одягнені в шарлат,
Тоді здвигав свої дзвіниці злотокуті,
Мов пишні бунчуки,
бундючний гетьманат.
Тоді, немов бучний вінець,
На масне волосся степу
Поклав церкви свої Мазепа,
Поет,
і гетьман,
і купець;
Тоді, програвши гру одчайну,
Навчився бігати назад
Мазепин білий кінь, оцей Пегас без стайні,
Безхвостий Буцефал
прийдешніх гетьманят.
Женіть того коня,
хода його хай втихне!
Мов списа ржавого,
дзвіниць ламайте тінь!

І мовкнуть дзвони,
дзвони з-під склепінь,
Бо серце наше більше, аніж їхнє!

III. Будинок

Мов райдуга, що викута в гамарні,
Уже нагнувсь над домом віадук,
Але ще юрбами навколо ходить гук,
Стає в стовпи громохкі й незугарні.
Стовпи громохкі. Палі риштувань.
Підойми зігнуті. Поламані домкрати.
Кипить могутніх будувань
Гарячий бунтівничий кратер.

В'їдається у степ завзята праця та,
Як смерч, поставлений донизу головою.
Трясе рівниною і двигає горою,
Мов аркуші, шари землі горта.
І вибуха, як постріл, рух,
Розряд міцних натуг.
Тут
Буяє труд.
І пруг
ляга на пруг,
І кут
ляга на кут;
Луна іде навкруг
Споруд.
Ідуть потужні голоси,
Прокочуються в танці,
І відгукаються баси
Тяжких електростанцій,
Де на моторах, з-під щіток,

Між нафтових калюжок,
Повзе, закручуючись, ток,
Немов стальний остружок.
Наллявши сяйва в склянку ламп,
Він в'є свою спіраль
Від паль
До дамб,
Від дамб
До паль,
Кваплячись у даль,
Де хаос ям і хаос куп
Піску й рудої ржі,
Де на твердий, упертий шруб
Нагвинчуються етажі.

Колонки електричних гроз
В дротах прогримотіли,
І лопає тривалий трос,
Як лопаються жили.
І смерчі звуків випряда
Оскаженіла хуга;
То крутиться мерщій труда
Велична центрифуга.
Обертається мерщій,
Луну на гони й гони
По рейках гомінких колій,
Як вагонетки, гонить.
Копають степ, свердлять масив
І закладають тут же
Масиви стін, і дула димарів,
І кратери споруджень.
Зубами чорними зубил
Рубають ромби брил,
Бетон громадять в кучугури,
І пахне, як озон, їдкий металу пил,

І котяться важкі акорди сил,
Широких спин і мускулястих тіл
З залізної клавіатури.
Залізо б'ють і гнуть прекрасну мідь
В горбатих м'язах руки чоловіка.

Над землею гримить,
Над старою землею гримить,
Як марш нечуваних століть,
Будування висока музика.
І стогне степ,
                    і стугонить країна,
Стальна запінена турбіна
Електростанцій вікових,
І рухається день, як верств одвічних здвиг,
І другий день уже чекає черги,
Бо кожен день — як вибух і як штурм,
Шалений марш напружень і енергій,
Салют,
          і виклик сурм,
                              і натиск,
                                        і алярм.

1928

РОЗМОВА СЕРДЕЦЬ

І

Труський, як лихоманка, дощ.
Осіння ніч, їлка та чорна,
І б'ється на квадратах площ
Людина й тінь її потворна.

Ідуть вони. Спокійні. Вдвох.
Плекають впевненість глибоку,
Що десь дано їм аркушик підлог,
Де вільно ставити
крапки сухого кроку
І не боятися
крапок над власним «і»,
Писать собі, читать собі свій вирок,
В брудний конверт
брудних квартирок
Сховавши свідчення свої.
В смердючому, в плескатому конверті
Заховано слова дрібних тремтінь та мук
І пані Вічності, шановній пані Смерті
Заадресовано до їхніх власних рук.
І так лежать листи,
життя малі цидулки,
І труситься над площами сльота,
І розбігаються в усі кінці провулки,
Немов рядки предсмертного листа.
Я теж іду.
І ось уже я вдома:
Хрещатик, № 50.
Я зупинився. Постать невідома
Заходить теж сюди
і не верта назад.

На сходах пахне цвіль і сеча,
І купи тьми гниють в кутку,
А я несу на утлих плечах,
Як чадну лампу, голову важку,
І серця виссаний кавалок,
І тіло втомлене своє,—
І наді мною дім встає,
Мов божевільний катафалок.

На нього мовчки і без руху
Кладеться поверхів труна,
І гостро колеться на скалки тишина,
Струмком тонким снується біля вуха.
Всі двері замкнено.
Опущено фіранки.
У скриню запхнуто злиденну тишу й мир.
І на шнурку метляється пухир
Налитої ріденьким світлом склянки.

По сходах щойно хтось пройшов,
Бо чую астматичний подих,
І шамотню широких підошов,
І як шуршить об стінку одяг.
Якийсь підпилий шалапут,
Бо для відвідин пізно доста!
І раптом зворухнувсь,
ожив холодний кут,
І вийшла звідти темна постать.
І бачу я туманний обрис тільця,
Що з закутка ступило наперед,
І через тільце — чорні бильця,
Іржавий сходів парапет.

II

Стоїть, зіпершися на тросте,
В старенькім синім віцмундирі...
— Чого вам треба, ваша мосць,
В моїй неприбраній квартирі?..—
І поповзли дві п'явки брів,
І два шматки м'якого м'яса
Проплямкали пробачливу гримасу,
Нужденну посмішку й привітних пару слів.
І то ж не сни химерні сняться,—

Вони відснилися сливе,—
І вир яких галюцинацій
Сухі клітинки мозку рве?
Я запитав:
                    — Ви хто такий,
Що стурбували супокій?
Чи то не вас на вулиці я стрів?
Чому ви не спите,
                              і хто вас пробудив?
— Ночі сухі. Сни сухі.
В петлях вулиць заплутався крок.
За які гріхи,
                         за чиї гріхи
Мені серця дано шматок? —
Воно задихнулось,
                              воно звиса,
І слина тече з язика.
Так кров'яна дешева ковбаса
Шкварчить на блюді кабака.
Великий,
               понурий,
                              імперський кабак
І розжоване серце моє!
Синя габа, від петлі габа
На серці у кожного є.
Кожен серце кричуще своє розіп'яв
На столах кабаків,
                              на хрестах перехресть,
І ніхто не закрив, і ніхто не сховав
Язви велику честь.
Язва віків,
                    язва століть,
Благословенна язва та
На тому ж небі процвіта,
Де й п'ятикутний знак горить...

— Ти брешеш, тінь,
ти брешеш, тінь,
І гниль із слів твоїх тече!
Наш день, що знявсь у височінь,
Не на твоє зіперсь плече.
І язв твоїх беркі герби
З сердець здирали ми.
Віддали кабаків доми
На самосуд юрби.
Ішла юрба, моя юрба,
Не бруком — по серцях!
Розбито впень, ущент, у прах
Великий твій кабак.
І марно намагався ти
Ховать свої герби.
Ламали людям ми горби,
Щоб вирівнять хребти.
Коли ж зламався, то впади
І серце з рук роняй.
Ми звикли з'єднувать ряди,
Бійців лічить щодня
І нести серце, як трофей,
Порубаний в боях,
Як славний стяг,
почесний стяг,
Цей знак живих людей,
Знак вітру, бурі й зненавид,
Вогню й заліза гордий слід...

III

— Б'єте в громохкий барабан,
У барабан із людських шкір!
В людей замало в серці ран.
Зате багато дір.

І то не вітер — протяг то
В грудях людей свистить.
Не змиє і не змив ніхто
Клейна з людських лахміть...
— Клену і рву твоє клейно!..
— Не рви, бо я — то ти,
Бо ти і я — завжди одно,
І нам у парі йти.
І тінь моя країною бреде,
Столика тінь оця,
І не зустріла ще ніде
Зачинені серця...
Я на бенкет безумства й глупства
Несу в кишені серце й карт
Колоду повну.
                    Милий жарт,
Дотепніший за самогубство!
І в кабаках землі веду одчайну гру,
Як божевільно п'яний банкомет,
І трьох партнерів я собі беру:
То вбивця, шльондра і поет.
І карти кидаю з руки
На лишаї процвілі столика,
І ніч розлазиться в боки,
Мов чорні вени в серці алкоголіка.
І вбивця перший робить знак,—
Затис у руку похололу,
Мов круглу рану, мідяний п'ятак,
І ми згинаємось до столу.
Повія в банк для гри дарунок,
Мов перстень, здерши з губ, дає
Дання невитворне своє:
Смердючий шльондрин поцілунок.
Поет блідий сидить між нами,
За столиком, на самому краю,

І частку сплачує свою
Дешевими й фальшивими словами.
Зім'явши серце в довгих пальцях,
Найбагатіший я між них...
О серце,
          серце,
                    не печалься,
На ешафот столів брудних
Кладу тебе, нічну офіру,
Серед вселюдського трактиру,
І граю партію свою,
І програю,
          і завше програю...
Лишаю серце на столі,—
Нехай лежить у бруді плазма.
Усі вітри землі,
                    всі подихи землі,
Немов натхнень надлюдських спазма,
Стискають горло, в груди б'ють,
І ніч кінчається,
                    й мені лисніє путь...
Але не знаю я, куди тепер іти,
Коли у грудях цупко — тиша,
І бідне серце — бідна миша —
Не прогриза тупі кути...
Й не треба знати!
                    Я пройшов
Багато кабаків,
                    більше і церков,
І цвинтарів країн.
Ніде нічого не знайшов,
Крім серць пощерблених, і збреханих
                                        розмов,
І зігнутих колін.
А я шукав (чи то верзеться?)

І слів, і женщин, і уяв,
Лише одного не шукав —
Загубленого серця.
І під сльоту нічних хвилинок,
Серед брудного кабака,
Не простягав, як руку жебрака,
Незграбний серця втинок.
Благословенна кішл імла
І сухоребрих стін осуга!
Худа печаль і довга туга,
Мов потопельник, попливла.
Але приходять рівні ранки,
Часи уважності,
години самоти,
І потрясаєш тіло ти,
Машинко лихоманки!
І подаєш до герцю знак ти,
І марширують по мені
Упевнені, нахабні і нудні
Твої прокляті такти.
І я тебе не переможу
Ніяк, ніколи і ніде...
І серце в путь мене веде,
І я не йти — не можу...

IV

Він замовчав,
і губи труться білі,
І очі розкрива, як вікна зачапілі,
І чоловічок, наче чоловік,
Зіперся на лутки закровлені повік.
Як гострий орден в грудь худу,
Вчепилась лампа в тьму.
Я в очі зазирну йому

І одійду.
І зникне час, і буде тиша
Шукати, де лягти...
— То тінь твоя
за тінь хреста святіша?
А що нам хрест
і що нам ти?
Твій лицемірний бог,
цей пристав ницих душ,
Цей злий господь
Распутіна й Малюти
Мене не подола,
за ним я не піду
В його нудний участок для покути.
Мені не храм —
бордель твій і трактир,
Запльовані столи —
мені не сповідальні,
Ненависні мені
акафісти печальні,
Надсадні молитви
твоїх холопських вір.
Тримай же серця випнуту гилу
Безсилими і хтивими руками.
Як синій жмут кишок,
тягай попід ногами
Потворну тінь свою,
потворну і гнилу.
І всі слова твої —
то шорох тих інерцій,
Що зсовують серця людей набік.
Тому влютовуєм ми в ребра кожне серце,—
Так цвях вганя в будівлю будівник.
Ти кажеш, що я твій, а я клянусь — готовий
Дволике серце розламать навпіл

І дати псам напитися із жил,
Коли є крапля там
твоєї злої крові.
Я знаю — ти живий,
я знаю — ти не здох,
Кричу,
кричу тобі я:
доки
Ще шкутильгатимуть лякливо кривобокі
Серця людські по трьох сажнях підлог,
В цинкованій труні, в коробочці труни
Ковтаючи слова горлянками вузькими?
І дикі, як одчай, припадки тишини,
Ці діри в вічність ломляться під ними.
І клоччям котиться із уст і піт, і слизь,
Із уст, що випнулись глибоким чорним колом...
І зашморгом шляхи всі заплелись
Оцим христосикам, хлистам і богомолам.
Столоначальники, убивці, сутенерики,
Раби раба і служники слуги,
Сини російської імперської істерики,
Самодержавної нещадної нудьги,
Всесвітнє падло і вселюдська гнусь,
Здихайте у своїй зачиненій конурі!
Повстала у вогні, в пожежі, в герці й бурі
Вкраїна інша й інша Русь...
І що,
і що тепер мені
Твій зойк, твій біль і зненавида?..—
І майво лампи, як сновида,
Пройшло повз мене в тишині.
І стало чути, як парує вільгість,
І випар тьми, мов тінь густа, застиг,
Настирна тінь, де сіпається тільки
Скажений живчик на кістках сухих.

Не заховає хижа тьма
Відблиску глухої муки,
І Достоєвський сухорукий
Горбатий лоб, як брилу, підійма.
І мружаться, мов ласі звірі, вилиці,
І рот слова несказані жує...
Серце,
          тихе серце моє,—
Той помилився,
                    хто вдає,
Що він ніколи не помилиться.
Тож хай сьогодні швидше буде вчора,
І в двері хай твої не стука гість нічний...
Як штопор, в горло коридора
Вкрутився протяг довгий і в'юнкий.
Шарпнувшись, тіні стали строго
В чіткі і правильні ряди,
І темний кут...
                    Вглядаючись туди,
Я не побачив там нікого,
Лиш пліснява полізла по стіні,
Де звикла з року в рік тулитись.
Спинялись — не могли спинитись
Дрібненькі хвилі маячні.
Але все стало просте й звичне:
Пошарпана підлога, і стіна,
І лампа на стіні, й простора тишина,
І водогону стукання ритмічне.
І кожен стук — життя міцного знак,
Життя земного, простого, як подих.
І серце так мені сказало: «Так».
І вітер шелестів на сходах...

1928

ФОКСТРОТ

Дугою вигнувшись, дає струна тупа,
Немов краплині, впасти чорній ноті,
І ось улесливо з оркестру накрапа
Мелодія в розбещеній скорботі,
І люди йдуть, згинаючись в фокстроті,
Ламаючись у нерухомім па.
І скрипалі бліді помалу
З скрипок опуклого бокалу
У залу, як в тремкий сосуд,
Переллють прелюд.
Забився в похоті прелюдній
Цей крок лисиць, меткий фокстрот,
Цей такт,
Цей тракт хитких істот,
Цей акт одвертий, акт прилюдний,
Цей неймовірний акт.

Шматуй же крок, труси людей ти.
Кохання механічний знак!
Уже на чорнім горлі флейти
Заходив худий борлак.
Струна, як бич, пече банджо,
І стогнуть скрипалі,
Щоб звук хитавсь, як в жилі жовч,
Як ртуть в гарячім шклі,
Щоб, враз упавши з висоти,
Запавсь, зім'явсь, зібгавсь,
Щоб роззявлялися роти,
Роти голодних павз.
І захлинувсь астмічний такт,
Що рве, як рану, рот.
Цинічний акт, прилюдний акт,—
Розчавлений фокстрот.

Ах, солодійництво примар
В розгойданому мюзик-холі!
Віолончелі стегна голі,
І хтиві талії гітар,
І жирний ляпас підошов,
І крок кривий, як корч.
Ну що ж,
                такá людей любов,
Випростана сторч!
Хитаючись, любов іде,
До рота влипши ртом.
Любов людей, любов людей
Трусить животом,
Животом і клубами,
                                губами ботокуда,
Губами, мов окравками
                                    скривавлених лахміть.
То, поспішаючи, стенографують люди
Каракулями шімі свою коректну хіть.
У стоккато шуму шімі,
Спотикатись в шумі шімі,
Це — любов.
Ось така ти в шумі шімі,
У строкатім шумі шімі
Ти — любов!

1928

НІЧНИЙ РЕЙС

Ю. Я.

Підноситься зневажливо рука,
І щерблене перо, неначе шпага, гнеться.
І пада, зломлений, в покресленій чернетці

Рядок, мов щогла неструнка.
Та напина вітрила плавні строф,
Скрипить холодним тросом літер
Вітер
Вишуканих катастроф.

Шукання катастроф, і мандрів, і натхнень —
Утіха всіх утіх, розрада всіх розрад.
Хай спинається твій патетичний фрегат,
Фрегат патетичних пісень,
Що чує крізь шторми, і ночі, і тьму,
Стенувшись з корми до носа,
Що судились йому,
Простяглися йому
Мужні мандрівки матроса.

Рівні та прості
Лягли на морях
Дороги матроські,
Як шрами од шпаг.
Тінь неспокійна й крилата
Корсарського злого фрегата
Морями облудними буде пливти;
Струмітиме хмуро повз чорні борти
Вітер одвертий солдата,
Вітер хоробрих людей,
Що кричить альбатросом між рей,
Тугий, як дуга арбалета,
Прямий, як удар стилета,
Шершавий, як іржа
Корсарського ножа.

Рубай же ланцюги,
Зривайся із причалу,
Бо не в чорнильницях фрегат шукає шквалу,

Бо ти, як муж і войовник,
В часи смертельного авралу
І компасу,
І серцю
Метнутись не даси убік.

1928

СЛОВО О ПОЛКУ

Масивні коні, п'яні коні
Мотуззя рвали, пруги шлей,
Тягли в проклятім перегоні
Тупі потвори батарей...
Услід подоланій колоні
Тьма волочила мокрий шлейф.

Квадратний крок і коней і людей
Котився в строгім ескадроні.
Бійці замислились: ачей,
Іржатимуть ще їхні коні
Перед атакою
на лоні
Бездонних галицьких ночей.

Ніч одступу. В арієргарді
Йде смерть, схиляючись до тих,
Що, зранені, при окраях доріг
Лежать у варті, марній варті
Шляху, що значився на карті,
Як шлях походів вікових.
Полки проходили повз них,
І виверталися солдатські очі з корнем,
Мов білі пні, з крутих орбіт,

Щоб подивитися услід
Колонам кінним,
                              чотам чорним;
Що йшли на схід.

Та, хлинувши у хлані літ,
Лягли, як на струну,
        на шлях стрункий зі Сходу
Знов тупоти підкованих копит
І гуркоти великого походу;
Шоломом із Збруча черпали чорну воду,
Змиваючи з лиця кров,
                                        пил,
                                              піт.
Проходили роки. Приходили онуки
На ті поля, де вмер достойно дід,
І жовті черепи побожно брали в руки,
І клали їх зіницями на схід.

І око, мов огонь суворого ісходу,
Горіло в мертвій голові,
Бо то були бійці передові,
Розвідники великих армій Сходу.

...О жовті черепи,— прикмети межові
На скорбних перехрестях війн...
Прикмети вірного маршруту —
Ці жовті черепи зіницями на схід.
Повз мертву голову забуту
Йдуть люди в радісний похід...

О жовті черепи, зіницями на схід...

1929

ГОФМАНОВА НІЧ

По рубаних щаблях —
в провалля, в яму, в тьму,
По рубаних щаблях, по сходах обважнілих
І по обвислих, висклизаних схилах —
В брухатий льох, в забрьохану корчму.
В корчму без вивіски, без назви і наймення,
В корчму скажених бюргерів, голодних волоцюг,
В корчму фантастів, візників і шлюх,
В корчму огидного й ганебного натхнення.
Роззявилась вона, закопана в землі,
Мов кислий рот п'яниць, де, наче зуби трухлі,
Стирчать свічки, ллючи жовтавий лій
На стіл дубовий і дебелі кухлі.
Мов кулаки бубняві й круглі,
Мов яблука важкі, плоди добра і зла,
Лежать на випнутих, на кремезних столах
Наллятi оливом, вином і лоєм кухлі.
Скриплять, вискрипують, вилискують столи,
Вином закаляні і пальцями залапані.
Смердючий лій шкварчить в окапинах,
Що зі свічок поволі попливли.
Поважно правиться затаєний обряд
Бенкетів виспреніх, замислених пиятик,
Де кожен із п'яниць — філософ і фанатик,
Сновида й брат, Серапіонів брат.

Тут тисячі годин, тут тисячі ночей
Регоче й п'є єхидний Амадей,
Поет злих слів і вигадок свавільних,
Король нічних, врочисто божевільних
І похоронних асамблей.
Ось він сидить, цей куций Мефістофель,
Недобрих учт похмурий бенкетар.

Ах, що йому до жінчиних пантофель,
Врядовницьких чинів, і орденів, і чвар!
Ковтає мовчки дим, вино слизьке і слину,
Мовчить, і дивиться, і гне свою живу,
Загострену, мов голий нерв, брову,
Неначе сласний кіт худу і хтиву спину.
То ж він — гігантський кіт, улесливо солодкий,
То ж він — замучений уявою маньяк,
В гурті розпутників, поетів і кривляк
Сидить з лицем диявола й девотки.
То ж він — гігантський кіт, добрячий котик Мур,
То ж він гне спину й випускає кігті
І тут, в сліпій корчмі й в нуднім камергерихті,
У веремії кішл, у млі магістратур.
Театр потвор, театр п'яниць-калік,
Він одкривається для мрійника й фантаста,
Й презирливо брова згинається зубчаста,
І в ясна б'є розбещений язик:
— Не п'яний я! Мов смертник той, я щедрий!
Хазяїне, свічок! Хазяїне, вогню!
Хазяїне, вина! Нам цукру, спирту й цедри...
Віват, поезіє! Так випиймо ж за ню!
Підпалюй спирт! Святе аутодафе,
Де спирт пала, мов християнські душі...
Кричіть, захоплені кликуші,
В берлінському блюзнірському кафе!

Шумує грайний пунш, і майорять огні,
Блакитні язички підплигують угору
В лункім, як черево, блискучім казані.
— Панове, пуншу Теодору!
Натхнення й істина в вині...—
І наче ватра тайних інквізицій —
Холодна за́грава гарячого вина.

— Так що ж, черпаймо з казана,
З товстого казана пекельної водиці!

Парують і шумлять отруйні пугарі,
І вогники стоять, як пальці сяйні й сині,
А над людьми кружляють угорі
І діри в тьмі, і дим, і тіні.
Розпливщися, пливуть в його уяві хворій
Червоні ліхтарі зашарених облич;
Підносяться шляхетні шпаги свіч;
Рушає карнавал нічних фантасмагорій.
Лютують блискавки страшної тишини,
Роти провалюють, розтявши губи лезом
І котячи слова по кручах фрази в безум,
Неначе в прірву круглі валуни.
Встає огонь, як стовп, встає, як стовп, гармидер,
Як стовп і стогін,— над старим столом.
— Я в смерті ще раз хитро видер
Кипучу ніч з натхненням і вином.
Кладу на плечі ніч кипучу,
Як хрест ганьби, як чорний слуп.
І труп, свій власний, бідний труп,
Мов некрофіл, гвалтую й мучу.
В ганьбі, огиді, шалі й трясці
Наказую я привидам-словам:
Із прірв свідомості, з найглибших людських ям
Ви павуками тихими вилазьте!
Мов павуки пухкі й ослизлі,
У тільці несучи отрут скупий пухир,
Повзіть з шпарин проламаної мислі,
Щоб я, поет, святоха і блюзнір,
Поклав вас трупами на зляканий папір,
Щоб череп репнув й звідти, з чорних дір,
Потворні мрії вистромляли ссальця.
Тоді перо, як крик, накидується в пальцях

На плеканий, заплаканий папір...
Так хорони ж, скрипучий манускрипте,
Пекучу порохню з сандалів сатани!..
Брати! Вина! Вина мені насипте!
Нехай киплять ізнов бурхливі казани!
Хай гугонять ключі напружено і густо,
Прозóристі бурштинові ключі...
Приходь! Чекаю уночі
На тебе, творча зганьблена розпусто!
Сердите серце рве на ланцюгу,—
На ланцюгу проклятий волоцюга!..
І келиха бере із рук старого друга,
Щоб загасить суху свою жагу.
Кричать розмовники. А він стоїть і слуха,
Стоїть і давиться скажений Амадей.
Мов краб, чіпляється ущиплива ядуха
У голе горло втомлених людей.
Наважившись бенкету край покласти,
Знесилівши від слів і від вина,
Просмолений, тягучий, чорний кнастер
Уважно в жмені мокрій розмина.
Ще в казані хвилюється загрáва,
Та тиха тьма росте й шепоче круг стола.
Служниця заспана недбало принесла
У картузах тютюн масний і кучерявий.
Пливе вихлястий дим з фаянсових люльок,
І довгі цибухи гарчать, уже захрипши.
Хвилини мовчазні, найлюбші і найліпші,
Хвилини млявих мрій, поплутаних думок!
Приклавши до ротів люльки, немов кларнети,
Струю із цибухів висмоктують смачну
Утихомирені, замислені поети.
О музико люльок, кантати тютюну,
Злетілих вгору струй блакитні піруети!
— Ах, ах! Доволі слів, натхнень, верзінь і смерті!

Він не страшний — німецький добрий чорт.
Де ноти, Гофмане? Де Гайднові концерти?
Музикусе, на вас чекає клавікорд...—
Акорд би стиснути оцим рукам блідим,
Щоб наливався звук й стенався композитор!
І він підводиться, і стеле вірний вітер
Йому під ноги, наче стяги, дим.
Кладе свою правицю волохату
На білі щелепи приборканих клавіш.
Та б'є дванадцять раз. Стискаються щільніш
Два чорні пальці циферблату,
Мов діючи нічну посвяту
Серапіоновому брату,
Вмочивши пучки в час, в свячений час і тиш.
— Панове, час іти. Подайте-но плащі!
Не будьмо, друзі, надто романтичні...
— Надворі дощ...—
Скриплять ізнов дощі,
Мов над папером пера педантичні.
Старий Берлін розписують дощі
Готичним почерком, рясою крапель гострих...
І крізь колючий дощ, мов крізь густі кущі,
Хто продереться, подолавши острах?
То радник Гофман по калюжах човга,
Підплигуючи, йде і марить у півсні,
А вулиця за ним, як гама рівна й довга,
Пливе, кружляючи, і тихне вдалині.
Плескаті площі заросли дощем,
Стрімким кущем дощів глухих і нерухомих,
І над п'яницею, безумцем та митцем
Хитається, як звук, їх виміряний помах.
Ах, колонади тонкостеблих струй,
Ах, дощ химерний — в прорізах і стрілках,
Хитайся і злітай, хитайся і лютуй,
Трощи в трикутничок знайомого причілка!

Знайомий дім, де жінка й тепла грілка,
Знайомий дім, з шухлядами кімнат,
Ковпак нічний, бавовняний халат,
Огрядна пічка і приємний чад
Із мідного прокислого кадилка...
— Амеліє, ти спиш? Амеліє, та де ж ти?
Йди двері відчини, бо тричі стукав хтось!..
— Це ти, Амадею, ти? Приплентався нарешті?
Скидай-но туфлі, бруду не нанось...—
І, туфлі кладучи до груби, щоб протряхли,
Сміється Амадей замислено собі,
І посміхаються з полив'яної кахлі
Рожеволиці лицарі й дівиці голубі,
І черевань, розцвічений у блейвас та цинобру
(Полив'яна ідилія голландських мулярів),
До себе пригортаючи свою коханку добру,
Теж посміхнувся ввічливо й замріяно зомлів.
Фламандська піч, розпарена, в квітках,
пташках та бантах,
Мов дівка угодована, паруючи, стоїть,
Полива жирна топиться, гладкі блищать драбанти,
Червець на них вилискує, зелінка і блакить.
Рипить підлога повагом, скриплять кульгаві двері,
І Гофман — у притулкові своїх буденних чар,
Де на пузатому старому секретері —
Перо крилате й ситий каламар...

1929

ЧИСЛО

Коли межа, як парость, проросла,
Коли вже інша грань нову межу затисла,
Тоді числом не зміряти числа,

Й стоять пусті, розкриті навстіж числа.
Стоять, мов згарища.
I куриться труха,
На них, як фіміам руїни і розору,—
Жертовники німотні Піфагору,
Порожніх капищ стоптана пиха.

В безбарвному осяєнні і блиску,
У вічнім холоді містичних сповивал
Чисельного скупого обеліска
Підносився насичений кристал,
Коли монархія над світом розпростерла
Свій сяг, і мудрість, і важучі берла,
Коли на владний трон, як рій грізних примар,
Здіймались числа у вінцях тіар,
Коли на вогнищах аутодафе потворних,
На смолоскипах паліївських орд,
В печах катівень, в алхімічних горнах,
В розжарюваних пухирях реторт
Кипіла лють, мов кість холопська, чорна,
І чорний голод, чорна кров і чорт.
Шугали випари і кидалися врóзпаш,
Злітав язик огню, мов готики язик;
Підносився кристал, ясний, як смертний крик,
І падав знов на дно, страшний, неначе розпач.
Важким кристалом осідав на спід
У колби в череві, в її скляному шлунку,
І філософський камінь, і гомункул
Числа, як штучно вирощений плід.
І мудрість йшла, як хвора породілля,
З сухим, як гостія, й гарячим животом,
Отруєна чаклунським соком зілля,
Ядучим соком і містичним сном.
І мудрість йшла, як сон і паранойя,
Сновида лжива між живих сновид,

Підносячи число, як деспота, на щит
Поміж зачумлених, замучуваних стоя.
Число — монарх, що зводиться на трони,
На книги й вежі міст являти чудо й суд.
І замкнуто міста, і замкнуто закони,
І в знаки чисел входить абсолют.
Число — як обеліск володарів нездвигних.
Але вже куриться смертельна порохня
І вже в розколини на обелісках їхніх
Нове зерно свою стрілу вганя.

Відкупщик ходить при дворі монаршім,
Купцю в заставу меч приносить феодал,
І шал володаря — гендлярства хижий шал,
І наливається купецька сурма маршем,
І дзвонять щогли кораблів товстих,
І плинуть кораблі, і пера линуть гусячі
За ними вслід по шпальтах жовтих книг,
Число виводячи, збиваючи, вовтузячи,
Нездвижне й сонне ганьблячи число,
Шануючи оте, що бралось і росло,
Пускало парості і виганяло ссальця,
І пульсувало в шпальті й капшуці,
Як серце, зважене й обмацане у пальцях,
Як золотий дукат в торгашеській руці.

Число росте під алчними руками
І щодоби зростає.
                    Щодоби
Приплив-одплив невгавної лічби
Шумить над теплими й холодними морями.
Перегортаються і книги, і моря,
У далеч тягнуться, мов сині рейси, шпальти.
Немов флотилія, рахунку довгий ряд
Йде з Генту й Генуї до Корсіки та Мальти.

Крізь Зунд, Ламанш, Біскайю, Гібралтар
Веде рахунок свій стурбований гендляр,
І бачить він в прозірливості трансу,
Як повз екватори суворого балансу
Бредуть хисткі, уперті кораблі,
В меридіанах шпальт, як в темнім лабіринті,
В нестерпних штормах, в непрозірній млі
Шукаючи шляхів до двох прекрасних Індій.

Ось вправним почерком накреслено нулі —
Гендляр вдивляється і бачить за нулями
На багнах Африки золотоносні ями,
Пробоїни товсті в уярмленій землі.
І далі вписує конторський почерк звиклий
Фігури одиниць, цей частокіл лічби.
Так в каравап лаштуються раби,
На спинах несучи криві, як двійки, ікла.
У кожну вісімку, чи сімку, чи дев'ятку,
У кожен з десяти невитворних значків
Вдивляється гендляр, як в радість і в загадку.
І конквістадорських завзятих кораблів
Законний власник, певний владноможець,
Чи імператорський католик-мореход,
Чи амстердамський вільний гугенот,
Лихвар, пірат і святобожець,
Вславляє цифр своїх широкий розворот
І, гримлячи дзвенючим тілом ножиць,
Хребцями рахівниць, немов кістками нот,
Пишається з числа, що йде, як переможець,
В свій перший банк, на перший свій банкнот.

Скарби і дії, визначені в числах,
Звикають цифри зважити й пойнять,
Як здобич панову, де вдавлено печать
Купецьких статків і торгових вислуг.

Вони служили, служать знов не згірш
Базарному бундючному монарху
За совість чи за карб, за виграш чи за скаргу,
Чи за звідомлення несамовитих бірж.
І буря перших бірж, і вітер перших акцій
Їх відриває й гонить од землі,
Як душі виссаних і висохлих абстракцій,
Зароджених у підступі і злі.
І знов підноситься надземних чисел замах,
І знов підводиться, хоч в інших фіміамах,
В борні і течії мінливого єства
Абстракція числа, як привид божества,
Абстракція, що смертю пахне трохи,
Коли мертвіє рух і кам'яніє час
У формулах великого святохи,
У кафедральній замкнутості фраз.
І дійсність мислею була відбита й зранена,
І влучена, і випущена знов.
Дух бунтівничого купця і лютеранина
В собі свого купецтва не зборов.

І мисль стає дедалі все гугнявіш,—
Старіє Фауст, в'яне думки рух,
І перед тьмою незбагненних явищ
Лякливо клякне невсипущий дух,
Цей дух, що йшов проз течію сторіч
І розверзавсь могутніше та дужче
У життєдайних грозах протиріч,
Що розгортали й потрясали суще;
І розвертається движима та страшна,
Безмежна й вічна кругойдучість циклу,
Що вже перейдену, утворену та звиклу
Свою межу сама в зростанні поглина.
Стрибок зростань, і катастрофа, й натиск,
Могутнє скупчення шаленої снаги —

І рве ріка, як шкуру, береги,
Щоб берегом новим в новому плині гнатись,
Де міліард краплин вив'язує струю,
Де сотні струй ріку прядуть єдину,
Щомить міняючи пов'язаність свою,
Хитаючи й бунтуючи пучину.
Як пульс і плин, число росте й живе,
Собі само ламає серце й мозок,
Щоб з муки й боротьби, з великих гроз і грозок
Повстати знов, як значення нове.
У вічність вгвинчує свою снагу самум,
Жорстокий смерч, що виведений строго
З сухого серця і живущих дум,—
Знаючість Гегеля, ця тінь буття живого,
Цей правди темний відгомінний шум.
Бундючність Гегеля —
ікона і канон,
Професорські косноязичні клекоти,
Що, як у кут глухий,
женуть у свій закон
Живий неспокій,
душу діалектики.
Бундючність Гегеля —
пожива словоблудства
І нерухомий марш муштрованих ідей.
Живий неспокій —
у живих людей,
Цих перших на землі, що починають людство.

І розкриває труд, як двері, вхід в життя,
Буття і мисль ідуть, ведуть і служать класу,
Й знаючість Гегеля, як здолана, здалася
На службу
й рішенець вождя.
І мускул мислі зв'язано водно́сталь

Із мускулом сердець, із м'язами в руках,
Щоб витримати впевнено і просто
Тривогу й спокій у тяжких боях.
Це спокій Леніна гримить в земних тривогах,
Це спокій класу, що штурмує світ,
Де йдуть бої, як вибухи, в зеніт;
Це спокій класу —
труд тяжкий побід,
Робочих рук робота проста й строга.
Бо, сталь стругаючи,
ламаючи руду,
Ллючи чавун, витоплюючи мідь,
Дано труду
Збагнути світ, пізнати і змінить.
І дужа мудрість вчить творити речі,
Ладнати юрби й розкривать серця.
І творча лють бунтарських заперечень —
Прекрасна лють і впевненість творця.
Як труд і мисль, пізнать діла і землі.
О земле юрб і добр, о земле сил і дій!
Я кожну яв твою зв'яжу і відокремлю
В єдиній складності твоїй.
Тебе до пня,
до дна тебе, до краю
Всю вичерпать і розітнути суть.
Тебе, немов мету і жертву, розкриваю
Й не можу до кінця збагнуть,
Бо мудрості й буття неісходима путь,
Що, віддаляючи,
кінці свої зближає.
Безкрайність і кінець прядуть єдину сталь,
Бо світ скінченний і безкраїй він же.
Спіраль буття, закружена спіраль,
Кінчивши коло, починає інше.
Неспокій і жага проймає їх наскрізь —

І серце, влите в світ,
і всесвіт, влитий в розум,
І падати їх зустрічам, як грозам,
Що в вибухах і звалах зачались.

Висока мудрість гроз.
Гроза, і мисль, і діло.
Народжена трудом, вертає до труда,
Пройшовши через мисль, неначе крізь горнило,
Ця істина — цей світ, цей грунт і ця руда,
Засмаглий залізняк, доробок рудокопа,
Ядучий пил хімічних речовин,
І, як мороз, різкий, прозорий газолін,
І синя глибина дзвінкого феростопа;
Це істина — цей впертий труд ідей,
Узяте цифрами знання і воля класу,
Що водить мисль свою на площі і в каркаси
Будов, піднесених людями для людей,
Немов господаря,—
господар і диктатор,
Що скаже — так, і буде дійсно так,
Що мисль і труд для наступу й атак
Кладе, мов кораблі, у бойовий кільватер.
Робота й мисль, сполучені в єдине,
Знання, і прагнення,
і розгортання сил,
Коли, у наступі розтоптаний, загине,
Глухий, немов пиха, нудний, неначе пил,
І гегелівський дух, натхненник пустосвятам,
І лживий, як спірит,
розлючений, як бог,
Приреченості лицемірний фатум —
Безрадісність і розпач обидвох.

Робота й мисль. І землі — під ударом,
Щоб мудрість і руду рубать з їх чорних ям
Забойщикам і сталеварам,
Бурильникам і шахтарям.
Виходить людство з цеху і забою —
Йому здолать,
                    йому здобуть дано.
Це — мудрість класу, взята з бою,
Немов найкраще людське знамено.
Під зойки креслених снарядами парабол,
Під рев будов,
                    під марш колон
Виносять із боїв спокійний, наче прапор,
Упевнений, мов звершення, закон.
В двобоях явищ супокій закону —
Неначе армія,
                    що стала на бівак,
Спиняючись для дальшого розгону,
Ладнаючись для зважених атак.
Пильнує штаб.
                    Не сплять бійці дозору;
І на закон, як на плацдарм, лягло
Проектом наступу і схемою відпору
Народом всім прокреслене число.
Цілеспрямованість, мов путь, розкривши силам,
Встає, йдучи в контроль і випробу трудом,
Число, розміряне людським упертим ділом,
І діло, зміряне завжди живим числом.
Прямокутне,
                    мов куб
                              чи мов пруг
                                        ватерпасу,
Розгинаючи
                    кожен
                              м'яз,

Виходить
число
перед фронтом
наказу,—
І клас
віддає
свій наказ.
Виростаючи з сталі
у курянім Сталіно[1],
З виру при Хортиці,
з розсипу керченських руд,
Радісно зводячись в хузі, і в кризі, й розталині
Над кузнецькими домнами, над прямокуттям
споруд,
Простує число планомірно
й усталено
На подвиг,
на творчість,
на труд.
Як цифри, шикуються труби гамарень,
Як цифри,
проростає сталь,
Живою цифрою навколо ферм і паль
Закручується шнур електрозварень,
Випорскуючи порції снаги,
Шипучі порції дошкульної електрики,
Аж на риштованнях спалахують цвяхи,
Мов гейзери,
мов райдуги,
мов спектрики.
Іде будовою, що землю потрясла,

---

[1] Зараз — місто Донецьк.

Проходить цехи, верфі і забої
Бадьорий виступ творчості людської,
Бадьорий наступ творчого числа.

1931

СМЕРТЬ ГАМЛЕТА

Я знаю вас, Гамлете, снобе дволичності,
Я знаю ваш звичний і змучений грим,
І ваші гримаси та риси трагічності,
І весь ваш нехитрий, буденний режим:
Живете на мансарді,
                              гуляєте в дворику,
Вночі ж —
                    сопете над писемним бюром,
На жовтому черепі бідного Йорика
Рисуючи вензелі млявим пером;
Про мудрість незнану говорите, бродячи,
І дім свій звете — Ельсінорська земля,
Й п'єте,
                щоб духовно зв'язатись з прародичем,
Краплі датського короля.
Це, може, єдине, що в вас королевського,
Бо не розкошуєте, в борг живучи,
І часто
              приходить
                            мара Достоєвського
До Гамлета в гості
                              лякати вночі,—
Лякать і загрожувать, мучить і кликать,
Дарма не розводитись: буть чи не буть?..
А Гамлету легше вкусити свій лікоть,
Ніж стати на гостем накреслену путь...

Стоїш у ваганні,
двоїшся,
і мариш
У трансі проблем, і дилем, і оман,
І чуєш, як хтось промовляє —
товариш!
І чуєш, як інший нашіптує —
пан!
І Гамлет очунює,
пробує жваво
Озватись на те і на це.
Мовляв, придивіться —
ось моє праве,
Це ліве у мене лице.
Не вірте!
Не дайте блідому Гамлетику
Сховати між фраз і між поз
Двоязику його гомілетику,
Його роздвоєнський психоз.
Двійник!
Роздвоєнство!
Примари романтики!
Блудливі блукання роздвоєних душ!
Такий романтичний, надземний туман такий
Смердить труповинням чому ж?
З'ясовано: всякі божественні Януси
Насправді вдивляються тільки назад,
І манна надземності,
манна гуманності
Змінила хімічний свій склад.
Та й прізвище інше учені їй видали,
Як дару сучасного неба і слід,—
Звучить голосніше за герцогські титули:
Дихлордіетилсульфід.
Пожива Месії, Мойсеєва манна,

Де хлор — за підливу,
за соус — миш'як.
Мойсей!
І Месія!
І Цезар!
Осанна!
І чорним хрестом з-попід неба літак.
Прибрала романтика вигляд і хватку,
Як вахмістр і унтер,
і дивно,—
невже
Хтось в шафі, неначе дідівську крилатку,
Двійника старомодного ще береже?
Для цього часу і терпцю дістає в кого?
Кому іще личить крилатка оця?
Іде по Європах мара Достоєвського
І шкрябає пальцем в двоїсті серця.
І люди вилазять з сердець, як з облаток,
Як з чирія — з люті, з верзіння і з мук,—
І син генерала,
й гетьманський нащадок,
І прусського юнкера виссаний внук
В одній уніформі виходять на брук.
Тепер пошукайте Альош Карамазових
В святих легіонах, в муштровім строю,
Де вони в фільтрах машкар протигазових
Фільтрують рідесеньку душу свою.
Надувсь респіратор і хобота вишкірив,
І дме Ісус респіратору в зад.
Навіть ви,
християнніший князю Мишкіне,
Вписались до бравих солдат!
Значить, гундосий, і вас-таки
Захопили звитяги святі,
І виросли хвостики свастики

На вашім смиреннім хресті!
І браво підкручує пещені вусики,
Зухвалий наводить на лобика глянц
Гвардія чорна скажених ісусиків,
Прозелітів святих сигуранц.
А Гамлет вагається.
Ці церемонії
Часи відкидають такі.
Принце Данії!
Чуєте?
Принц Солдафонії
Вам дозволить піти в денщики!
На башти надземні ховаєтесь, Гамлете?
Ви вперлись у кут,
ви не сунете вспять.
Розв'язання справжнє теперішніх драм не те,
Де звикли ви руки ламать і стогнать,
Бо снайпери чорні — залога у башті,
У башті із кості слонової рим.
І рими уміють стріляти.
І зважте —
На кого стріляють, змагаються з ким!
Старі контррозвідники й чисті поетики
Укупі в святих хрестоносних полках
Вивчають скорочені курси естетики
Погромів Петлюри і кар Колчака.
Схопіть же за горло, як вбивцю, заплутаність
Гуманних, як зрада, казань і молитв!
Єдина велика і справжня є людяність —
Ленінська людяність класових битв.
Між новим і старим —
не лягли мости.
На два стани розпався вік.
Вмирай, чорний Гамлете,
принце лякливості,

Щоб в боях народивсь чоловік!
Місце в бою розшукать не з ласкавості,
А твердо прийти і стать.
І клас навчить і любові, й зненависті,
І клас навчить зростать.
І станете в лави, де кожен робочий,
Де кожен засмаглий в боях рудокоп
Навчить вас дивитися ворогу в очі,
Навчить вас застрелити ворога в лоб.

1932

ТРИЛОГІЯ ПРИСТРАСТІ

Захворіло серце. З усяких хвороб
Найтяжча й найдужча — разюча ця хворість,
Що прорізає, мов корінь, мов проріст,
Засмоктану ягоду людських утроб.
Захворіло серце, і точна свідомість
Про стан свій, про біль свій, малий і страшний.
І крику немає у нього — натомість
Нема і сподіваної тишини.
Натомість навколо гармидер відвідин,
І радники, й гості, і свідки кругом.
А серце вже знає:
                    ніхто з них не гіден
Почути останній розпачливий подих його.
Сидять приживалки. Ревуть домочадці.
Приходять розрадники й опікуни
Сваритись при першій, непевній ще, згадці,
Що мають на спадок права і вони.

Чистоплюйці душі і сердець приживалці,
Більше тобі, співчуття, не дано,

Як тільки сидіти й поламані пальці
Зав'язувать бантом навколо долонь.
Сидить і чеснотами пахне, як милом.
Сидить і скорботою пахне, як злом.
Сидить, поправляючи рухом несмілим
Гримаски своєї трагічний залом.
Чи кінчиком пальців, чи вінчиком губок
Торкнеться гарячого м'яса проблем
І витискує кожну сльозу, наче тюбик
З солодким сиропом і нашатирем.
Співчуття й вболівання,
ти — лікар, ти фельдшер,
Що вчасно ніколи не може прийти.
Ти — перша швидка допомога померлим,
Яким непотрібна вже ти!

Безформність спухає, як флюс, як флегмона,
Як яма в болоті, як мла уночі,
Як мокрі, як сірі, як виссані лона
Безплідних самчих і старих павучих.
Це — голодна хандра, невиразна й огидна
Карикатура одчаю.
Це ти,
Що криком розпачливим вмерти не гідна,
Що сном і мовчанням безсила лягти!
Півмисль і півслово огромне й убоге,
Недоносок душі — о, як тяжко йому
Тягти свій живіт, безголовий, безногий,
Задивлений пупом у вічність і в тьму!
Хандра — напівмертва й страшна половина
Живого чуття, що лежить на межі
І людського скону, і шалу людини,
Як Сфінкс боягуза, Нірвана ханжі.
Та в'яне вона —
і не мисль, і не настрій,—

Гігантська амеба застояних серць,
Коли виступають на прю, як на герць,
Інші гості, більш бистрі і заздрі.

Охайна, й несхибна, і вірна, і строга
Ти душиш, як астма,
ти душиш, як мертвим узлом,
Проникдива й найболючіша з судом,
Заздрості люта й таємна триво́го!
Ти — заздрість, що б'ється
й звивається в звої,
Як змій, свої кільця слизькі простеля,
Хльостка какофонія ноти одної
Маніакального скрипаля.
Струна верещить і смердить каніфоллю —
Скрипаль промовля, мов король, до юрби.
Королю! Ти голий, королю,
Сухорукий музико злоби!
Ти впевнено входиш.
В напруженні дикім
Чапієш, і гнешся, і падаєш ниць.
І пальці загострених рук
наливаються люттю і
криком,—
Так набирається злою вакциною шприц.
І ти —
вже не мука.
Ти — поклик, натхнення й чеснота,—
Солодка, як серця берка, ненажерлива падь,
Величра, як блазень,
гордлива, як вись ешафота,
Куди зводяться, щоб не вмирать.
Мов заплоду вузлики й жмутики, звинуті
Лапки нудьги.
Не завжди розбереш,

Чи муха це сохне,
чи недорозвинутість
Страшнішої гості й жалкішої теж
У черепі коконом.
Звідти не вийняти —
Її треба нести. І от несеш,
Несеш, як продуманий спокій недуги,
У мозку всихання й рипіння клітин,
В лункій спорожнілості власних глибин
Смертельне дзижчання зеленої мухи.
Поблідши від звуку, що висне в зеніті,
Знеможена кров твоя б'ється без сил,
І йдуть катакомбами звужених жил
Морлоки блідих лейкоцитів.
Нудьга — це неситий душі лейкоцит,
Що тілом своїм, непорушним і бистрим,
Вгортає, висмоктує мудрість і пристрасть,
Як спрут, заповзаючи серцю під спід.
Як спрут у глибинах,
як звук в високості,
Невсипно і чуйно
нудьга застига.
Приходять до серця некликані гості,
Та з них найприкріша — нудьга.

Осідання душі, розпадання чуття,
Провал у глибини звіриних афазій,
Старе, як релікт, допотопне дитя
Схололого черева й звихнутих м'язів —
Це падання в ніч мезозойських лісів,
В струю темноти, зледенілу і згусклу,
Що цілить у мозок, щоб зм'як і осів,
Й на гострі волокна розчахує мускул.
Так мамут спиною розгóртує твань,
Печерна гієна так гне свій кістяк,

Як з ями, з безодні, з печер почувань,
Виходить печерний ляк.
Це він, наче напад страшної хвороби,
Розчепірює ребра, і б'є в животи,
І звихує вилиць надуті суглоби,
Вивертає з корінням роти,
Стрясає кістками і сіпає нерви,
Щоб з м'яса схололого бризнула слизь,
Щоб кості, як жовті потовчені черви,
Шарпнулися й розповзлись.
І в горлі від крику зіскакують кільця
І падають, стрімко кружляючи, вниз.
Вчепившись на кожній, живій іще, жилці,
Горилою в джунглях реве костогриз.
Такий він приходить,—
рукатий, упертий,
Страшний костогриз, костолам, костоправ,
Щоб тут коло серця, що має померти,
Своїх добиватися прав.

Про право на серце, про право на спадок
Збіговище й рада, судилище й торг
Громил, приживалок, сідух, тунеядок,
Що в нього вчепились, як в. ділений корх.
Ти, серце, померло?
Не вмерло?
Вставай же!
І ось підвелося, хрипить і реве
Серце предсмертне, що ледве, що майже,
Що трохи померло й що трохи живе.
І це катастрофа чи вихід і витяг?
Це риск чи це криза?
Це воля життя,
Це воля не згнити в проклятих, розбитих,
В протухлих, в прогнилих підвалах чуття.

Це — суд.
Це — банкрутство увічнених мірок,
Це — переоцінка прожитих століть.
І падають двері повільно, як вирок.
І розпач у дверях стоїть.

Запліднена змістом тяжким порожнеча,
Огромами виповнена пустота —
Порожня роділля.
І рве кровотеча
Яму її живота.
Кого ти, несита й німотна, зродила,
Вивертаючи лоно до збухлого дна,—
Чи чистого сина для дужого діла,
Чи кров почорнілу, чи груз ковтуна?
Розверзшись, на мокрому тілі пульсують
Оголених гангліӣ зіяння пусті.
Невже ти — нічев'я? Невже ти вся — всує,
Як крик у безвихідній німоті?
Ні!
Кості зламати, і випростать корчі,
І м'язи по швах життєродних розшить,
Щоб розпач розкрити, як родива творчі,
Як Кесарів розтин душі.
Він може зродити! Хай, гинучи, зродить,
А потім змією з хвоста себе з'їсть.
Хай здохне, хай змерхне, хай згине!
І входить
Перший великий гість.

Вона не приходить одразу, вона, що веде за собою
Спокійну ходу і змужнілу поставу душі.
Візьми ж, зненавидо, це серце,
його засихать
не лиши.

Візьми і грими ним, як дзвоном великого бою!
Ти, волю здвигаючи,
щелепів рвеш ричаги;
Ти горло стискаєш,
тамуючи вигук та гамір.
Так на «Аврорі» стискалося горло крюйз-камер,
Проносячи черги снарядів, як фрази страшної ваги.
Скупа тишина зненависти. Мовчання продумані такти.
Відмірює виліт і вибух годинник у тілі торпед.
Розграфлено простір і постріл. Сформульовано напрями
й тракти.
І башти лобами трирогими перехилились вперед.
Хронометраж перемоги —
ці такти і вахти «Аврори»,
Ця зненавида, що зважила
серце, гранату і мить.
Гарматень підноситься вгору, гарматень злітає в простори,
Як жест величавий оратора, що на панцирнику стоїть.
О зненавидо «Аврори»!
В спокійнім сяганні
й просторі,
Явивши несхибних піднесень,
несхибного лету красу,
Проносяться арки твоїх траєкторій —
Тріумфальні ворота часу.
Ти — присуд змужнілості,
вирок суворий,
Де стиль перестрілки і почерк штика,
Де клас промовляє із башти «Аврори»,
З башти солдатського броньовика.
Ти — стиль командарма, де слова приціл
Поставлено дбало й достоту на градус,
Щоб кожне влучання звучало як радість,
Щоб точно розводився кут канонади,
Як циркуль розводиться в точній руці.

І він не схитнеться,
зазнавши відпору,
Твердий і прекрасно прокреслений кут,
Що зверстує й править снарядів маршрут,
Маршрути і мислі, і слова, і зору.
Дзвени ж, зненавидо,
як дзвонять громохкі мости,
Високі мости стального польоту набоїв!
І хто не схитнувся, безтрепетно встояв,
Той скаже:
— Ти можеш ввійти.—
І входить.
І серця замало.
І ребер гримить розворот,
Коли тріумфатором добрим
над людською думою встало
Слово незнаних, незбагнутих і невтоленних широт.
Ти в нього, як в сяйво, вдивися,
ти вслухайся в нього, як в подих,
Відчуй, як відродження власне, його життєдайне тепло.
Слово, зароджене в бунті, зростало в найтяжчих походах,
В найбільших походах, якими
в історію людство пройшло.
Пульсація світлого серця,
піднесеність мислі найдужча,
Якої прекрасної ери ти перший відважний гонець?
Рости, і зривай оболонки, і ветхі зривай шкаралущі,
О радосте, зерно майбутнього,
радосте, зерно сердець!
Згнивають пролежані форми,
і рвуться засмикані корди,
Де серце у піні предсмертній металось вперед і назад,
Поставивши в марші на місці свої кривоногі рекорди,
Знайшовши у марші на місці дерзання свого маєстат.

І рвуться засмикані корди.
І серце встає у новому,
В новому знанні і сяганні народжене серце встає,
І радість приходить до нього,
до нього приходить додому,
І серце встає їй назустріч
і радості віддає
Всю силу живу проростання,
єдине майбутнє своє.

1933

ТАНЕЦЬ

Як є гармонь — нехай гармонь,
Нехай гармонь хоч ти!
О добрий, молодий вогонь,
Зривайся і лети!
Мороз тверез,— весела гра,—
Тверезий, а п'янкий.
Злітай і ринь — твоя пора,
О вогню молодий!
І красень рік стоїть при грі,
І став мороз тверез,
І чути дзвони угорі
Беріз, вітрів, небес.
Полине, зрине чоловік,
Пливуть, кружать жінки,
І він стоїть, цей красень рік,
Що вищий над віки.
Сідає гостро на долонь
Кристалець сніговий.
Як вихор, пролітай в гармонь,
О вогню молодий!
О вогню мій, в цей сніг, в цей рік,
Як в жодне з сотень літ,

Ти так не цвів, ти так не пік
Стодзвонної землі.
Старі діди ідуть сюди,
І підліток — виходь!
В блакитну паморозь, в сади
Іди, врочиста плоть!
Обцасом бить, зірчастий лід
Сузір'ями колоть!
Ти квітнеш вперше з сотень літ,
Розумна й сміла плоть!
Ти — плоть, і ти — натхнення. Ти ж
Світи береш бороть.
В віках, як серце, ти дзвениш,
Прекрасна людська плоть!
Це — людство. Муж, і немовля,
І мати, й син-вояк.
О людство — це твоя земля,
І радість — теж твоя!
Стомовний тлум, сторукий люд,
Як людство, повстає.
Твій труд, твій лет, твій лад, твій суд.
І свято — теж твоє!

1934

І СОНЦЕ ТАКЕ ПРОЗОРЕ

І

І сонце таке прозоре,
Що його не помітять навіть,
І в крові воно, і в скроні,
    і в повному пульсі рослин.
Пейзажі — тунелі в простори —

Наповнить, усталить, оправить
В великий, солодкий і чистий,
    в живий, як літорость, бурштин.
Як живчик, як жилка тривожна,
Прокреслиться па́вітер в ньому,
Тектиме по гранях, по тактах
    кристалізації дня.
Ще грань не довершиться кожна,
Як вийде із світлого дому
Дівчатко привітне, чи жінка,
    чи парубок, чи хлопченя.
І візьме блискучу лопату,
Яка, наче паморозь, пахне,—
І травами пахне, й росою,
    шліфованим холодком;
Бо саме садити розсаду,
Як трохи чорнозем протряхне,
Щоб корінь вганявся в зростання
    зухвалим хлопчачим ривком.
Твердіють гранчасті тростини,
Покриті каналами жили,—
Вологі хрящі і судини,—
    рослин змогутніле стебло.
Клітчатки розламують стіни
Родовища хлорофілу,
Де сонце зеленим кристалом,
    ядром життєдайним лягло.
Як сурми, підносяться квіти,
І клумби гудуть, як литаври.
Густим і розкотистим тоном
    комунівська клумба звучить.
Алое важкі сталагміти.
Кольчуга брязкучого лавра.
Напружений дим матіоли.
    Настурцій узорчаста мідь.

Як залпам, рослинам летіти,
Щоб рватися вибухом барви,
Щоб в льоті за ними шугати
ракетам движких верховіть!
Цвітіння салюти високі,
Землі гостростеблі проколи —
Виструнчує їх садівничий
в дбайливій роботі своїй.
Врізається в простір і роки
Спіраллю завихрене коло
Довершених планів і прагнень,
зречевлених вчинків і дій.
Як палаци многоколонні,
Як стовпища струй мідноллятих,
Встають, навантаживши землю,
нечувані врожаї.
Це — сімені сили бездонні
Бушують в глибинах багатих.
Це — труд небувалого людства
підносить трофеї свої.
І зело, могутнє, як атом,
І атом, розквітлий, як айстра,
І формулу, плідну, як сім'я,
звитяжно підносить творець.
І радість веселого майстра
Гримить над двигтючим верстатом,
Де іскрою світла цвітує
і циркуль, і лінза, й різець.
Конструктор, механік, ливарник,
Монтер, садівничий, геолог
Доконують звичай роботи —
спокійну величність майстрів,
На луках, на травах стобарвних,
На сонячних майвах, на долах

Спалахують світлі оркестри
залюднених селищ-садів.
Вслухається майстер, і чує,
І власну уловлює ноту
В мільйонних звучаннях країни,
в гармонії майстерства:
Відточує і шліфує
Він голос своєї роботи,
Посилений спільністю прагнень,
здобутий із глибу єства.
Утвердження людства. І правда
Земної історії. Перша
Встає над землею людина —
господар своєї землі.
Однаково — чи стратонавти,
Розвідники чорної тверджі
Найвищих небес, чи спокійні
сталевих машин ковалі,
Чи то металурги, дозорчі
Тяжкого томління металу,
Чи стримані комбайнери,
флотилій земних водії.
Це — добрі майстри землеборчі,
Що в єдність людей досконалу,
У першу гармонію світу
ввімкнули змагання свої.
І він — у цій радості творчій,
Отой садівник, що помалу
На клумбу висаджує квіти —
настурції і шальвії.
І клумба вирує, як ватра
Розбурханого проростання,—
Хороший, врожайний доробок
добірних посівів людських.
І лопають сімені ядра,

Вчиняючи бомбардування,
Й оката стокротка, як дзига,
завертається біля ніг.

II

Садівник нахиляється. Заступ
Зашпортується на корці,
Яка сивизною покрила
поверхню грунтів запашних.
Задумавши пальму зубчасту
Садити на клумбовій горці,
Повинен врізать садівничий
лопату на повний штих.
І раптом скреготче лопата.
Блискуча, розколота брила
Відкинулась круто. Лисніє
розритий чорнозем, і в нім,
Як чаша опукла й горбата,
Відкопана кість зажовтіла,
Зав'язши в блідих кореницях
якимсь бульбаком костяним.
Трудар од налиплого глею
Високе чоло очищає
І черепа ронить на клумбу
в настурції та шальвії.
І разом з крихкою землею
Уважний копач підбирає
Малу п'ятикутну мідяшку,
емблему великих боїв.
Він знає, що знахід цей значить,
Що значить цей знак випромінний,
Ця зоряна мідна відзнака
міцних переможців-людей,
І він розгинається й бачить

Прекрасне буяння країни,
І наскрізь просвічені сонцем
ключі бистролетних алей,
І людства походи величні,
І трепст мільйонного серця,
Всі радісні й сонячні землі
країни творців і майстрів.
— Зороносець! — сказав садівничий
І знак, що зацвів і зітерся,
На сильну свою долоню,
мов крові шматок, положив.
— Окислився метал. Зазеленіла мідь.
Пурпурова емаль лиш де-не-де вціліла.
Ну що ж — це тільки знак, жетон живого діла
Живих людей, які вже вміли жить!
На людський лоб,
на дужі людські кості,
Як підсумок буття, як свідчення, чим жив,
Поклала цю зорю рука товаришів,
Розгорнуту зорю,
мов розу тих вітрів,
Що омивали світ і продували простір.
Я пізнаю породу зороносців,
Породу нашу.
Риси пізнаю
І кожен горбик, зморшку і полоску.
Я чую і тепло, й важучу повність мозку,
Що владно мисль виношував свою.
Я пізнаю його і риску кожну, й бганку —
Вона не стерлася, напружена й жива.
Живе цей рот. Він вмів проказувать слова
І вироку на смерть, й дитячу колисанку,
І формулу складних хімічних варив.
Він вмів наказувать. Він цілував і марив.

Він зганьблював і гнав,
сміявся і судив,
Твердів у захваті,
тремтів у гніві й кликав,
Але ніколи він шматком сирих м'ясив
Не звалювавсь.
Був добрий, видно, виков,
Що формував його з найліпшого лиття.
Так формувалися проводирі й солдати,
Так іспитом на міць для них ставали дати
Хорошого робочого життя.
Вони — донбасівці. Вони — магнітогорці.
Вони вже вміли жить.
Змужніли вже вони,
Ці люди радості, роботи і війни,
Ці пильні вартові і вільні життєтворці.
Уміти жить.
Уміти знать.
І вміти йти ураз.
Уміти знищити. Уміти вигнать. Витрясть.
І він вирішує — єдиний творчий клас,
Одну обравши путь,
єдину взнавши пристрасть.
І він вирішує, виконуючи суд
Ім'ям історії і партії:
достоїн
Ввійти в живе і жить —
чи пласко впасти геть?
Пішли над землями страшні зеніти воєн.
Приходило життя. І відступала смерть.
Так розкривалося історії начало.
Так починали жить. І так кінчався суд.
І ось вона — вона вганялась в кут,
І ось вона — вона звучать кінчала,
Тризвучність змучених, німих предтеч людства,

Цей тризвук родива, і дозрівання, й смерті:
Родився — раз. Плодився сім'ям — два.
Розпався — три. І не дано четверте.
О дружбо мас, ти перша входиш в вічність!
Прекрасна й радісна тривого тисяч, ти ж
Окремого буття розгортуєш рубіж,
Розвивши й змноживши незмірну одиничність!
І жить — це значить жить чуттям мільйонних сил,
Чуттям себе, помноженого вперше
На солідарність серць, на вільну спільність діл,
На небувалий зміст твоїх сягань і звершень.
Чуття єдинств — чуття безсмерть. Тоді
Між творчістю й трудом розтрощено різницю,
І в творчім захваті всеможний труд таїться,
І творчий захват — в кожному труді.
І жить — це значить жить.
Зречевлювати труд,
Зречевлювати мисль,
утілювати слово
В строфі поем, в пропорції споруд,
У ритмах пильного і впевненого кову,
Нового людства творячи статут.
І ти, що череп твій напроти мене тут
Лежить між трав і зел, в настурціях і рутах,
Я знаю — ти не з тих створінь, давно забутих,
Потворок розпачу, хижацтва, зрад і зблуд.
Ти не помер в мені,
у тисячі і тисячі
Таких, як я.
Ти — в цвіті.
Ти — живий.
Криваву твань в походах славних місячи
Чи пробиваючи новий в землі забій,
Розстрілюючи в лоб засудженого ката,
Над полем ведучи мотора точний дрож,

Рядки вивчаючи ученого трактата,
Ти творчістю в безсмертя входив... що ж,
Салют, товаришу!..—
...На виднокрузі
Проходили люди й співали.
Він чув голоси. Він сміявся,
великих садів садівник.
Упавши на череп, як в друзі
Дзвінкого й твердого кристалу,
Метався огнем семибарвним
розколотий сонячний блік.
Це роси дробились на прузі
Високого взлоб'я. Помалу
Кружляла край жовтої скроні
червона планетка гвоздик.

1934

БЕЗСМЕРТЯ

ТРИ ПОВІСТІ
ПРО ТОВАРИША КІРОВА

Повість перша

ПРАПОР

Всі говорили пошепки. Край столу
Вже пригасав забутий самовар,—
Він зашумів і видмухнув додолу
Сріблястий попіл та рожевий жар.
Посивівши, заблимав наостанці
Пухнатий вуглик...
— Хочеш чаю? — Ні.—
Жовтавий цукор розсипався в склянці
І осідав, мов паморозь, на дні.
Холонув чай. В широкотілій грубі
Сичала пара від вологих дров,
І вогники метались гострозубі,
Аж тихий тріск од їх шугання йшов.
Підкинули іще одне поліно,
Воно стріляло, схоплене вогнем.
— Уже пройшло північі, Катерино.
Як ти не йдеш, то ми до тебе йдем.—
Дівочий голос з другої кімнати
Відповідав стурбовано: — Іду,
Чи ти не можеш, Осипе, заждати?
— Та це Сергій, а я тихенько жду.—
Зметнувши крихти з столу на підлогу,
Приник до лампи збуджений Сергій —
У п'ятигранний барабан бульдога
Ніяк не влазив погнутий набій.
Він зброю взяв, цю першу зброю вбогу,
Щоб нею стяг обороняти свій.

Стать на чолі робочого загалу
І зброєю сягати кревних прав,—
Так більшовицький комітет сказав,
Меншовиків одкинувши ухвалу,
І буде так. І більшовик не спав,
Готуючи на випробу тривалу
Нехитру зброю хоч для перших лав.

Вдивлявся Осип в друга молодого,—
Темненька смужка вусиків, і рот,
Прокреслений насмішкувато й строго,
Закам'янів од схованих турбот;
Міцне, рішуче, кругле підборіддя
І щелепів напружений овал,—
Юнак з того робочого поріддя,
Що цілить добре й лучить наповал.
Сергій несхибно випустить зуміє
П'ять куль маленьких, п'ять проклять своїх.
Не забувай, не забувай, Росіє,
Дев'яте січня, петербурзький сніг!
Минуло дев'ять трудних днів. Сьогодні
Вже вісімнадцяте. Світанок настає.
Сергій — із тих, що виконати годні
Призначення і рішення своє.
— Сергію! — скрикнув Осип.— Ех, Сергію,
Як добре жити, чорт його бери!
От літо скоро — я про літо мрію,
Дождусь-таки жаданої пори,—
Тоді забуду, як смердить в друкарні
Свинцевий пил, прокислий клей і гас.
Про даль я мрію, про безмежжя хмарні,
Про молодість для кожного із нас,
Про зарослі черемхи коло Томі,
Про їх солодко-гіркуватий дух
І про п'янючий у весінній втомі

Сміх заісточних милих цокотух...
Ми не вмремо, Сергію, ми не можем
Вмирать тоді, коли потрібно жить!
Ми знаємо, що ми їх переможем,
Навчившись нищить, вміючи творить.
Проклятий орле, вбійнику двоглавий,
Предсмертним криком крикни й занімій!..—
І Осип встав, веселий і білявий,
І непоборний в юності своїй.
І в очі друга зазирнув Сергій.

Він бачив очі сторожкі і мрійні;
З прозорого, злотистого зорка
Стрибала іскорка запекла і ярка,
І стало світло, й думи йшли спокійні.
Отак спокійно врізати в мету
Трикутну мушку револьвера треба
І за п'ятнадцять ступенів од себе
Ударить в птицю чорно-золоту.
Все зміряю, все зважу я й ударю,
Примружившись пронизливо і зло...
Мій Осипе, веселий мій друкарю,
Мерщій, мерщій на світі б розсвіло!
І розсвіте, і вийдуть смілі люди,
І порохом пропахне сніг і дим,
І розсвіте, і всесвіт видно буде,
Весь світ, всю долю видно стане їм,
Двом друзям томським, хлопцям молодим.

З сусідньої кімнати Катерина
Ввійшла до них, врочисто несучи
Шматок звичайного дешевого сатина,
Її руками вишитий вночі.
Червону тканку владно і ласкаво
Взяв Осип Кононов і розгорнув її:

— Ось він, наш стяг, велике наше право
Нести вогонь в усі земні краї.
Як хочеться для людства молодого
Нам, кожному, прожити сто століть,
Як хочеться усе життя прожить
Достойним класу й прапора свойого!

І в мить оту здалося юнакові,
Що це не стяг, що грає сонця схід,—
Всі відтінки і полум'я, і крові
Ударили й схитнули небозвід,
Немов могутні хвилі пурпурові,
Що омивали величезний світ.
Безсмертний стяг — злітає над світами
Високий омах чистого вогню.
— Клянусь,— тебе я піднесу над нами!
— Клянусь,— тебе життям охороню!

Схід запалав морозяно й багрово,
Сніг закрутив іскристу круговерть,
І ствердив день цю, складену на смерть,
Юнацьку клятву — незрадливе слово.

Іще ранково рожевіє лід
Хрумтливої промерзлої Ушайки,
А вже повзуть з воріт і до воріт
Лабазницькі й шпигунські темні зграйки.
Сигнал «Ставай!», тривожний шум юрби.
Сердитий зойк якоїсь офіцерші,
Бас пристава, подібний до труби,
І «Марсельєзи» перекати перші.
Рудий вантажник, заводське дівча,
Студент із кучмою русявого волосся
Стають до лав плечима до плеча
І йдуть з околиць. Лунко розляглося

Рипіння снігу. Центр їх зустріча
Мовчанням вулиць і рядами чорних,
Глухих, безлицих городовиків,
Різким сюрчком з-за білих стін соборних
І одсвистом чиїхось ще сюрчків.

Робітники ввіходили у місто.
В морозному повітрі голоси
Виводили розкотисто і чисто
Незвичну пісню грізної краси.
У приспіві, проспіваному тричі,
Підхопленому дружно й гаряче,
Все вище й вище виростали кличі,
І люди йшли, рівняючи плече.
І Кононов в цю мить понад юрбою
Визивно й рвучко викинув свій стяг,
Аж держално бриніло у руках
В передчутті сподіваного бою.
Сергій щось крикнув... Клятву чи прокльон?
І випрямивсь, виймаючи бульдога.
Ішла юрба, піднесена і строга,
Відчувши силу впевнену колон.

Міцнішали і набирали сили
Загрозливі, завзяті голоси.
Враз пристав зник, сюрчки оскаженіли,
Вереснув сніг, заскавучали пси.
І не спинялись ці сюрчки турботні,
Покіль не вилетіли з-за стіни
Засніжені кошлаті скакуни
Козацької муштрованої сотні.
На мить — затихло, тільки чітко чуть,
Як в мерзлу землю дрібно б'ють копита...
Хвилино бою, вперше пережита,
Тебе ніде й ніколи не забуть!

Вогонь! Вогонь! І постріл сухо ляснув,
Безлунний, куций і нестрашний звук.
П'ять раз крутнувсь, п'ять раз легенько хряснув
Злий барабан, стрибаючи із рук.
Шарахнув глухо куль свинцевий розсип,
І козаків змішався кінний лад.
Співаючи, підніс угору Осип
Високий стяг. Вони біжать назад!
Але зненацька з двору, з підворотні,
З дверей, з провулків, ззаду звідкілясь
На виручку розгубленої сотні
Стрільба шпиків у спину почалась.
Пильнуй, Сергію!.. По льоду Ушайки
Скрегочуть кулі. Не втіка ніхто.
Вже на плечі багровий слід нагайки,
Все шаблею розсічено пальто.
Сергій стріляв, нові вкладав набої,
Стискаючи холодні їх тільця,
Навчаючись проворної, тяжкої
Роботи бою, звичаю стрільця.
Короткий свист — і кінський храп над вухом,
Нахилена папаха козака...
І раптом Осип передсмертним рухом
Червоний стяг зірвав із держака
І навзнак впав... Повзуть безформні плями
На сніг, на стяг. Пересвист куль. Вогонь.
— Клянусь,— тебе я піднесу над нами! —
І, стиснувши, не випустив з долонь,
І, щоб рука ворожа не збруднила,
Вихоплюючи в мертвого трофей,—
Засунув стяг за пазуху до тіла,
До смертним потом зрошених грудей...

. . . .

Як глибоко запали сірі очі,
Як рот зчорнів, беркий, мов зсхола кров!

Загаснув день, і знову смерк прийшов,
Сибірський смерк, повільний вступ до ночі,
Що мовчазливо і понуро ліг
На фосфоричний, безконечний сніг.
Порветься рот від схованого крику,
Та крикнути — безсило впасти ниць.
О, скільки серця треба чоловіку,
Щоб придушити розпач силоміць!
Одна ще мисль, один ще крок — безодні
Розкриються і заревуть в душі,
Безвихідні, і темні, і голодні.
Тоді це смерть, це смерть, товариші!
Мовчи, Сергію! Вперше, не востаннє
Ти бачиш друзів, вбитих у боях,
Їх ранню смерть, каліцтво їхнє раннє
І стяг безсмертя, стиснутий в руках.
Мовчать усі. Ніхто не запита
В принишклої блідої Катерини,
Чом на щоці сріблиться сіль крута —
Ще свіжий слід невтертої сльозини.
Вона одна дозволила собі
На самоті по-бабському повити,
Шукаючи полегшення в журбі,
В журбі, з якою неможливо жити.
Знов той же вечір, та ж кімната, ті ж
Шпалери стін, линючі і строкаті,
І тишина снувалась, як раніш,
По напівтемній згорбленій кімнаті.
Світання й смерк однаково блакитні,
Від грубки йде однакове тепло,
І всім здалось у маячні самітній,
Немов того, що сталось,— не було.
Спізнився Осип — от і жди на нього,
Коли зібрався весь підкомітет

Для бесіди, для спору запального
Над папіросним аркушем газет.

Та загуркочуть чоботи — вдереться
Із винуватим виглядом юнак,
Вухасту шапку й латаний сіряк
Покинувши десь там на табуретці.
Він закричить: «Макушин, чортів син,
Затримав знов складать якусь об'яву!»
І кинеться до Кострикова він,
Щоб сісти поруч на передню лаву,
Відтак, схиливши голову біляву,
Замовкнути на перших п'ять хвилин.
Тоді Сергій візьме з стола «Вперед»,
Привезений з Женеви через Пітер,
Почне читать, щоб знав підкомітет
Напам'ять все, аж до заключних літер...
Не треба, Катре, плакати. Повір:
Він вмер як треба, він умер не всує,
Ми скажемо про нього, й нас почує
В швейцарському вигнанні проводир.

«Товаришу, великий дальній друже!
Могутній спокій слів твоїх і фраз,
Їх людська ясність, їх влучання дуже,
Продумане, відчуте сотні раз,—
О, скільки сил вливав нам в душі ти
Своїм безстрашним прагненням мети!
Товаришу, далекий старший брате!
В Москві, у Ризі, в Петербурзі знов
Кров пролилась, і в Томську кров пролято,
І ще проллється у Росії кров.
Ми знаєм це, ми, робітничий клас,—
Без жертв свободи не дано для нас.
Товаришу, ти знаєш,— Осип мертвий.

Але не треба ані скарг, ні сліз,
Бо він, як всі, готовий був на жертви,
Щоб у боях здобуть соціалізм,
Та спомин наш про нього, як вінок,
Хай до твоїх вплететься сторінок...»
Сергій писав. Схилились поруч друзі,
Щоб зважити всі речення в листі,
Знайти слова правдиві, і прості,
І не покірні розпачу та тузі.

Сергій писав. «Не плачте,— він писав,—
Над трупами борців загиблих»,— слово
З тієї пісні, що її співав
Завзятий Осип неодноразово,
Коли на сходки для стрілецьких вправ,
Чи спільних читань, чи дзвінких забав
Збирались ми стурбовано й святково.
На дальні мандри, на чудні пригоди,
На зустрічі з чудесними людьми,
На бій і подвиг іменем свободи
Удвох з тобою сподівались ми.
От літо скоро... Заіскряться води
З глухих льодів сибірської зими.
І ти, знавець рибальства і природи,
Дихнеш нарешті повними грудьми...
Сергія очі сірі, аж сталеві,
Поглянули на хлопців журний круг:
— Нехай почує вчитель у Женеві,
Нехай почує наш найбільший друг,
Що Осип вмер, як личить бунтареві,
Від злої кулі, від царевих слуг,
Та прапора прислужники цареві
Не вирвуть в нас для глуму і наруг.
— Він сам наш стяг, щоб ворог не споганив,
Сховав на грудях, перемігши біль.

Його там бачив лікар Граціанов,
Але боявся вийняти звідтіль.
— Я б душу дав, я б тіло смертно зранив,
Аби забрати прапора...—
...Метіль
У комині ревіла, тарабанив
Об шибку сніг, сухий, дрібний, як сіль.
Гуляє містом одчайдушна хуга,
Висвистуючи, дико кричучи.
Не сплять у Томську. Томськ тривожно слуха,
На постріли і вибухи ждучи.
До вікон влипши, наставляють вуха
Купці й купчихи, панни й паничі,
Городовик на змерзлі пальці дмуха
І свій башлик стовбурчить на плечі.
— Хто з вас зі мною вдвох піде до друга
Для зустрічі останньої вночі?

Пронісся вітер над гримучим дахом,
Застугонів, задеренчав, затих,
І лиш луна повільним, довгим змахом
Пішла по всіх маєтностях царських.
Ніч починалась тишею і страхом,
Перекликом підпилих вартових
У шапках з мідним двоголовим птахом,
Гербом казарм, трактирів і хурдиг.
Сергій підвівся, щоб іти із хати,
Схопив пальто заштопане. Пішов.
Спинився, глянув, щось хотів спитати,
Та мовчки встав за ним Іван Лісов.
Вони безмовно вийшли із подвір'я,
І тільки хвіртка грюкнула в дворі.
Морозним пилом вихрились вгорі
Загострені, розлючені сузір'я.
Мороз ширяв без краю, без границь,

Великий, тихий океан морозу.
Вітри вмерзали в землю голомозу,
Як в лід вмерзають крила мертвих птиць.
Мовчання йшло із півночі. Воно
Посунуло в простори нерухомі,
Аж у грунтах порепалося дно
Задавленої стиснутої Томі.
Кристалики, жорсткі, тверді, як цвях,
Укрили землю розсипами блиску,
І відсвіт зір коловся у снігах
На синю, жовту та зелену риску.
Яка нестерпна і гнітюча синь!
Лице Івана вкрите синизною.
Безмежний сніг рипів попід ногою,
На сотні верст рипіла далечінь.

Звернуть за ріг. Од всіх будов одлеглі,
Звелися мури. Обвалилось геть
Вапно трухляве; на казенній цеглі
Повиснув іній — снігова імшедь.
Опухлі мури томської трупарні,
І глухомань, і чорних віт узор.
Сміявся Осип, втікши із друкарні:
«Що зверстано, те не піде в розбор».
О так, в нас серце сильне і несите,—
Твори, руйнуй, збудовуй і роби!
Ти входиш в серце, неозорий світе,
Суворий світе діла й боротьби!
Буває мить — ста існувань замало,
Буває мить — і слух не знає меж,
І чуєш людський шепіт за Уралом.
Слова, за морем сказані, збагнеш.
Приходить все — свідомість, воля, спокій,
Видіння літ — така буває мить.
Так пізнає цей хлопець сіроокий

Велику волю прагнути і жить.
Пора іти. Скрадаючись найтихше,
Пройти за мур, минути двір в імлі...
Кричить Іван, од тишини знемігши:
— Сергію, стій! Як страшно на землі...—
Любима земле! Повставать і славить
Життя всеможне, яросне, земне.
Ні смерть, ні тлін, ні підступи і навіть
У спину постріл не страшить мене.
Нехай Іван лишається — і так
Сьогодні хлопець пережив багато,
І от знесилів зморений юнак,
Весь час тримавшись мужньо і завзято.
Піду один, ввійду до нього сам,
Сам нахилюсь до мармурного столу,
Останню шану другові віддам,
Востаннє стисну руку похололу.
Візьму наш прапор, поцілую в лоб,
Скажу йому... Ні, не скажу нічого...
Не розшукати слова отакого,
Що висловить всього мене змогло б!

Тут, в анатомці університетській,
В її пустій, неприбраній мертвецькій,
На голому, холодному столі
Лежить товариш з кулею в чолі.
Лежить товариш в курточці роздертій,
У піджаку, розстебнутім навкось,
І, зміряне аршином довгим смерті,
Покірне тіло дивно розтяглось.
Напнувся важко горбик дуг надбровних,
Щоб передсмертну думу подолать,
І розпливлась на мускулах безкровних
Мертвотна смага, мутно-жовта падь.
На підборідді волосинки кволі

Ще проростали із розкритих пор...
Сергій, схилившись, доторкнувсь поволі
Його чола, пробитого в упор.
Високий лоб... Мій Осипе! Вставай же!
Нам треба жить, нам звідси треба йти!
До болю в мозку він вдивлявсь і майже
Почув мовчання тьми і пустоти.
Глухим ривком сіпнулись губ куточки,
І, затремтівши, руку він простяг,
І ніжні пальці відшукали стяг
Під кострубатим полотном сорочки.
Ось він в руці — червоний шмат сатину,
Частиночка великого вогню.
— Клянусь,— тебе життям охороню,
І, може статись, під тобою згину,
І, може статись,— піднесу тебе,
На стягоносця обраний народом,
По чорних землях ідучи походом
За сині гори й море голубе;
Я протопчу, щоб війську путь прокласти,
Жаркі піски, пустелю снігову
І перед тим, як доведеться впасти,
Своє життя недаром проживу.
Я жив би двічі і помер би двічі,
Якби було нам два життя дано,
Щоб людству чесно глянути у вічі,
Незганьбленим зберігши знамено.

Він, взявши прапор, вийшов потаймиру
В велику тьму сибірських межиріч,
В глибоку, довгу тишину Сибіру,
У всеімперську приполярну ніч.
Невпинними прибоями простóри
Із заходу котилися до ніг —
Степи й узмор'я, городи і гори,

Пісок і пил, метелиця і сніг.
Він, стяг притисши до грудей своїх,
Вперед ступив і вийшов за поріг.

Повість друга

НІЧ ПЕРЕД БОЄМ

Каспійська земля,
перепалена в прах і горбата,
Сади Карталінії
в цвіті, в росі і в соку,
Важчезні, нездвижні озера Ейбата,
Кругойдучі вітри Баку.
Цей вітер в прапори розгорнуті Кірова
Вривався прибоєм і шовк коливав.
В цю ринь, в цю скрипучу нашоршеність трав
Ступала уперта нога командирова.
Він тут зупинявсь на короткий бівак,
Стелив він пропахчену порохом бурку
На синій, крихкий, як мороз, солончак —
Товариш і вождь,
командир і кунак
Мінгрелу, донбасівцю, лезгу і тюрку.

Ночіло. Приглушений крок патруля
Смеркання, стихання і просторінь міряв.
Підвівшись, виходив на пагорби Кіров.
Гриміло потьмарене море здаля,
І жаром чадила рудава земля,
Солона земля, ця колишня земля
Нафтових магнатів, князів та банкірів.
Він глянув за жовті гірські рубежі,—

Він бачить
од вишок Баку
і крізь Кюрдамір
до Гянджі
Розпластані глинища сакль,
муровані кулі та куби
Притулків роботи і сну,
вертепів пригноблення й згуби,
Де родяться в повсть і в кізяк,
де мруть в лишаях і в іржі,
Де розпачем сквашено сир,
замішано болем коржі.
Він чує народження слів,
тяжке прозрівання конурок,
Роками закоханих в леп,
віками закопаних в сліп.
Він чує, як вчиться казать
гортанною мовою тюрок
Незвичні слова: «більшовик»,
«совєт», і «мандат», і «ревтриб».
Він здалеку бачить спіралі вітрів,
що ідуть круговертно,
Підстреленого офіцера
останній розпачливий змах,
Дашнацького маузера в саклі
він гикавку чує предсмертну
І вовче шугання в кущі
муссаватистських папах.
Бої довершались над степом,
порепаним і пробитим,
Пронизаним вереском свердел
до жирних його глибин,
Де з оліґоценових зложищ
повзе й осувається бітум,

В розколинах здутого грунту
густий розверзаючи плин.
Це — кров геології.
Сало,
Розтоплене вічністю.
Смоли,
Засмоктані в літосферу.
Проціджений надрами жир.
«...А свердел бракує і досі!
Працювати б тепер, як ніколи,
Так ні ж,— бюрократи і нафту
записують в нижчий ранжир!»
Це — посвист форсунок, це — натиск,
це — подих моторів, це — поступ.
Енергія, влита в глибини,
енергія, вилита в труд.
«Ех, витиснуть ще одну з тебе
струю гуркотливу і просту б!
Ех, з брязком би в свіжі цистерни
твій впійманий вкинути пруд!»

Завзято напружились плечі.
Під грою загонистих м'язів
Порипує ремінь на сумці
з походним, привичним добром:
Блокнот для нотаток і формул,
один з неодмінних припасів,
Чіткий, як пунктир астронома,
і точний, немов метроном;
Учетверо складений аркуш
травневого номера «Правды»
Із закликом до закавказців,
із ленінським мудрим листом;
Обтріпаний том Менделєєва
про склад пенсільванської нафти

І, вірний учасник дозвілля,
    Некрасова вибраний том.
Припаси бійця й командира,
    супутник усіх перетрясок,
Амуніції бойової
    звичайний і мужній тягар...
Завмер, підібгавши під себе
    натруджені ноги, підчасок,—
Чорна маленька постать
    на фоні розпечених хмар,
Уважний дозорець — з наганом,
    застромленим просто за пасок,
З продимленим карабіном
    над гребнем англійської каски,
З кулаком синюватої бомби,
    повислої край шаровар...

Напруженість тиші. А вечір
    розцвічений був, мов оздоби,
Які на пергаментах древніх
    клейнодами вправлені в в'язь.
З таких вечорів уява
    іранських писців гололобих
Збирала своє стобарв'я,
    химерним узором плелась.

Ці мідні ворота оранжу,
    тяжкі нашарування сині,
Поміж колонад простопадних
    багрянцю загаяний рух,
Мозаїка з яшми й порфіру,
    вплавлена в блесть світлотіні.
Як Шемаханське царство,
    сонце ішло за пруг.
Колишня земля Ірану,
    пласти віковічних аулів,

Де прадід, і внук, і праправнук
робив і від голоду пух,
Де раб — переписувач текстів —
свій зір над пергаментом муляв,—
Старе Шемаханське царство
над нею пішло за пруг.
Колишня земля кумирень
огнепоклонника-гебра,
Христа, Магомета й Ормузда
віками безвихідний круг,
І січа, й різня, і убивство,
і зашморг, і лезо під ребра,—
Шаленство Шахсею-Вахсею,
закровлене, йшло за пруг.
Колишня земля губернаторств,
і негоціантів, і беків,
Де тисячі рук здіймались,
вслухалися тисячі вух,
Як з бакинськими страйкарями
путіловці йдуть далекі,—
Товсте імператорське сонце
котилось навіки за пруг.
Колишня земля магнатів,
що свердлами всіх калібрів
Прокручена наскрізь, щоб нафти
прорвати палючий дух,
Щоб Кокорєв, Нобель, Шибаєв
на біржах до фінішу вибрів,—
Над нею шибаєвське сонце
безславно пішло за пруг.
Колишня земля Муссавату,
оцінена й куплена чеком,
Обмасленим нафтою чеком
детердінгівських волоцюг,

Розсічена, збезчещена, схльостана
сухим інтервентським стеком,—
Як ханський бунчукодержець,
сонце ішло за пруг.
— Навіки! — промовив Кіров.
І раптом зродилась гордість,
Що ствердив і він оцю землю
в найвищім її рубежі.
Захтілося крикнути настріч
крутому кипінню нордів:
— Ех, чорт візьми, правду сказавши,
так хочеться жить і жить!..—
І він, розстебнувши комір
на вицвілій гімнастьорці,
Вслухався, як пульсом по тілу
дзвінка переливність ішла
Ритмічного рухання мислі
і щедро відміряних порцій
Веселої, вірної крові,
бадьорої крові й тепла.
В своїх рудопінних навалах
котились просторів періоди
І розбивались край ніг,
розбризкавши порох та шум.
В пісках закрутили вітри
шипучі розводи і виводи.
Як ящірка, бистрі піски.
Маленький, як змійка, самум.
Гуляла в міжгір'ях луна.
Рядами вкладались відгомони.
Щось білий гукав вартовий
над взятим в лабети селом.
І зовсім поблизу об діл,
об грунт, мов сухар надламаний,

Зненацька ударився птах,
зашарудівши крилом.
Каспійська підносилась ніч,
сірчаним насичена розчином,
Продимлена злим вуглецем,
напахчена випаром нафт,
Над світом цим, сотнями орд
утоптаним, битим і трощеним,
Де йшов Тамерлан і сельджук,
фельдфебель і аргонавт.
Баюри підземних смол —
пливучий, обвуглений мул.
Вкований в конус гори,
як злото в шолом,— колчедан.
Рівномірне гойдання горбів.
Хвилястий землі караван.
За горою — гора і гора.
За аулом — аул і аул.
«...О земле стомовна моя!
Я чую, як ти встаєш.
Я чую, як ти ідеш.
Я чую — приходиш ти.
Для моря твоїх людей
замало старих узбереж.
Для зросту твоїх людей
замало уже висоти.
Приходить народ звідусіль
і літерами ста мов
Розписується на листі
під рубрикою «делегат».
Прийшов Зангезур і Баку,
Карабах і Тифліс прийшов,
І поруч московських бійців
стоїть урочистий тат.

Астраханський матрос і лезг,
зіпершись разом до стіни,
Алфавітом різних рас
читають одне і те ж.
Я чую, як ти встаєш;
я чую, як ти ідеш,
Як люди твої ростуть,
кулеметники й чабани.
Обтрушуючи з чобіт
порох мінгрельських меж,
Поважно питає грузин
в донбасівця про Перекоп.
Я чую, як ти ідеш;
я чую, як ти ростеш,
Як зводиться людство твоє,
архітектор і рудокоп.
Вірменське прислів'я вчить
вимовою азері
Засмаглий вусатий тюрк,
тартальник з Ейбатських веж.

Я чую, як ти ростеш;
я чую, як ти встаєш,
Як люди твої ідуть,
виноградарі й пролетарі.
В найбільший, найкращий дім,
який тільки в місті є,
В місті рудих фортець,
купецьких скупих споруд
Збираються люди твої
казать про майбутнє твоє.
Люди, що знають смерть.
Люди, що знають труд.
Виходять з містечок і міст
батраки, шахтарі й ковалі;

Виходять з аулів і сакль
на хмарних нагірних путях,
Несучи до високих трибун
найліпші серця землі
І свої найдорожчі слова
зі всіх, вивчених за життя.
Затісно для слів таких,
цих виходців з кузень і хиж,
У черзі лунких анфілад,
під випнутим куполом зал.
Ти зроджуєшся в тишині,
ти входиш в світи і гримиш,
Історії перший такт —
наш «Інтернаціонал».
Ми тебе співали перед боєм,
ми тебе співали в день повстання,
Перед смертю ми тебе співали,
наша пісне,
наша клятво й клич!
Ти кріпила наші барикади,
з кораблів ти сходила остання,
Перша ти вривалася в редути,
з нами йшла в атаку віч-на-віч.
Чи в пустельних пáлацах імперій,
в панцирах мурованих огромів,
Чи в кощавій гостроті соборів,
в капищах рукатого хреста,
В сліпоті каміння й алебастру,
в прозріванні арок та проломів,—
Ні, не в них тебе достойна велич
і тебе достойна простота!
Ось твій дім — просторий і прекрасний,
дім, куди ввіходить наша пісня,
І колон гранітноступий почет
перед нею, гримлячи, встає.

Сотні тисяч співтворців проходять,
в гладях стін, в озерах прямовисних,
В мармурі відбиті. І говорить
кожен з них:
«Це — наше. Це — моє».
Кожен з них ім'я творця врізає
в титанічні грані обеліску.
В цей кристал історії і слави
клас свої
врізає імена.
Край флагштока, що бринить,
вгорнувшись
Полум'ям невиданого блиску,
Сходить сонце, перше людське сонце,
щоб стояти
поруч знамена!

Метались вітри, як ракети іскристі.
В таке передгроззя, в предпівніч таку
Родилась промова на Другому з'їзді
У тисячобаштовім місті Баку.
Стояли гранчасті ліси Сураханів,
Всадивши в свій корінь алмаз і корунд,
І раптом за ними, стрясаючи грунт,
Ударило полум'я. Вибух фонтанів.
Прорвавшись крізь обшир, пожежа шугнула,
Мов сполох раптовий багрових комет.
І відсвіт, і свист в перекатах та в гулах,
І здвигнутий простір, і порух бескед.
Хитання хмаровища. Бистра і чула
Тривога, розмова, хода караула;
І врізаний в темряву, й пущений в лет
Далеко між гір над квадратом аулу
Чийсь постріл, і гострий, тонкий мінарет,

І гіркість сухого, як дим, саксаулу,
І ніч перед боєм...
— Вперед!

Повість третя

ДЕНЬ

Шелéснувши, прослалась
пухка ялинка шини
На ранішній пороші,
на свіжому снігу.
Він вийшов, по-хлопчачи
стрибнувши із машини,
І рипнув сніг, одчувши
його ходу тугу.
Як смачно кров пашіла,
як дихалося чисто
В морозному повітрі
просторої землі.
Прибоєм дальніх шумів
одлунювало місто,
Розсипчасто бряжчали
трамваї віддалі.
Зривались дружним змахом
легенькі зграйки снігу
З ялин широкоплечих,
з розчищених алей.
Прибулець задивився,
як крутиться з розбігу
І в'ється коло входу
веселий сніг оцей.
Прибулець задивився.
Огром восьмиколонний

Фронтоном жовто-білим
підніссся перед ним.
Пройшло сімнадцять років,
коли він, невгомонний,
Врочистий і тривожний,
ввійшов уперш в цей дім.
Вгамовуючи серце,
затаюючи подив,
В гримучі коридори,
в імлу тяжких аркад
Бійцем і делегатом
сюди він вперше входив
В сімнадцятому році
на Другім з'їзді Рад.
І той, що ось натхненно
підвівся на граніті,
Що литу з бронзи руку
над всесвітом підніс,
Тоді, живий, і простий,
і пам'ятний щомиті,
По-дружньому всміхнувшись,
його долоню стис.
Пройшло сімнадцять років...
Бої Владикавказу,
Безсонні довгі ночі
на промислах Баку,
І Ленінград, і одсіч
зінов'євському сказу...
Ні, справді недоречно
старіть більшовику!..
Він, через двоє східців
ступаючи відразу,
Ввійшов у Смольний. Дев'ять
годинник б'є в кутку.

Він вгору йде по сходах
в пальті недорогому,
Затиснувши кашкета
широкий козирок.
Іде він — всюди чують
секретаря обкому
Бадьорий, звучний голос,
чіткий і бистрий крок.
Відкинулось свавільно
назад густе волосся,
Над сірими очима
тріпоче брів розліт,
І чисте срібне сяйво
на скронях зайнялося,
Як одсвіт гроз великих,
як блиск бурхливих літ.
Іде такий звичайний,
насмішкуватий трохи,
Кремезний, невисокий
і сильний чоловік,
Один із полководців
великої епохи,
Вітчизною своєю
прославлений навік.
Оточений народом,
проходить він помалу,
Іде до кабінету
розчинених дверей.
Поет з Петрозаводська
пита про Калевалу.
— Я знаю. Так, ми справим
столітній ювілей.—
Стурбовано гуркочуть
колгоспники із Пскова

Взуттям своїм рибальським,
рудими чобітьми:
— Щоб не зірвати плани
весіннього улову,
Нас треба забезпечить
і сіллю, і сітьми.—
Він, слухаючи пильно,
схиляється на кріслі
І все, що мусить знати,
весь спис своїх турбот,
Записує дбайливо,
слова добравши стислі,
В щоденник червоненький,
в привичний свій блокнот.
Про Псковського райкому
агітроботу мляву,
Про шліфувальний камінь,
зернистий абразив,—
Підкреслює аж двічі
важливу дуже справу
Про випікання хліба
ста сорока сортів.
Відсунулись вже стрілки
з десятої години,
Вже списані в блокноті
всі сторінки украй.
— У нас провірка завтра
новітньої турбіни.
Миронич, може, прийдеш?
— Провірка? Постривай!
Мене один турбінник
так справи вчив своєї:
Коли нова турбіна
на повну силу йде,

Пружком тоді поставте
ви п'ятака на неї,—
Якщо турбіна справна,
п'ятак ваш не впаде.
Не знаю точно,— може,
це тільки ахінеї,
Проте прийом провірить
не вадило б ніде...—
Когось питає, вставши
і випроставши плечі:
— Дозволь тобі згадати
про головну із справ:
Як там з печами «Міге»?
Ми бились за ці печі,
Ти ж знов завалиш справу
з гуртом своїм роззяв...—
Він гнівався — це чути
з повільної вимови,
Коли звучить ще глибше
його уржумське «о»,
Коли холонуть очі,
ховаючись під брови,
І три уперті зморшки
прорізують чоло.
Коли ж тверді і мужні
куточки губ заграють
І теплий вогник раптом
в очах перестрибне,

— Ну, здорово! — він скаже,
і всі присутні знають,
Що виконано добре
завдання їх складне.
— Не дуже я приємний
для ледарів погонич,

Але й мені замало
приємності від них.—
Розводячи руками,
всміхається Миронич;
На вилицях широких,
як зайчик сонця,— сміх.

Прощаючись, виходить
відвідувач останній.
Від теплих струй махорки
повисла синь вгорі.
День вихідний сьогодні,
і час уже нераннній.
Тридцяте листопада
стоїть в календарі.
Він звівсь, аж зарипіли
паркету половиці,
Оглянув по-хазяйськи
стола скупий квадрат,
Дбайливо пересунув
назад до попільниці
Путіловської рейки
блакитно-чорний шмат,
Струснув у пляшці розсип
північної пшениці,
На землях ленінградських
провірений стократ;
В руці любовно зважив
кристалик апатиту,
Похожий на засохлий,
брудний, несвіжий сніг.
Це — дар землі старої,
який з початку світу
В грунтах глухих і мерзлих
чудесним скарбом ліг.

Це — дорогий дарунок,
що сповнить буйне зело,
Що збудить і наснажить
могутні врожаї,
Щоб гнувся кожен колос
запліднено й дебело,
Мов зважуючи зерна
вгодовані свої.
Ось зливок металевий;
сріблисто-сірий іній
Укрив його шершавий,
подзьобаний овал —
Це з Волховбуду перший
здобутий алюміній,
Легкий, летючий, пружний
і радісний метал.
На ці трофеї праці
поглянув він завзято
І думав: «Скільки щастя
відчуто мною тут!
Які прекрасні люди,
яка земля багата,
Яка незмірна радість —
людей свободний труд!
Ви вдарили у серце,
гарячі й ніжні хвилі
Знайомої тривоги,
неспокою мого!
Старий вогонь вояцький
не гасне. Я ще в силі
Бадьоріше й сильніше
роздмухати його.
Що тюрми не зломили,
що хуги не згасили,

Що сповнило до краю
жадібну мисль мою,—
Ніхто не подолає
у нас цієї сили,
Народженої в ділі,
змужнілої в бою.
Хто крився по обозах,
коли ми йшли в походи,
Хто нас хапав за руки,
коли ми йшли на бій,
Хто плутавсь між ногами,—
тих звільнені народи
Зметуть з дороги, знищать
на всій путі своїй.
О так! Ми знаєм норов
зміїної породи
І вмієм вирвать жала
із пащ підповзлих змій!
Ми вміємо розплутать
їх фраз і діл сувої,
Ми вмієм підіймати
народ для боротьби,
Бо звіку ще не знала
історія такої
Підлоти і лукавства,
зрадливості й злоби.
О так! Я пам'ятаю
вогненні дні розгрому,
Майстрів коварства й зради,
повержених у прах,
Коли звелися маси,
в обуренні своєму
Навіки заступивши
на Ленінград їм шлях.

Воно іще плазує,
    поріддя словоблудства,
Створіння зради й люті,
    приховане в імлі...
Боротися і жити
    для партії, для людства,—
І більшої відради
    немає на землі!..»
Хвилястий пружний вітер
    униз струмить з кватирки,
Несе з собою шелест
    заметів на Неві,
Луну дзвінків трамвайних
    і людської говірки,
Знайомі шуми міста,
    такі близькі й живі.
Гірським ключем він пахне
    і глицею густою,
Оцей карельський вітер,
    запеклий сніговій,
Тверезий, добрий трунок
    найкращого настою,
Заварений на темній
    верхівлі світовій.
Він ходить по непишній,
    просторій, білостінній,
Замисленій кімнаті
    секретаря ЦК,—
Повільно загойдає
    шнур ґелефонних ліній,
Торкне на стінці карту
    і злякано тіка.
Почувши шелест карти,
    на неї гляне Кіров,

Задивиться, неначе
　　проміри́ть віддалі
Ходу річок поважних,
　　квапливий крок пунктирів,
Все пишне розгортання
　　північної землі.
Стоять гордливі віхи,
　　врисовані на схемі
Кружками гідростанцій,
　　трикутниками руд
На голубих озерах,
　　на мерзлій хвилі Кемі,
На всіх місцях, де владно
　　змагає землю труд.
Від Ладоги і Сясі,
　　від Шуї та Онеги,
Туди, де вгруз у тундру
　　горбач Кукісвумчор,
В Баренцового моря
　　краї крутоберегі
Врисовано ці віхи,
　　великих діл узор.
Бушують Нівабуду
　　запінені турбіни,
Тримаючи невгасних
　　північних сонць накал;
Рвуть камінь плодоносний
　　з своїх глибин Хібіни,
І мурманські рибалки
　　виходять на аврал,
І по щаблях каналів
　　проносять груз строкатий
З Онеги в Біле море
　　трубасті кораблі.

Який наш люд завзятий,
який наш край багатий,
Який прекрасний подвиг
вершиться на землі!..
І він схилився, свіжий,
ще навіть вогкуватий
Останній номер «Правды»
розклавши на столі.
Займає всю сторінку
звідомлення про пленум,
Про рішення, що виніс
Центральний Комітет.
Яким злобливим гвалтом,
яким виттям шаленим
Зустріне ворог звіти
сьогоднішніх газет!
Радгоспні і колгоспні
до краю повні склади,
Де півторамільярдним
добротним тягарем
Лягли могутніх зерен
пахучі водоспади,—
Достойної роботи
достойний плід берем.
Пекарні завантажить,
відкрить крамниці хлібні,
Щоб справі комунізму
карбованець служив,—
О шостій взавтра збори,
де заходи потрібні
Продумано і точно
накреслить партактив...
І Кіров перший встане,
він знайде влучне слово,

Й високі рушать цифри
в державний свій політ,
І серце гордим щастям
наповниться святково,
І видно стане сонце,
яке приходить в світ.
Про слів його могуття
йому не раз казали,
Та сам не міг збагнути
вогню своїх промов,
Хоч бачив, як натхненно
підводилися зали,
Коли він, закінчивши,
з трибуни вниз ішов.
Він тільки чув, як серце
палає від любові,
Лише промовив перші
слова «Товариші!».
Та відчував і бачив
народ в його промові
Велику й мужню щирість
великої душі...
— Кінець. Проїду трохи
по городу; до речі,
Будівель на Лісному
шість день не бачив сам.—
І звівся, натягнувши
вузьке пальто на плечі,
В руці портфель потертий
зібгавши пополам.
Ось там, де глухо гнулись
труські покрови моху,
Де ржавів в чорних ямах
суглобуватий хвощ,

Де просторінь пропахла
сирим повітрям льоху,
Де сосни кривотілі
і довгостеблий дощ,—
Там город став на палях,
погнавши в даль потроху
Розгін лунких проспектів,
швидкі кружала площ.
Стоїть він непохитно,—
це Ленінове місто,
Заводів велетенських
заслужений завод,
Де перший постріл Жовтня
пролинув урочисто
І входив з боєм в Зимній
озброєний народ.
О Ленінграде, город
творців і будівничих,
Господарів металу,
майстрів мікронних мір,
Знавців світобудови
законів таємничих,
Творців машин і зброї,
дослідників сузір!
Люблю твій ліс колонний,
граніти, славні й досі,
І невських вод глибоких
величну течію,
Примхливу гру Растреллі,
спокійну мірність Россі,
Людським трудом здобуту
утвердженість твою.
Я бачу, як наклало
голодне передбур'я

Свої жорстокі тіні
    на риси цих споруд,
Коли в твої основи,
    в твоє тяжке підмур'я
Гнав палі, клав каміння
    раба проклятий труд.
І ось переді мною
    уже зростають стіни
Пала́ців небувалих,
    твоя нова краса,
Високий і просвітлий
    дім радості людини,
Утілені сягання,
    відчутні чудеса.
Щасливий, бачу нині
    і власних марень вияв.
У віхолах Сибіру,
    в час бакинських пожеж,
В походах астраханських
    в це вірив, цим я мріяв,—
Коли ж ти мрієш добре,—
    працюєш добре теж.
Люблю таку я мрію,
    щоб вся землею пахла,
Щоб не боялась поту,
    щоб в діло йшла на спит,
Щоб мускулів і плоті
    ненаситимо прагла,
Щоб, як родіння, ждала
    своїх прийдешніх літ.
Заплющиш очі — живчик
    маленьким молоточком
Іскристо і столунно
    постукує в крові,

І чуєш тіла кожним
наповненим куточком
Своє тривожне щастя,
розряди життьові.
Коли пізнав ти, світе,
коли відчув ти, світе,
Що значить мудра й сильна
земних борців рука,
Як треба нам з тобою
жадібно й много жити
Цим першим, небувалим
життям більшовика!
Звільнити сили людські,
заховані під сподом,
І гори розколоти,
і рік звернути рух,
Навічно й нерозривно
становлячи з народом
Єдине серце й волю,
єдине тіло й дух!..

Він раптом власне слово,
записане назавше
У стенограми з'їзду,
згадав несамохіть
І повторив беззвучно:
— По щирості сказавши,
Так хочеться на світі
ще жити нам і жить!

Машина м'яко слалась
по шелесткому бруку,
По восьмигранних шашках
наковзаних торців.

Над вулицею Страйків
    дві арки віадука
Уже свої підпори
    замкнули з двох кінців;
Вгорі вже скоро зв'яжуть
    вихлястих рейок стрічки.
І вулицею люди
    підуть без перешкод,
І попливуть по дугах
    нової пересічки
Вагонів довгі черги
    в Путіловський завод.
Машина мчить в квартали
    оновлених околиць,
Мчить на Камінний острів
    в робочий городок.
Всі дивляться, почувши
    крізь брязк трамвайних колець
Знайомої машини
    розкотистий гудок.
— Поїхав Кіров! — каже
    до батька комсомолець.
— Поїхав наш Миронич! —
    всміхається дідок.
Спішать старі знайомі,
    соратники і друзі,
З якими ділить радість,
    турботи, славу й труд.
З кіно гуртом виходять
    малята товстопузі
І зводять руки, склавши
    врочистий свій салют.
Підтягуючи хвацько
    зодягнені бушлати,

Рівняючись праворуч,
ідуть призовники:
— Дивись, Миронич: треба
ще трохи зачекати,
І вийдуть з нас завзяті
балтійські моряки!..

Як молодо на світі!
Сніг райдужний над містом
Бринить і в'ється, ніжний
метелиці одвій,
Що дзвінко загасає
і відсвітом іскристим
Встеляє синю землю,
хвилюючись на ній.
Смеркання. Засвітились
у виборзькому домі
Ряди просторих вікон.
Прожектор по Неві
Шугнув і вдарив в небо,
й в проміння переломі
Заворушились хмари,
громаддя снігові.
Вслухаючись в широкий
шум города напроти,
Стоїть спокійнозорий
народних мас водій,
Пізнавши грізну велич
державної турботи
І крізь часи вдивившись
в народження подій.
— Додому? — Так, додому.—
День вихідний сьогодні
Уже скінчився. Вдома —
блакитні зшитки справ,

Листи матеріалів,
колонки цифр холодні,
Але який всетворчий
огонь їх осявав!
До пізньої години
перегортати горки
Газет і повідомлень,
нотаток і листів
І, огорнувшись димом
незмінної махорки,
Шукать для точних мислей
якнайпростіших слів.
І так всю ніч провести
за працею своєю,
Обчислити все дбало,
обмислити як слід.
Як радісно боротись,
як легко йти землею!
Встає світанок — дальній
ясніє круговид.

Настало перше грудня.
У світлім супокої
Підвівся Кіров. Штору
відсунула рука.
Вставай же, сонце! Слався,
дух творчості людської!
Живи, життя безсмертне,
життя більшовика!

Живи, життя безсмертне!
Живи, священна славо
Людей, які зродились,
щоб смерть перебороть!

В життях мільйонних жити —
іх вічне й горде право,
Здобуте у безсмертя
і влите в дух і плоть.

Ніщо життя не спинить —
ні постріли, ні зрада,
Ні підступ, ні трутизна
продажної душі.
Нещадно змій розчавте,
навічно знищіть гада,
І вбийте смерть, і славте
життя, товариші!
Встають творці безсмертя,
мислителі й герої,
І день встає над світом,
цей перший день віків.
Живи, дух життєдайний,
дух творчості людської,
Живи, життя безсмертне,
життя більшовиків!

1935—1937

ЗБРОЯ МИРУ

В широкі хмари неба грозового,
В раптовий спалах блискавки й вітрів
Врисовано осяяно і строго
Трикутник срібних літаків.
Вони ідуть, гуркочучи залізно,
Пливуть суворо й впевнено вони.
Тебе вітають, молода Вітчизно,
Твої окрилені сини.

Проносяться, аж гуд іде землею,
Аж степ двигтить од їхньої ходи,
Громохкі танки, гусінню своєю
Тяжкі карбуючи сліди.
Юнацькі очі молодо і грізно
З їх темної сіяють глибини.
Тебе вітають, радісна Вітчизно,
Закуті в панцири сини.

Розвивши стяг у вітровім просторі,
Єдиним тілом здаючись згори,
Йдуть снайпери, стрільці орлинозорі,
Рушниць провірені майстри.
Бринять багнети, вистру́нчені скісно,—
Цей мужній наступ спробуй зупини!
Тебе вітають, звільнена Вітчизно,
Твої стрільці — твої сини.

Команда: «Марш!» — і винісся на кручу,
Не знаючи утоми й перепон,
Своїх шабель піднісши сталь співучу,
За ескадроном ескадрон.
Гримлять пісні, виспівувані різно,
Гримить розкат пісенної луни.

Тебе вітають, вславлена Вітчизно,
На конях встаючи, сини!
Ми чуємо гарчання люте й хиже,—
Собака воєн зводиться, сліпа.
Наважся тільки, тільки підступи же
До прикордонного стовпа!
Розчавимо — нехай благають слізно,
Не вимолять пощади дикуни!
На захист твій, улюблена Вітчизно,
Повстануть всі твої сини!

І ми стоїм на всенародній варті,—
Не вирвать зброї з нашої руки.
Хай спробують — дізнаються, що варті
Ці наші танки й літаки.
Нехай почнуть — тікати буде пізно
Для паліїв останньої війни,
Бо захистять твій мирний труд, Вітчизно,
Твої озброєні сини!

1937

ГРУЗИНСЬКІ ПОЕЗІЇ

І. На руїнах у Кутаїсі

Розкинувши жовтавих жилок сіті,
Мережі гострих, як у птиць, кісток,
Жадібний плющ припнувся на граніті,
Сухий, як бич, чіпкий, як кровосмок,
Але з-під сіті, що гризе і душить,
Сіяє камінь, сильний і живий,—
Його не звергне землетрус, не зрушить
Бич блискавиць і наглий буревій.
Розмірений уважним будівничим,
Він гранню в грань і пругом в пруг приліг
Над скелями, над шумним многоріччям,
Над многослів'ям натовпів міських.
Він з небом злився, пройнятий промінням
Імеретинських світлосяйних днів;
Він з грунтом злився, викутим склепінням
Вершаючи його узгір масив.
І кинула будова незборима
Від круч до стін високий віадук,
Що вигнувся у неї за плечима,
Як рицарський опуклогрудий лук.
Він не прогнувсь, обтяжений вагою
Розкішних грон, камінних розцвітань,
Почеплених оздобою тяжкою
На плечі брил, на арок дужну грань.
Цей виноград, що визрів в лоні скелі,
Мов купа круглих, плодоносних тіл,
Собою вкрив колонні капітелі
І оживив глухе мовчання брил.
Він цвів, повисши повними, тугими,
Набряклими, важчезними грудьми,—

Здавалось, дише теплота між ними,
Захована в вологих ямках тьми.
Плоди землі прикрасили будову
Своїм живим і теплим ланцюгом,
Гірляндою карбованого кову
Оперезавши всю її кругом.
Гілля гранатів, пишний лист акантів,
Квіток, плодів, і кетягів тягар —
В гігантські чаші урожай гігантів
Поверг рукою щедрою різьбяр.
Каменярі — раби і чудодії —
Принесли в творчій ярості сюди
Ці, вирослі з віків, з граніту, з мрії,
Плоди, як чаші, й чаші, як плоди.
Такою їхня живодайна сила,
Їх творча лють і ненасить була,
Що з каменю плоди вона зростила
І в мертвому безсмертя досягла.
Він був рабом, він був народом в путах,
Цей землероб, цей каменяр плодів,
Та в прагненнях ненаситимо лютих
Він навіть камінь рідний оживив.
І що тепер безпліддя скель одвічне
Народові — володареві гір?
Долають смерть сягання титанічні,—
Життя і цвіт — це їхня мисль і твір.

1940

II. Шлях до Тмогві [1]

Маріці Чиковані

Потомлені, засліплені поволі
Краплинами солоної ропи,
Ступили ми на землі жовті й голі,
На древній пил Тмогвійської тропи.

Трикутні скелі, призматичні кручі,
Зигзаг розколин, креслений по них,
Кристали гір, зубчасті та блискучі,
В косому сяйві, в одблисках сухих.

І скрізь мовчання, тільки тінь дороги,
Мов звук тонкий, пливе ще віддалі,
І зроджує передчуття тривоги
Стара, недобра тишина землі.

Скрегоче пил; трави глухе рипіння
Лякає чуйних блискавичних змій,
І пахне чадом спечене каміння,
І йде, як час, повільний суховій.

Аж до задухи, аж по самі вінця
Налито спеки в мідний краєвид.
Отак розкривсь для зайшлого чужинця
Священний вхід — в епічну вічність вхід.

Жорстоко й скупо, стримано і голо
Про голод орд, про жах і смерть людей

---

[1] Тмогві — руїни старовинного міста-фортеці на горі в південно-східному районі Грузії — Месхетії, звідки походив Шота Руставелі. Він про це пише в своїй поемі: «Я... незнаний месх, на ймення... Руставелі».

Шепоче вічність, з'явлена навколо,
Чутна для вуха й зрима для очей.

Ущелина все вужчає. Узгір'я,
Як вихори, звиваються й ростуть.
Все глибше в край беззвучності й безмір'я,
Хитаючись, занурюється путь.

І втрачено порівняння та міру
Горі, мовчанню, барві, висоті.
В легенду ми, принишклі, потаймиру
Ввіходимо, довірившись путі.

Воно для нас явилося відразу
І холодом дихнуло у лице
Немислиме видовище оце,
Ця титанічна друза діабазу.

В зубцях, в різцях, в каміння гострій грі,
Як велетенська, варварська тіара,
Гора сіяла тьмою. На горі,
Немов вівця, пасеться біла хмара,

Сплітаються схолоджені вітри
На тлі її у пасма тріпотливі.
Поміж узгір, в їх наглому розриві
Підніссся конус голої гори.

В її масив, як в чорнотілу урну,
Укладено прадавній прах будов,—
Череп'я башт, палаців та церков,
Твердиню гір, стовежну і стомурну.

Іще кружить сліпий навкольний мур
Зі скель до скель, з уступу до уступу,

І між руїн, повалених на купу,
Спалахують ще іскри амбразур;

На круглих стінах ще підносять храми
В піщаник вдовбані сокири та хрести,
Але розбито бані їхні, брами
Розчинено для вітру й пустоти.

Мов шкура тигра в ржаво-бурій шерсті,
Шолом гори вгорнувши у сувій,
Рудіє місто на скелястій персті,
Печальне в марній величі своїй.

Як в смерть, в ці шрами розпачу й неволі,
В розколини на мертвій голові,
В крихкі руїни і в склепіння голі
Вдивляємось ми, вільні і живі.

Не жах путі, не тропи в цвинтар втерті
Ведуть по світу між долин і гір,
Бо горе тим, хто надто в знаки смерті
Занурює свій нерухомий зір.

Прославимо ж тривоги життєдайні
Людей, що повні живосили вщерть
І що виносять радощі осяйні
Не з тайни смерті, а з таїн безсмерть!

Я відвертаюсь. Далі ллється шлях,
Мигочучи іскристою жорствою;
Хвилюються на нім переді мною
Чиїсь сліди, утоптані у прах.

І раптом я спиняюсь на звороті —
З-під ніг тропа, мов птиця, рве свій лет,

І на вечірній неба позолоті
Я бачу світлий людський силует.

В безкраю даль іде цей подорожній,
Щоб в світ і сяйво вийти із століть,
Щоб в кожнім житлі і в оселі кожній,
Живий з живими, дружбу поділить.

Зіяння Тмогві. Спски круговертя.
Безпліддя гір проржавлене й руде.
І ми тоді впізнали: це іде
Єдиний той, що тут сягнув безсмертя.

І ми тоді впізнали: мимо нас,
Осявши невгасним сяйвом скелі,
Іде крізь смерть, крізь просторінь і час
Незнаний месх, на йменя Руставелі.

1937

III. Над труною Важа Пшавели

Це раз було,— цього не буде двічі.
Була тбіліська ніч. І був лиш череп твій.
Жахаючись, в твої вдивлявся вічі —
Земля лежала в них, і тьма, і супокій.

Зіниць пустих печера величава.
Склепіння, зігнуте над сном підземних вод,
Де в вирах мовчазних, відсвічена стократ,
З землі, як сталагміт, зростала мудрість пшава,
Іржавим джерелом хевсурська била слава,—
Могучий склеп над сховищем скорбот,
Печера костяна, німотна і жовтава.

Дививсь крізь неї я і бачив хмарні далі,
Простори, схрещені, як тропи чи мечі,
Дуби рипучі над твоїм Чаргалі
І, мов прудкий узор на древньому кинджалі,
Вкарбовані в графіт ключі.
Це — тіні снів, що бились в лабіринті
Старого мозку рицаря-співця.
І ніч повзла, як барс, по кручах на Мтацмінді,
Щоб глянути на кість спокійного лиця,
І вітер мужності нам холодив серця.
І страшно нам було його жахнутись зору;
Він з нами був, суворий, пшавський муж,
Що потоптав, як ріць, дрібні уламки душ
І мужність прокладав крізь світ тропою вгору.
Важа, Акакій, Олександр, Ілля...[1]
Вогнями саджена, внизу гримить земля.
Сузір'я слова сяє над Тифлісом,
Новим світилом сповнившись отут;
Немов мечем, стрімчастим кипарисом
Земля і камінь оддають салют.

1935

IV. Скарга меча

(З Важа Пшавели)

— Ти заржавів, добрий гордао.
Піхви тліють в цвілі й плісені.
Де ж владар твій, щоб засяяти
Змусив лезо, злотом писане?
— Де владар мій дівся, братику?

---

[1] На горі Мтацмінда в Тбілісі поховано письменників — Акакія Церетелі, Олександра Грибоєдова, Іллю Чавчавадзе, Важа Пшавелу.

Він в Шамхорі впав над кручею.
Сорок чорних ран на тулубі
Кров'ю сходили кипучою.
Виступав він перший в шерегу,
Затискав щита лівицею,
Злою смертю зневажаючи,
Щоб не вкрить ганьбою ницою
Ані війська, ані величі,
Ні корони над царицею...
А тепер, на стінці вчеплений,
Я людців нікчемних радую.
Всім до мене байдам байдуже.
Світ корчмою став проклятою.
Беручи мене заставою,
Лихварі руками ласими
Вряд з аршином, з рахівницею
Викладають над шинквасами.

І ніхто мене не змащує,
Хоч сімсот років мина мені,
І картвел вже не наспівує,
Гострячи мене на камені;
Я його не чую голосу:
«Гей, рубай, клади їх лавою!
Як додому я вертатиму,
У боях не вкрившись славою?!»

1935

V. Джерело

До 1500-річчя Тбілісі

Він, змучений і вражений стрілою,
Добіг сюди, де між кошлатих круч,
З найглибших надр пробився димний ключ,
Скипаючи цілющою водою.

Поранений припав до джерела,
І знову давня, невгамовна сила
По змореному тілу потекла
І мужнє серце міццю напоїла.

Підвівся олень, і суремний гук
Збудив луною синьогорі далі,
І чудо це побачив Горгасалі [1]
І опустив націлюваний лук.

І він звелів в своїй завзятій вдачі
Покласти місто там, де, з гір б'ючи,
Могутньо й буйно клекотять ключі,
Немов серця його людей, гарячі.

Пройшли віки, але живі струмки,
Насичені земним теплом джерела,
Ключі духмяних межигір картвела
Не вистигли, не втихли за віки.

І ще ніколи, красеню Тбілісі,
Оці живі й живлющі ручаї
В такій потузі, щедрості і втісі
Не омивали камені твої;

І, як твою уявлену емблему,
Я бачу: мчить він, олень вільних гір,
У днів майбутніх безбережний шир
Назустріч сонцю вічному своєму.

1958

---

[1] Вахтанг Горгасалі — засновник міста Тбілісі.

УЗБЕКИСТАНСЬКІ ПОЕЗІЇ

І. Садівник

Крик бірюзових птиць, дрібних шакалів плач
І плюскотіння хвиль холодного арика.
Важкою баштою чорніє карагач [1],
Прославши вогку тінь, спочинок чоловіка.
З шовковиць падають гілок липкі плоди,
Немов медвяний дощ, солодкий і зернистий.
Отут би втомленим край бистрої води
На килим посланий з подякою присісти!
Тут гостя зайшлого зустріне щирий люд,
Салям і посмішка гостинного узбека.
Розтануть ягоди на теплій міді блюд,
І освіжить лице вода прозора з глека.
Зведеться повагом врочистий аксакал [2],
До серця вірного торкаючись рукою,
І гіркуватого зеленого напою
Напитися вам дасть з мальованих піал.

Швидкі кетменщики, меткі бавовнороби,
Стрункі і жилаві,— такі вони тут всі,
Як цей колгоспний дід, мудрець високолобий,
Цей садівник, в земній закоханій красі.
Поважно ведучи удумливий свій розпит
Про західних братів, прославлених в труді,
Про волзькі яблука, про київські колгоспи,
Він річ завершує строфою з Сааді:
«Один наш волосок слабкий, мов шовк чи пух,

---

[1] Карагач — дерево з породи берестів, поширене на Сході.
[2] Аксакал — старий дід, старшина.

Та, сплівшись з іншими, він дужчий за ланцюг».
І він хвилюється. Солодкозвучна мова,
Скорившись розміру віршованих дворядь,
Розколивалася, мов повна брость садова,
Коли надходить час плодам її спадать,
І ми вслухаємось, як в серця чисту гладь
Дарами падають плоди достиглі слова.

Отак він говорив, і прислухались всі
До мідноногої ходи речитатива,—
В колгоспний сад ввійшла спокійна і гордлива
Річ титанічного звитяжця Фердовсі.
Вірш туського співця, карбований з заліза,
Задуми Сааді ясний і мудрий лад,
Закохана газель нестримного Гафіза —
Вони, мов добрий гість, ввійшли в колгоспний сад.
Як подих, як тепло, як кров, як трепет тіла,
Як мисль, вони жили в старому трударі
На цій старій землі, що цвітом заяснiла,
Садами плідними шумуючи вгорі.
Крізь річ колгоспника вони з'єднались з краєм,
Де зміст один звучить на сотнях різних мов,
Де строфам Пушкіна, Гафізовим рубаям,
Шевченковим словам достойно ми складаєм
Навіки явлене братерство і любов.

1938

II. Танцівниця

Тамарі Ханум.

Заграли й поплливли шовки золотопінні,
І руки знесені, мов язички вогню,
Угору скинулись в тривожному тремтінні,

І дрібно бубон б'є. Я вкупі з ним бриню.
Я чую ритм і час, і женщина Єгипту
Ввіходить в місячний очей моїх розріз.
І барви шат моїх — оздоби манускрипта,
Де витворним письмом записаний Гафіз.
Хорезмський древній клич в глухих метаннях бубна
Пролинув і пропав. Ним сповнена украй,
Я жду стенаючись. Музика довготрубна
Росте, як стовп грози. Росте у вись карнай [1].
Під деревом звучань, у лісі труб довгастих
Я зводжусь і кружусь вогнем барвистих ватр.
Упасти й прянути, завихритись і впасти! —
О повість женщини, о невимовний садр! [2]

Я знаю сховані лукавства і звичаї
Німих, нерадісних праматерів моїх:
Так само і для них колись ревли карнаї.
Так само бубон цей метався і для них.
Вони живуть в мені, розгадані і знані,
І переможені, і хитрі, і живі,
Вони, що згинули в піщаній Согдіані,
В вологій Фергані і в глиняній Хіві.
Я бачу їх тіла, їх звихрений серпанок,
Їх вишуканий жест, привабі їх старі;
Я добре знаю їх, рабинь і полонянок,
Розпачливих жінок в півтемнім ічкарі [3].
І це своє знання, це видиво й умілість
Я в танець втілила, і тіло проспіва
Про радісну любов, роботу, честь і смілість,
Про волю людського прекрасного єства.

---

[1] Карнай — сурма узбецького народного оркестру, подібна до трембіти.
[2] Садр — назва танцю, дослівно — «кружляння».
[3] Ічкарі — жіноча половина дому, гарем.

Звук тріумфального високого карнаю
Вінчає танець мій: — Зведись і серце зруш! —
І я, танцюючи, про радість повідаю.
О повість женщини, о повість наших душ!

1938

III. Труна Тімура

Він світ громив, жахав народи,
Палив міста, топтав степи
І гнав орду свою в походи
Крізь млу кавказької тропи.
До нього йшли по зиск і ласку,
Путі торуючи старі,
Купці Ірану і Дамаска
І генуезькі лихварі.
Із джагатайської пустелі
Він звівся привидом кривим,
І многорукий ідол в Делі
Повергся в порох перед ним.
Хан з ока ідола рукою
Гранчастий видер діамант
І, вклавши в торбу, взяв з собою,
В свій рудогорбий Самарканд,
Де зібрано в скарбниці світу
Коштовний дар з усіх країн,
Та брилу ковану нефриту
Цінив, як скарб найбільший, він.
Чи в чорних урвищах Турану,
Чи в покладах китайських гір
Раби знайшли в дарунок хану
Зелений камінь-дивозір.
В нім одблиск місяця холонув,

Глибини моря стигли в нім.
Мертвотним холодом відгонив
Він кожним виломом своїм.
Крізь нього видно мертві далі
Безслідних війн, пустих смертей,
І хан знайшов в страшнім кристалі
Останній марний свій трофей.
І він звелів зелену брилу,
Холодний камінь забуття,
Покласти на свою могилу,
Щоб запечатати життя.
Кінчилось все — тривоги миру,
Душі шаленство й ненасить,
І лиш гординя Гур-Еміру
Над порожнечею стримить,
Де зеленавий, плоскотілий,
Недобрий камінь захолов,
Розплівши, як вінок зотлілий,
Словесну в'язь півмертвих мов.
І тільки книга жовтошкура
В свої узорні береги
Вписала повість про Тімура,
Про вік Залізного Кульги,—
Адже не він, владика воєн,
Принісши світу меч і гнів,
Безсмертя більшого достоїн
За книжну пам'ять давніх слів.

Він смертю зник, як смертю виник,
І слід на солонцях присох,
Де йшов, кульгаючи, руїнник
Землі народів багатьох,
Де йшов, кульгаючи, сновида
Безплідних снів, безслідних діл,
Збиваючи до круговиду

Блукання швидкойдучий пил.
І на шляхах земногоширу
Пройшло усе, кінчилось все,
І склеп розпався Гур-Еміру,
І впали башти медресе,
І край надгробка із нефриту
Шар цвілі, тліну й пилюги
Укрив ознаку гордовиту —
Бунчук Залізного Кульги;
Немов крило зловісне птиці,
Мов хижа висохла рука,
Звиса над каменем гробниці
Це чорне пасмо бунчука.
Під бань розколотих зіяння,
Під черепи лунких склепінь
Лягла тінь пам'яті остання,
В зелений камінь вкута тінь.
Нехай цю тінь за нагороду
Собі гордець той визнає,
Що з рук безсмертного народу
Безсмертя не дістав своє.

1938

МАТИ

Пам'яті загиблого героя Хасану
Павла Маленка

Так яблуками пахне у хатинці,
Як пахнуть хати тільки восени!
На карточках глянцованих на стінці
Вони стоять. Всі шість. Її сини.
Бійці добірні, вчені землезнавці,
Той — сталевар, той буде агроном.
Стара їх мати хилиться на лавці,
Вдивляючись у далеч за вікном.
Пішли простóри з краю і до краю,
Дороги довгі, гони не прості...
«Який захочу — той і вибираю
Зі всіх шляхів, найкращих у житті».
Земля велика, далечінь багата,
Не вичерпать рішучості і сил,—
Казав же брат, як проводжали брата:
— Від полюса до Кушки — твій наділ.—
Не зміряти старечими ногами
Усіх путів, що вибрали сини,
Та думкою за любими синами
Вона пішла, куди ішли вони.
Синам мужицьким всі шляхи відкриті,
Аби хватило волі та снаги.
З яких країв іще на всьому світі
Такі далекі видно береги?
На карточках глянцованих звелося
Їх шестеро, дорослих вже цілком,
І кожну картку уквітчала Фрося
Із чорнобривців сплетеним вінком.
Ось наш Павло. Іздалеку діждались
Цієї картки. Виструнчений весь,
Він трохи мружив очі, що сміялись,

Відбивши блиск хасанських піднебесь.
Два кутики зеленої петлиці,
Пружнастий ремінь щільно стиснув стан,
А з ним два друга — хлопці світлолиці,
Що берегли, як і Павло, Хасан.
Недавно Фрося принесла зі школи
Барвисту кулю — виліпок землі,
Де можна пальцем змірять виднокола,
Мов яблука, рожеві та малі.
На кулі тій змальовано червоним
Найбільший в світі, величезний край,
Що над його відміряним кордоном
Стояв і син старої... Прочитай,
Читай же, Фросю! Сил бракує оку
Розглянути... Он синій океан,
Он зачорнів кружок Владивостока,
Он лінія, де витягся Хасан,—
Земля Павла, земля Мишка й Івана,
Земля її та інших матерів,
Що їх добро від озера Хасану
По Сан-ріку один кордон обвів.
І так вона вдивлялась в риси кулі,
Що ясно бачила, як в ранішній імлі
Ішов Павло, щоб стать на караулі
І пильнувать, припавши до землі.
Він знає кожну скелю, горб і вилом
Укритої чагарником гряди.
За сопкою, за крутобоким схилом
Він чує сплеск озерної води.
Дзижчить комар, і запахом гнилиці
Приморський вітер дихає в лице.
Лягають пальці на затвор рушниці
І на гранати витяжне кільце.
По той бік світу — в ветхому Хамоко,
В маньчжурському обдертому селі,

Ревуть бики, хтось верещить високо,
Із хати в хату ходять патрулі.
Все чує вухо, пильно стежить око,
І серце теж події провіща.
Незвичний шум сьогодні у Хамоко.
Непевний трепет дальнього куща.
Нехай посміють! Одинадцять сміливих
На Заозернім залягли шпилі.
В Хамоко шум. По хижах зубожілих,
Викрикуючи, ходять патрулі.
Нехай посміють! Варта непохитна
На Заозерній сопці залягла.
Леліє даль, волога і блакитна,
І злий комар вчепився до Павла.
Шаліє сонце. З фляги він пригубив
Води краплину, щоб зросить язик,
І ворухнувсь. Товариш Христолюбов,
Почувши дзенькіт, в цей поглянув бік.
І знову тиша. Долітають в тиші
З Хамоко люті, гострі голоси.
Висоти сині ще стають синіші
В розливі барв вечірньої краси.
Далекосхідний вечір розгортає
Багряний шовк і золоту кайму,
І пролітання променів безкрає
Просвічує густу тайожну тьму.
Перебіжать ще відсвіти останні
По міднотілих юрбах кедрача,
Та ось вже тільки їх шпилі в сіянні
Забагровіють, як зубець меча.
З-над океану мовчазним потопом
Наплине тьма, згромаджена в вали,
І затремтять сузір'я над окопом,
Де одинадцять сміливих залягли.
Приморські ночі непроглядні в липні,

Та пронизати вміють їх наскрізь
Юнацькі очі, пильні і невсипні,
Що в тьму глуху напружено вп'ялись.
Кущ зашумів. Фазан крилом захлопав.
І вигук: «Стій!» І миттю тишина,
І раптом виблиск пострілу з окопу,
І рушила розкатами луна.
І спалахнули полум'ям висоти,
Стіна заліза встала біля них.
Японець вів свої сп'янілі роти
На одинадцять воїнів міцних.
І страшно бились — бризнули гранати,
Бив кулемет, заскреготав багнет,
І рвався клич: «За Батьківщину-мати,
За наш народ, за партію — вперед!»
Їх впало п'ять в нерівному двобої,
Їх впало п'ять, і не здались вони.
І на серця прострілені герої
Поклали ран священні ордени.
Павло Маленко тут упав забитим,
Дніпропетровський запальний юнак.
Луна Хасану пронеслась над світом
На шану друзям, ворогам на ляк.
Вона летіла з краю і до краю,
Хасанських битв і подвигів луна.
Не схилиться під ноги самураю
Радянського Примор'я сторона.
Не схилиться в німотному одчаї
І мати сина, що в бою помер,—
Його безсмертна слава величає,
І змінить сина інший син тепер.
До матері на наболілі груди
Склонивсь Михайло, ще молодший син.
— Живи, як він,— коли ж потрібно буде,
То вмри на варті, як загинув він.

Радянська мати, вільна й незборима,
Встає, щоб в путь благословить дитя,
Із світлим серцем, з тихими очима,
Із добрим словом, з вірою в життя.
В тім слові — гордість матері за сина,
Що неподільно поєднати вмів
Із словом «мати» слово «Батьківщина»,
Цю найсвятішу з людських матерів.

1938

БАТЬКИ Й СИНИ

1919 року в бою під Харковом загинув луганський робітник Петро Цупов. П'ять його синів билися на різних фронтах, і троє з них загинуло так, як вмер їхній батько.

З історії громадянської війни на Україні

I

Він кожному з п'ятьох вдивлявся пильно в очі,
Ловив їх першу мисль, і чув їх перший сміх,
І на долоні клав, на шкарубкі, робочі,
Щоб зважити тільця рожевобокі їх.
Вони сміялися, пухнасті рученята
Іще невпевнено простягши до мети.
І так ішли роки, і п'ятого вже брата
Приймали в дружній гурт, як рівного, брати.
Вп'ятьох ловили щук, вп'ятьох пускали змія,
Вп'ятьох в городових жбурляли камінці,
І на підрослого (не знати як) Андрія
Прийшлось перешивать Єгорові штанці.
Ходили уп'ятьох на розшуки вугілля,
Терпляче риючи чадний ліловий шлак,
І, з дому вирвавшись, в короткий час дозвілля
З рогатки цілили ворону між гілляк.
Купатися вп'ятьох хлопчача йшла навала,
Босо́ніж влазила в угільну жирну твань,
І от в свій тихий нурт їх з плюскотом приймала
Від маслянистих плям аж райдужна Лугань.
Тіла їх золотив жорсткий луганський вітер,
І степовий будяк роздряпував литки;
По черзі вчилися науки хитрих літер,
Щоб вписувать слова у лінії чіткі;
По черзі танули в сухім горінні кору,
По черзі бралися до праці і до книг.

І виросли цупкі, і тільки ось Єгору
Скрипучий ревматизм скрутив суглоби ніг.
О безконечні дні в нетопленій хатині,
Картоплі мерзла слизь, крутий землистий хліб,
Розквітла по кутках на вибіленій глині
Зелена, мокра цвіль і рудуватий гриб!
Це ви ішли отак, дитинств робочих роки.
— Борись, мій хлопчику, навчайся і роби! —
І тіло в них міцне, і плечі в них широкі,
І мисль оформила опуклі їх лоби.
І так ішли літа, тяжкі й напівголодні,
В хлопчачих вистрибах, в заранньому труді,
І мати плакала: — Що їстимуть сьогодні,
Чим завтра житимуть хлоп'ята молоді? —
І все частіш до них мовчазно й неквапливо
Гурток чудних гостей приходив уночі,
Хрумтливі бублики і в жовтій пляшці пиво
Та ще якісь книжки у клунку несучи.
До сонних хлопчаків, всміхаючись, підходив
Любимий їхній гість, хороший дядько Клим,
Від нього можна їм казки почуть на подив
І по-дорослому балакать можна з ним.
Він весело питав: — Ще не спите, орлята?
— О ні! Ми не спимо, Єфремовичу, ні! —
Та тільки для Сашка, для старшого їх брата,
Був дозвіл слухати розмови ті нічні.
Старою хусткою вікно запнувши щільно,
При кволій лампочці схилившись до стола,
Вони вглядалися в розкриту книжку пильно,
І до світання в них розмова тиха йшла.
Коли, задумою і тишею пойняті,
Уже розходились останні із гостей,—
Нечутно й бережно ступаючи по хаті,
Схвильований отець підходив до дітей,
Огорнута теплом убогої постелі,

Спокійно дихала його дочка мала,
Щось бурмотів Андрій, і сни якісь веселі
Примусили тихцем всміхатися Павла.
Він поруч них сидів у роздумі й безсонні,
Вдивляючись удаль, вслухаючись у тьму,
І так сидів, лице сховавши у долоні,
І все життя тоді продумалось йому:
— Зростуть мої сини, робочі чесні люди,
Й за брата встане брат, за батька встане син,
Брати мого життя надійдуть звідусюди,
І буде путь одна, і буде клас один.
І навчимося ми землею володіти.
Як Маркс заповідав, як Ленін учить нас...—
І, може, він сказав це голосно, бо діти
Чогось прокинулись: — А що це, батьку, клас? —
Тоді, вслухаючись, аж серце било в груди,
Всі діти цуповські почули вперш слова
Про те, що Ленін єсть, був Маркс — великі люди,
Що вчать робітників, як здобувать права.

II

І день такий настав, коли наймення їхні,
Не раз проказані в нічній луганській млі,
На стягах, на вустах, невгасні і невтихні,
Пройшли по збудженій, збунтованій землі.
Сашка вже не було — до дальнього Кронштадта
Його ще цар забрав у свій Балтійський флот,
І діти думали: «Чи довелося брату
Іти до Зимнього в рядах матроських рот?»
З луганських бідних хиж Радянська встала влада,
І вісімнадцятий тяжкий почався рік.
Німецьких батарей важчезна канонада
За Родаковом десь гриміла віддалік.
Весняно пахнув степ. Блакитним цвітом рясту,

Як одсвітом небес, цвіли горби земні,
І сріберний полин вже проріс гнав стрілчасту,
І жайворонок мрів у звучній вишині.
Гарматний відгомін з весіннім першим громом
Мішався раз у раз в один розкатів жмут.
Відступить армія. І, схвалений ревкомом,
Був Ворошиловим розроблений маршрут:
Зберігши сили всі, на Міллерово вийти
І до Царицина пробитись крізь Лиху.
— Гатіть, гарматчики, в картеч по німцях бийте,
Прикривши залпами ніч відступу глуху! —
Риплять тугі вози. Скрегочуть ешелони,
Під лязгіт буферів зчіпляючись вночі.
Тривожних коней храп. Людей тяжкі колони.
Снарядні ящики. Бляшанки бомб. Харчі.
Могуче рухання військового огрому.
— Чекай, Луганську мій! Вернемося ми знов! —
І Цупов, вийшовши з засідання ревкому,
Давно знайомими провулками пішов.
За вікнами халуп хитались чорні тіні.
Десь двері грюкали, кричало немовля.
Він тут родивсь, він жив у цій хисткій хатині,
І це його сім'я, і це його земля.
І він іде звідсіль без розпачу і страху.
— Я вдвох з Павлом піду. Бійці потрібні нам.
Я сину дам свою посріблену папаху
І навіть карабін я свій йому віддам...—
У хату він ввійшов. Звелась повільно Маша,
І тільки глянула — і зрозуміла все.
Він мовчки затягнув два ремні патронташа
І вимовив: — Павло! Хай мати принесе
Твій кожушок старий, мою папаху сиву,
І навіть карабін я свій тобі віддам...—
І він вперед ступив і жінку мовчазливу
У втомлене лице, в уста поцілував.

— Так треба, Машенько. Чекай на зустріч скору.
Де тільки зможу, я догляну за Павлом.
Тобі допомагать доводиться Єгору,
Сімнадцять літ йому, дорослий він цілком.—
Поблідши, звівсь Єгор і тихо змовив: — Тату,
Я не лишаюся, я йду з тобою теж.
— Куди? — Павло скипів, поглянувши на брата.—
Куди недужими ногами ти підеш?
— Лишайся, сину мій. Ось мати в тебе хвора,
І ти нездужаєш. Ех, скільки треба сил...—
Та й змовк, побачивши бліде лице Єгора,
Уперті вилиці, вузли набряклих жил.
Він сина отаким не бачив ще ніколи,—
Слова достиглої, змужнілої душі
Почув нежданно він, і ці слова зборoли,
І вперше він синам сказав: — Товариші,
Товариші мої, мої великі діти,
Моя і кров, і плоть, сподіванка моя!
Гаразд. Учотирьох підем кадета бити,
Сашко — в Кронштадті, тут — Єгор, Павло і я.
Для революції синів даєш ти, Машо,
У горі зроджених. Тепер прийшов той час,
Коли по щастя йдуть,— нехай хоч старість наша
Нехитрі радощі зготує і для нас.
Не доживем, стара? Ну що ж,— так інші будуть,
Такі, як я і ти, не животіть в біді,
А жити в радості, й ці люди не забудуть
Бійців, які за них погинули тоді...

III

Утрьох вони пішли. Три добрі трилінійки
До ворошиловських прибавилось полків.
Смертельні грози битв, злі блискавиці бійки,
Обвал страшних атак грудьми з них кожен стрів.

З Луганська вийшовши, синів не бачив Цупов,—
З трьома загонами пішли вони в похід.
Наскакував бандит, із гаубиць німець гупав,
Донський куркуль стріляв із одрізана вслід.
І німець на Лиху ще натиски посилив,
Щоб до Царицина дорогу перетять,—
Тоді своїх бійців спокійний Ворошилов
В атаки сам водив і вчив перемагать.
Пройшли, звільнивши путь в боях, в атаках,
в січах,
У праці й випробі военної учби;
Пил маршів і боїв лежав на їх обличчях,
Піт трудних перемог їм заросив лоби.
Під Суровикіном пожару мла багрова
Затьмила обрії, заслала путь і степ.
На бій із бандою полковника Попова,
Півколом вигнувшись, за цепом рушив цеп.
Частина Цупова за залізничним склепом
Стоїть, приклад рушниць приставивши до ніг;
Наказано іти у наступ третім цепом,
І ось команда: «Руш!» Нагнувшись, Цупов біг
З-за станції, з-за хат, підпалених бандитом,
На рівний луг, в траву холодну і густу.
Рушниця на руці лягла привичним гнітом,
І мушка врізана трикутничком в мету.
Ось там мета — крапки, розсипані по лугу...
Погані справи в вас, полковнику Попов!
П'ять пострілів. Тепер чергу патронів другу
З знайомим скреготом в рушницю вкласти знов,
І вправно цілити, і бити непохибно
В куркульські душі їх, у чорні їх серця.
Нас ждуть іще бої. Нам берегти потрібно
І кожен наш патрон, і кожного бійця.
Прокочуються вдаль уперті перебіжки.
Рвонувшись зразу, він переднього бійця

Нагнав і поруч ліг.— Посуньтесь, батьку, трішки,—
Почув здивовано. Вдивився до лиця
І аж гукнув: — Павло! — Здорові будьте, тату! —
І гільза, димлячись, стрибнула у траву.
Три кулі вгнавши, він садив четверту, п'яту.
— Ну, як живеш, Павло? — Як бачите, живу.—
На ноги скочивши, хвилястим бистрим цепом
Передні рушили. Схопився і Павло.
Плечистий, кремезний, він височів над степом,
І світлі кучері метнулись на чоло.
І тої ж миті лязг. Упала з рук рушниця.
Ще раз ступнів вперед, ще раз вдивився в світ,
Тоді, хитаючись, повільно став хилиться,
Рукою пітною схопившись за живіт.
— Павлушко, Павлику... Убитий? Ні, не вбитий...—
Пакет розірвано. Розплутано бинти...
Резерви ввів у бій біляк несамовитий.
Червоні змушені з позицій відійти.
Зомлілого Павла звалив собі на спину,
Поніс до станції. Пересвист смертних бджіл
Здригався і дзижчав.— Ти житимеш, мій сину.
Тебе я донесу. У батька хватить сил.—
І раптом вдарило розпечено і тупо
Десь під коліном в кість, і біль міцнів і ріс.
Та, шкутильгаючи, не зупинявся Цупов
І тіло синове, криваве тіло ніс.
Упав, підвівся знов, та, другий раз упавши,
Земля хитнулася, і небо шкереберть
Під ноги попливло.— Оце уже назавше...
Так ось вона яка, та таємнича смерть...

IV

Удвох очуняли в шпитальному вагоні.
— Я знаю, що мені...— прошепотів Павло,
Та губи спечені були гіркі й солоні,
І слово вимовить заважко їм було.
— Мені кінець прийшов,— він проказав над силу
І змовк, вслухаючись в гранат близький розрив,
У гуркіт бою. Змовк, і руку побілілу
На послану під ним солому опустив.
— Ти житимеш, Павло...— казав йому на вухо
Схололий батько, сам не вірячи в слова.
Вже біля поїзда гранати рвуться глухо,
Вже крик бандитських зграй всі звуки покрива.
Метнулись зранені, рушниці чи гранати
Шукаючи навкруг. Ні бомб, ані рушниць.
Павло хрипів: — Мені однаково вмирати...—
Підвівшись раптом, впав на батька горілиць,
Безсилого його примусивши лежати,
В предсмертний дужий рух останню вклавши міць.
В ту ж мить із гуркотом убік шарпнулись двері.
Розхристаний козак в вагон влетів з дверей,
І, скільки куль було в козацькім револьвері,
Він стільки випустив в напівживих людей.
Так згинув перший син, Павло Петрович Цупов,
Луганський робітник і син робітника,
І над кривавищем впритул пробитих трупів
Встає його отець. Хай батьківська рука
Закриє бережно розкриті очі сина,
Сповине мертвого шинелею з плеча...
Як тихо на руках лежить його дитина,
Покірне й втомлене, слухняне дитинча...
— Ти чуєш, Павлику! Ти чуєш батька, сину?
Я замордованим дитям своїм клянусь:
Безстрашно битимусь, безтрепетно загину

За те, для чого жив, за що помер Павлусь.
Я, неподоланий, загляну смерті в очі,
Я не зійду з путі, свою обравши путь.
В полках прославлених мої сини робочі
Із краю в краї землі наш прапор пронесуть...—
Знов Суровикіно було відбито вранці.
Війська ладналися продовжувать маршрут,
І над могилою постріляних луганців
Три рази прогримів прощальний їх салют.
Вологий горб землі рожево-білим цвітом
Обсипало вишень розгойдане гілля.
Вже одгримів салют засмученим привітом,
Та довго лунами гуділа ще земля.
Земля гуділа скрізь. Розгорнутим походом
Йшли до Царици́на донбасівські полки.
Вставали за́грави над заходом і сходом,
На півдні й півночі іскрилися клинки.
Був Цупов у боях над берегами Дону,
Був під Царицином в нечуваних боях,
Де партії наказ вів Армію Червону,
До славних перемог накреслюючи шлях.

V

Круг мурів цегляних глухим, розмірним кроком,
В шоломи вгрузнувши, німецький йшов патруль.
Зустрічних всіх капрал тяжким обводив оком.
— Грабоване добро, капрале, карауль! —
Чув Цупов їх ходу, крок вбивці й окупанта,
Приникши в темряві за Ольховським мостом.
Копита цокотять. Гетьманська п'яна банда
Промчала по путях. Бряжчить стальний шолом.
Навкруг — кати й шпики. Гуляє по Луганську
Нагайка вартових і шомпол пруссака.
О, Цупов зна, як ждуть на Армію Радянську

У кожній змученій сім'ї робітника.
О, Цупов знає теж тривожність днів чекання,
Вслуховання у гул все ближчих канонад,
Різке, як запах гроз, передчуття повстання
І радість звільнення, що йде з полками Рад.
Він згадує, як сам в забутій голуб'ятні
Склад більшовицьких бомб влаштовував колись,
І, певно, знов десь там лежать пляшки гранатні,
Щоб руки в слушний час за кільця їх взялись.
Мигочуть вогники зелені і червоні.
Проскиглила сурма. Майнув хисткий ліхтар.
Хтось крикнув болісно у темному вагоні,
Й по м'ясу людському загув тупий удар.
Підкови лязкнули об гравій, сталь і шпали.
Тісний гурток людей за кіньми ведучи,
Гетьманські вершники ще раз назад промчали.
— На розстріл повели братів моїх вночі...
Ми помстимось, брати! — Ривком страшної волі
Вже зроджений в устах цей вигук обірвав.
Торкнув хтось за плече, і він обличчя Олі,
Налякане й бліде, у темряві впізнав.
— Ти, дочко?
— Батеньку, хутчій, хутчій додому!
В провулках — ні душі, і зараз можна йти.
Ми й не повірили товаришу твойому,
Коли він нам сказав, що тут чекаєш ти...—
Беззвучно плакала, його зустрівши, жінка,
Дивились з захватом Микола та Андрій.
— Здорова, Машенько? А як моя дитинка? —
І над колискою схилився він мерщій.
В парадній хусточці там величалась Шура,
Тому шість місяців народжена дочка.
— Міцненька дівчина, та, бач, яка похмура,
Ніяк не вистромить із рота кулачка.—
Вона уже тяглась до вусів, до борідки,

Кумедно зморщившись, напружено сопла.
— Розказуй, Петрику! Як ти пробравсь і звідки?
— Схотілося до вас, а тут іще й діла...
Просився довго я, нарешті відпустили.
Добравсь до Харкова, звідтіль уже — пусте.
Немає, видно, в них ні нюху, ані сили,—
Ні, певне, Цупова і цей раз не з'їсте...—
Він вдома був два дні. Дружина похолола
Без слів вглядалась в тьму, коли він з дому йшов.
Тяжкого кошика за ним поніс Микола,
Пішов до станції, та й не вернувся знов.
Миколу він забрав, четвертого вже сина,
Щоб в трудній боротьбі за батьком йшли сини,
Щоб в бойовім житті їх путь була єдина,
Щоб справі партії все віддали вони.

VI

У книзі славних літ, подій і дат священних
Рядки історії бринять, немов метал,—
Ми в них вчуваємо звучання серць натхненних
І бронзових людей ведем на п'єдестал.
Ми придивляємось в безтрепетні їх очі,
У мужні лінії спокійних їхніх рис,
І згадуєм діла і вислови пророчі,
І стяг прославлений схиляємо униз.
Безсмертна їхня кров живе в серцях народу.
Живе в серцях братів, онуків і дітей
Ця кров, пролита в час великого походу,
Ця перша вільна кров в історії людей.

Наймення і життя, достойно пережиті!
Як клятву вірності, повторюємо їх,
Увічнених людьми не тільки у граніті,
У бронзі й мармурі, але й в серцях живих.

VII

Він впав під Харковом, під містом робітничим,
Білогвардійцями оточений навкруг,
І над закуреним димами битв обличчям
Шумів між хмарами шрапнелі круглий пух.
Схилялись небеса на руки, розпростерті
По скровленій землі, по стоптаній траві,
І повагом зійшов суворий спокій смерті
На зціплені вуста, на очі бойові.

На бронепоїзді, що звався «Ворошилов»,
Громивши ворогів наводкою в упор,
Десь біля Юзівки схилився і знесилів
І так, як батько, вмер поранений Єгор.
Тоді ж, в квітневу ніч, із цуповської хати
Пішов іще один, останній син Андрій.
Уранці вибігши, гукала марно мати,
Вслухалась з розпачем, як розгортався бій.
Шарпнувся кулемет. І враз забрязкотіли
Навальні постріли із тисячі рушниць.
В луганському степу, край Гострої Могили,
Шкуровські вершники котились з коней ниць.
Вони запо́взали на непоборнім рубі,
Що перед ними встав і смертю загримів.
Пружнасті, золоті обойми п'ятизубі
Замурзаний Андрій приносив для бійців.
Слова зривались з губ, порепаних од смаги:
— Завзятий, бач, який! Ану, давай сюди...—
І він вертавсь і ніс для них холодні фляги,
Вщерть повні доброї луганської води.
Так з ними і пішов, вмостившись на двоколку
Між цинкових скриньок, торбин, клунків і пак,
І став улюбленцем донбасівського полку
Цей бистрий, і меткий, і радісний хлопчак.

Шість впевнених бійців із цуповського роду
В атаки кидались, проходили фронти,—
Лише Сашко й Андрій вернулися з походу,
Щоб матір мертвою на цвинтарі знайти.
Як батько і брати, в бою помер Микола,
На банду рушивши в загоні ВЧК.
Наган стискаючи, рука його схолола,
Та зброї звичної не кинула рука.

VIII

Як часто слово «смерть» звучить у людській мові,
Захвилювавши мисль, стривоживши чуття,
Та не лякатися його більшовикові,—
Ти з нами і для нас, товаришу Життя!
Ти нами стверджене і ти здобуте нами,
Ти в слові нашому, ти в нашому труді,
Переливаєшся ти нашими серцями,
Ти сповнюєш тіла і душі молоді.
Вславляймо ж, прапор свій схиляючи додолу,
Осяяну життям смерть Цупова Петра,
Єгора Цупова, і Цупова Миколи,
І Цупова Павла хай слава не вмира!
Вони не згинули, вони живуть і нині.
Вони готові встать на перший клич війни.
Нехай посміє хтось загрожувать країні,
Де є такі батьки, де є такі сини!

1938

ПІСНЯ ВОЛІ

Щовечора на пагорб за селом
Ішли вони гуртками мовчазними,
І стовп з кощавим та смішним орлом,
Як шибениця, зводивсь перед ними.
Обскубаний, одноголовий птах,
Неситий дзьоб розкривши над землею,
Обдертою, чужою, не своєю,
Загрозливо перетинав їм шлях.
Проклята птиця, марище прокляте
В'їдалося, як впечене клейно,
На вкрадене, грабоване і взяте
З самим життям господаря майно.
Вони ішли щовечора на кручі
І слухали в побожній тишині,
Як на заставі, на притихлім Збручі
Дзвенять бійця червоного пісні,
Як в час вечірній лине з-над застави,
Над Збруч, над Буг, над прикордонний вал
Велика пісня визволення й слави,
Гімн велетнів — «Інтернаціонал».
Гримить. «Зведись, таврований прокляттям,
Весь світ голодних і рабів». Слова,
Проспівані з нечуваним завзяттям,
У серце входять. Серце ожива,
Мужніє серце силою новою,
Напружуються втомлені тіла,
Хоч вп'ється знов з безсилою злобою
В своїх рабів кривавий дзьоб орла.
Як розказать про всі людьми відчуті
Знущання й муки, злигодні і плач!
Завжди один закон хижацьких вдач:
Що менше сил, то більше сказу й люті.
Але дарма! Уперто й гарячково,

В славетну пісню вклавши мрії всі,
Вони священне вимовляють слово
В усій його величності й красі.
Свободи гімн боєць співав з-над Збручу,
Їх вільний, їх єдинокровний брат.
Цю пісню горду, сонячну й могучу
В серцях людей згасить не може кат,
Бо тої пісні строфи величаві
Звучать, як клич, як клятва, як закон.
І прийде день, і щастя ступить в славі,
За кривдою прокладений кордон.

І день прийшов. На підлість, на зрадливість,
На ненажерність білого орла
Свій рішенець спокійний прорекла
Народів братніх правда й справедливість.
І встав боєць, і Збруч переступив,
І пісня з ним ввійшла сюди святково,
І чуваний з цих берегів мотив,
Який гримів так знано і так ново,
Весь визволений натовп підхопив.
Бійцям-братам, як щирий знак привіту,
Мале дівча в худих своїх руках
Принесло жмутик вересневий цвіту,
Який розцвів на галицьких полях.
Він червонів, мов сонця промінь повний,
Що над землею тут зійшло навік.
І дар дівчатка, скромний та любовний,
Боєць прийняв і ним прикрасив штик.

1939

ХЛОПЧИК З ЧУФУТ-КАЛЕ[1]

Узгір'я і сонце. Пустельність і тиша.
Жовтавими струями мечеться пил.
І далеч, од пилу ще блідша й жовтіша,
Безбарвно вливається у небосхил.
Розтанули барви, дороги і грані
У мляві сухого, гнітючого дня,
У сонячній зморі, в глухому тумані,
Який і легені, й простори сповня.
Обтесане урвище, видне крізь хвилі
Повітря і пилу, раптово спливло,
Як темінь, згромаджена на небосхилі,
Де змішано небо і землю було.
Воно понад долом звелось, мов ковадло,
З забутим на ньому тяжким ланцюгом,
Що велетнем викутий був запопадло,
Тепер вже для всіх непотрібний цілком.
Похмуре ковадло купецької слави,
Розбійницьких мандрів, невольничих скарг —
Цей пагорб жадібного міста-держави,
Де правив купців і рабів патріарх.
Печери, прориті крізь глей і піщаник,
Мов труби, з яких виривається тьма,
Зіяли й мовчали. І башти тригранник
Стримів, наче спис, понад ними сторчма.
Впав город, як витязь, що сохнути й тліти
Приречений з голоду, спраги й чуми.
Розпалися панцири. Змерхли граніти.
Скришилися мури. Зітерлись доми.

---

[1] Чуфут-Кале — руїни стародавнього міста біля Бахчисарая в Криму.

Залога, утративши силу і віру,
У безвість пішла. Як останній боєць,
Зійшов на фортечну стіну жовто-сіру
Закручений з вітру й піску вихорець.
Він звівся і теж безнадійно поникнув —
І це був кінець. Пустота й тишина.
Десь камінь звалився. І гравій десь рипнув.
Як зляканий птах, стрепенулась луна.

І тільки на вулицях, в плитах камінних
Лишилися глибоко втерті сліди
Важких колісниць, пішоходів невпинних,
Когорт, караванів, юрби й череди.
Німотні сліди клопітного поріддя
Зорали шершавий, крупчастий граніт —
Високих коліс сучкувате обіддя,
Брязкучі підкови арабських копит,
Розмашисті кроки рудого верблюда,
Дрібні передзвони копитець осла,
Кваплива юрба, ця тривожна приблуда,
Що куряву світу сюди принесла;
Голодних рабів закривавлені ноги,
Роздряпані тернами руських степів,
Де грецькі, і готські, й татарські дороги
Чорніли, як пасмуги від канчуків;
Роз'ятрена сіллю ступня мореплавця,
Купця крутоносий, шорсткий черевик,
Сандалі філософа і правознавця,
Обвинута вовною ключка калік,—
Вони тут усі стугоніли, дзвеніли,
Зашпортувались, поспішали, тяглись,
Повзли на ступені, пороги і схили,
На площі базарів, на замкову вись.
Спинялись, топталися, бігли тривожно,

Повільно і важко рушали в похід —
І зникли, і зараз розглянути можна
Лише їх мертвотний, продряпаний слід.
Підземні в'язниці, просмерджені трупом,
Умились дощами. В купецькі льохи,
Пробиті таємно під скельним уступом,
Пролізли вужі і кощаві мохи,
І тільки склепіння фортечної брами,
Високе й легке, золотиться на тлі
Пустинного неба. З губатої ями
Тхне плісенню. Тиша. Всихання землі.

І раптом чийсь голос. Тоненько й зухвало,
Смакуючи кожне з проказаних слів,
Виводить він чуваний всюди, бувало,
Задиркуватий войовничий мотив.
Хтось босими п'ятками впевнено топче
Старезні ступені, колючу траву,
І от появляється... «Звідки ти, хлопче?» —
«Та звідки? Із школи, а тут я живу».
Волосся руде, золоте ластовиння,
Як сонячний зайчик, мінливе лице;
В торбині — книжки і письмове начиння.
«Я — сторожа син, що пильнує оце...»
І з жестом хазяйським рукою він маше
На місто-державу, на твердджу стару,—
Мовляв, оцей дворик — господарство наше,
Де місця бракує для хлопця й на гру.

Хлопча у сорочці з блакитного ситцю,
Швидке, світлооке, кирпате хлопча!
Тобі, життєлюбцю, тобі, ненаситцю,
Господи прадавньої не вистача —

Замало для тебе і світу старого,
Як мало й цього мовчазного плато.
Ти хочеш верстати далекі дороги,
Дороги, яких не верстав ще ніхто,
Бо міць життєрадісна і життєтворча
В тобі вже буяє, хлопчатко мале,
Руїни живий і веселий дозорче,
Безжурний школярику з Чуфут-Кале!

1940

БОРИСЛАВСЬКІ ОПОВІДАННЯ

І. На околиці Борислава

Я чую, як шумлять долини.
Я чую темний гуд лісний,
І шепіт втомлений ялини,
І мідний передзвін сосни.
Кружляння рік, рипіння ріні,
Шугання диму з димарів.
Вгорі — ліси сріблясто-сині,
Внизу — розлив молочних нив.
І скрізь пливуть широкі звуки
Гучної, світлої землі.
Пливуть над села і над луки
Пісенноносні кораблі.
Шум величезного вітрила,
Мах нездоланного крила —
Це музики земної сила
У людське серце увійшла.
І зазоріло надвечір'я,
І я побачив далечінь,
Де вкрила голубі узгір'я
І диму, й хмар мінлива тінь;
Там запах нафти, жита й глиці,
І дух солоної ропи,
Там вбито в гори темнолиці,
Смолою вмащені стовпи.
Там в звуки поля, лісу й ниви,
У струнний перебір узлісь
Земних глибин важкі мотиви
Могутнім струменем вплелись.
Там крізь яри й ліси ведмежі,

Крізь шир димком сповитих піль
Гранчасті, корінчасті вежі
Зійшлись громадно звідусіль.
І я пізнав, як многозвучно
Бринять ці землі. Я пізнав
Значущість слів, що нерозлучно
Злились з тобою, Борислав.
Копач глибин, слухач підземних
Обвалів, гуркотів і рік,
Одчаїв темних, мрій таємних,—
Він тут зростав, цей чоловік,
Що слухав поштовхи глибинні
І людських серць, і надр земних,
Що чув, як в грізному гудінні
Землі насовується здвиг.
Він знав майбутнє величаве,
Твоє майбутнє, Борислав.
Борися ж в славі, Бориславе,
За нашу славу. Час настав!

1940

II. Передчуття грози

Безшумна, кошлата й глуха оболона
Заслала півнеба. Росла тишина,
І хмара зростала, й лисніла вона,
Немов винограду лілового грона.
Хмаровище стигло — тяжкий урожай
Краплин, що, мов ягоди круглі й разючі,
Бубнявіють, повняться й ситяться в тучі,
Яка перегнулася за небокрай.
Чекання грози. Неминучість розряду.
Ні звуку, ні блиску. В мовчанні півтьми

Лиш ластівка гострими свисне крильми,
Черкнувши, як блискавка, сутіні саду.
Повільніше дихають люди. В очах
Задумана й пильна глибінь супокою,
І серце напружилось перед грозою,
Як птиця, щоб раптом порватися в змах.
Теплішають дружні і добрі долоні
Людей-побратимів. Ще мить, тільки мить —
І, грянувши, зринувши в злім перегоні,
Удар за ударом із хмар прострумить.
І небо поблідне й скричить огнемовно.
І очі зведуть тихі люди внизу,
Щоб серцем одвертим зустріти грозу
І дихати нею могутньо і повно.

1940

III. На карпатських узгір'ях

Просвічений сонцем, на вітрі, в зеленім огні
Він листя різьблéне, обтяжене росами, сушить.
Хай ломляться гори, хай грози ревуть в вишині,—
Він тут вкорінився, він тут укріпився й не рушить.
Йому було важко зростати, міцніти й цвісти,
Вганяти коріння, як стрілки життя невеликі,
В шари віковічні, в погнуті і вперті грунти,
Де сплять землетруси й підземні проносяться ріки.
Він виріс ривками, він поштовхом гнав свою плоть,
Щоб цупко й жадібно вчепитися в небо і в надра.
Протнути чорнозем, і сірий лупак розколоть,
Й бруньки наливати напружені й повні, мов ядра.
Він повнився соком; насичений впертістю сік,
Очищений люттю, робучий, гіркий, каламутний,
Сичав в його жилах і тіло натруджене пік,

Тривожний, як спрага, як вибух жадоби, відчутний.
Ти в шрамах, в напливах, в розколах, в горбах, в мозолях
Зростаєш крізь камінь, о дерево, цільне і трудне!
Ти родиш — і пагін простромлює темний твій пах,
Ти стогнеш — і в вітах реве вітровіння стогудне...
Ти стогнеш, ти родиш, сягаєш, ламаєш і рвеш...
Ти дужчаєш, чуєш всім тілом порив життєродний,
Ти горбишся й дмешся, ти, може, потворне,— але ж
Твій зріст є прекрасний і подвиг твій є благородний.

Стоїш, довгоруке, м'язисте й тверде, мов коваль,
Який над ковадлом із каменів чорних підвівся
І, спершись на брилу, в широку вглядається даль,
Де сонце зростає, де ранок новий заіскрився.
Я бачу й дивуюсь. Радіючи, я пізнаю
В нагірному дубі твою незабутню й єдину,
Твою міцнотілу, уперту подобу твою,
Карпатський поете, ковальський прославлений сину!

1940

1941—1945

КЛЯТВА

В нас клятва єдина і воля єдина.
Єдиний в нас клич і порив:
Ніколи, ніколи не буде Вкраїна
Рабою фашистських катів!

Ми сталлю з гармати, свинцем з карабіна
Розтрощимо вщент ворогів.
Ніколи, ніколи не буде Вкраїна
Рабою фашистських катів!

До бою звелась богатирська дружина
Радянських народів-братів.
Ніколи, ніколи не буде Вкраїна
Рабою фашистських катів!

Вкладає меча в руки вірного сина
Наш край, щоб цей меч пломенів.
Ніколи, ніколи не буде Вкраїна
Рабою фашистських катів!

Чекає на ката ганьба й домовина,
Де б чоботом він не ступив.
Ніколи, ніколи не буде Вкраїна
Рабою фашистських катів!

Роззявилась свастики паща зміїна,
Та гада розчавить наш гнів.

Ніколи, ніколи не буде Вкраїна
Рабою фашистських катів!

Іде по шляху перемог Батьківщина
Під прапором більшовиків.
Ніколи, ніколи не буде Вкраїна
Рабою фашистських катів!

1941

ПОЩАДИ ПСАМ НЕМА!

Вони до нас підкрались крадькома,
Скажені звірі і отруйні гади.
Так згиньте ж, пси,— пощади вам нема,
Нема пощади!

Несуть загибель підлим хижакам
Радянські бомби, танки і снаряди.
Здихайте, пси,— нема пощади вам,
Нема пощади!

Червоний воїн вашу міць лама,
А партизан вас нищить із засади.
Жахайтесь, пси,— пощади вам нема,
Нема пощади!

По наших землях не блукати псам,
Хижацькому поріддю вбивства й зради.
Тремтіть же, пси,— нема пощади вам,
Нема пощади!

Ви хочете нас уярмить? Дарма!
Дарма вас ваблять наших надр принади!

Прокляті пси,— пощади вам нема,
Нема пощади!

Народ-титан поклявся: «Не віддам
Загарбникам своєї волі й влади!»
Криваві пси,— нема пощади вам,
Нема пощади!

Ви кинетесь у розпачі сліпма
Назад в свої барлоги і осади,
Та марно, пси,— пощади вам нема.
Нема пощади!

1941

БАЛАДА ПРО ПОДВИГ

В повітрі, рокочучи, йшли літаки,
Піднісши на крилах червоні зірки.

Пілоти дивились донизу, туди,
Де димом курилась дорога орди,

Де згарищем сіл і руїнами міст
Грабіжницький шлях свій позначив фашист.

У льотчиків серце несхитне й тверде,
Рука неухильно машину веде,

І тільки вогонь висяває в очах,
Коли вони вниз поглядають на шлях.

Крилом похитав командир. Це — наказ.
Націлені бомби зірвалися враз,

Щоб впасти на банди убивць з висоти
Ударами гніву, покари і мсти.

Свистіння і гуркіт. Вражай і трощи!
Німецькі солдати тікають в кущі.

І стовпищем диму, снопами іскрин
Злітають в повітря ряди їх машин.

Пригнувши іглисті вершечки дерев,
Проноситься двигіт моторів і рев.

Над шляхом шугнула машина мигцем,
Солдатів обливши вогнем і свинцем.

В цю мить залящав кулемет за ліском,
Зацюкавши кулями над літаком,—

Бив люто й нестямно — і раптом розсік
Гордливого сокола сріберний бік.

Поранену птицю радянських висот
В політ передсмертний виводить пілот,

Веде на колони машин по шосе
І знищення, й пломінь з собою несе.

— Загину загибеллю сокола я,
Та карою буде й загибель моя,—

Любиму Вітчизну топтати не дам
Кривавим, підступним і злим ворогам!..

Безтрепетні руки тримають штурвал;
Літак свій останній бере перевал

І рине, як лютий, страшний вогнепад,
На вражі цистерни, що збіглися вряд.

Земля затрусилася, ворог закляк,
Як впав на колону вогненний літак;

Обагреним прапором полум'я й дим
Півнеба заслали, підвівшись над ним.

Так льотчик Гастелло загинув в бою.
Хай слава вінчає загибель твою,

Твій воїнський подвиг, найменння твоє,
Що в серці народу безсмертним стає!

1941

ЗАЛІЗНИЙ ХРЕСТ

Боєць на полі битв знайшов
Потворний знак, клеймо фашиста —
Була це свастика зміїста,
Забруднена в загуслу кров.

Невіддалік, в'ючись від ляку,
Стояв її блідий носій —
Він з себе здер свою відзнаку,
Цей хрестик з жмутиком двох змій.

В тупоголовім переляці
Бійця благав фашистський пес:
«Я не убивця! Я не наці!
Я не з дивізії СС!

І орден цей — не мій, бо в мене
Нема заслуг. Я просто так...»
Його лице, з жаху зелене,
Ще більш спотворив переляк.

Боєць озвався: «Будьте щирі
І лянгзам шпрехен зі, майн гер!
Доводить дірка на мундирі,
Що хрестик цей ти з себе здер.

Не знаю я, в якій країні
І за які страшні діла
Здобув ти хрест убивць, та нині
Відплата вбивцям надійшла.

Пройшли ви по країнах многих
Ордою вбивства і ганьби
І павуків чотириногих
Несли як варварські герби.

Чіпляйте ж на кошлаті груди
Мерзенний орден павука,—
У нього нам ще легше буде
Встромляти вбивчу грань штика!»

Боєць замовкнув, це сказавши,
І трохи ближче підійшов,
І чоботом втоптав назавше
Залізний хрест в багно і кров.

1941

НАШ ТАНК

Він повернувся з битви без пробоїн,
Закурений, закопчений в бою,
Як вдягнутий в сталевий панцир воїн,
Що добре службу виконав свою.

У міднотопних казанах Уралу,
В мартенах, в плавках криворізьких руд
Для нього проби кращого металу
Варив зброяр — увесь радянський люд.

Шахтар казав, рубаючи породу,
І сталевар казав, і ковалі:
— Ти будь міцний, як сила й міць народу,
Твердий, як серце нашої землі.

Ти славою вкривай свої дороги
І смерть неси кривавим ворогам.
Ми куємо тебе для перемоги,
Для перемоги, що належить нам.

З багатих надр Радянської Вітчизни
Добірну сталь для тебе ми даєм.
Рушай же в бій, наш зореносцю грізний,
Озброєний залізом і вогнем!

І він пішов в бої, атаки й стежі,
Гуркочучи, землею трясучи,
Б'ючи удень, стріляючи вночі
З своїх гармат, націлених із вежі.

Фортеця смілих, рушена в бої,
Залізнотіла і сталевосерда!
Танкіст, затисши руль машини твердо,
На подвиги спрямовує її.

1941

ТВІЙ СИН

Героєві Радянського Союзу
Платону Ткаченкові

Ревіння мін, снарядів гук,—
Грай, пісне битви, грай!
Танкісту видно через люк
Весь грізний небокрай.

Земля стовпом вогню встає,
Селом бушує дим.
Навколо шерхлий сніг стає
Від вибухів рудим.

Лящить запеклий автомат,
Гримить луни розкат.
З-за клунь, з-за скирт, з-за димних хат
Фашисти б'ють з гармат.

Вони скажено ллють свинцем,
Заповзши в бліндажі,
Та ми їх лінію прорвем
На смертнім рубежі!

Розкрилася на захід путь
В димах, в огнях, в боях.
На захід наші танки йдуть,
На український шлях.

Отам, куди в бою йдемо,—
Мій люд, моя земля.
Боєць! Стискай міцніш кермо
Стального корабля.

Народ мій звівся — чує він
Грюк танкових колон.

Ти чуєш, мати? Йде твій син,
Твій рідний син — Платон!

Ти чуєш, мати, грім? Радій!
Це танк свій вводить в бій
Платон Ткаченко — воїн твій
І син твій молодий.

Його машина броньова
Грозою рине в даль.
Метал радянського литва
Зімне німецьку сталь.

У бій, мій велетню, лети,
Змети їх з висоти!
Від нас вам не втекти, кати,
Нікуди не втекти!

Твердиня сталі і вогню
Повзе на перевал,
Хоч б'ють снаряди у броню,
Вминаючи метал.

Ревуть мотори. Йде пальба
По німцях навздогін;
Три чорні танки з-за горба
Вилазять з трьох сторін.

Виблискують, як три мечі,
Три пострілн підряд,
І влазить, чорну сталь рвучи,
В німецький танк снаряд.

Він вибухає. Дим із шпар,
Вогонь, і зойк, і жар.
Два танки сунуть знову в яр,
Не знісши цей удар.

Платон проказує: — Вперед,
Вперед, богатирі! —
Уперто гупа міномет
З-за хати на горі.

Нагрянуть, зринути, примчать
І втрамбувать сніги!
Хай по-собачому скавчать
Під танком вороги!

Вкривають плями кров'яні
Снігів ясний покров,
Та змиють зливи навесні
Нечисту їхню кров.

І цвітом зацвітуть лани,
Луги Дніпра й Десни.
Своїх дітей, що йдуть з війни,
Вкраїно, пригорни!

Побожно припадуть вони
До материнських лон,
Хоробрі воїни-сини,
Такі, як твій Платон.

1942

В ДЕНЬ ЖОВТНЯ — БРАТАМ

Послання з фронту

До тебе, рідна земле України,
В день Жовтня, в день великий і святий,
Хай слово втіхи, слово правди лине.
Ти чуєш, сестро? Чуєш, брате мій?

Ні гук гармат, ані тюремні мури,
Ані хрипка німецька річ катів,
Ані загрози, розстріли й тортури
Не заглушать переклику братів.

Брати і сестри! В наше славне свято
Жовтневих двадцять п'ятих роковин
Ми нашу клятву сміло і завзято
Складім усім народом, як один;

Ми присягнімось клятвою святою,
Як двадцять п'ять знаменних літ назад
Народ наш клявся, стаючи до бою:
— У бій за волю! В бій за владу Рад!

Хай труд, і смерть, і бій на кожнім кроці,—
До перемоги в нас несхибна путь.
Так йшли батьки в сімнадцятому році,
Так в сорок другім їхні діти йдуть.

Гримить війна. Жовтневі роковини
В суворий час зустріли ми тепер:
Священну землю матері Вкраїни
Залив слізьми і кров'ю людожер.

Знов хижий кат знущається над нами,
Сваволя й визиск ще лютіші знов.
Фашистський звір, німецький пан прийшов,
Щоб нас зробить покірними рабами.

Ні, так не буде! Ні, цьому не буть!
Не панувати псам на Україні!
Нехай шаліє пес фашистський нині —
Це шал предсмертний, це предсмертна лють.

Ще грізна битва, битва не остання
Їде і смерть несе німецьким псам.
Ще буде кров, і випроби, й страждання.
Та перемога вже зоріє нам.

День перемог — Жовтневе горде свято
Нас закликає на борню і бій.
Народ встає. Надходить час розплати.
Ти чуєш, сестро? Чуєш, брате мій?

Нас двадцять п'ятий Жовтень в битву кличе,
Пекучий гнів нам сповнив серце вщерть.
Нехай же лине гасло войовниче:
— Ставай на бій! Фашистським гадам смерть!

Ми прийдемо! Надходить час відплати.
Ми прийдемо! Чекай нас і борись,
Як батько твій боровся був колись,
Щоб в битві Жовтня ворога здолати.

Дух правди й волі в тебе не погас,—
Помстись за горе, муки й кров народу.
І ми повернем щастя і свободу,
І перемога привітає нас.

1942

ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ

I

Літопису невелемовний звіт
Вкриває порох семи сотень літ,

Але під пилом цим горять слова,
Що їхня правда й дотепер жива.

Тоді, забравши пруссів у полон,
На них п'ятою наступив тевтон,

І підвелися башти кам'яні —
Твердині мечоносців на Двіні;

Закутий в сталь німецький лиходій
Сюди прийшов на учту і розбій,

І припечатав двінські береги
Печаттю смерті слід його ноги.

Він ніс в краї, де жив латиш і ест,
На білому плащі багровий хрест,

Бо в хижака, прикритого плащем,
Був меч хрестом, кривавий хрест — мечем.

Звідсіль, на схід шукаючи доріг,
Де б кожен з них розкошувати міг,

В гранітний Венден [1] збіглась звіддалі
Вся наволоч німецької землі,

Орда купців, злочинців і святох,
Позбирана з вертепів багатьох.

Лівонський край став згарищем тоді,
І дальший шлях замаячів орді —

Втопив грабіжник погляди свої
В ліси Литви, в її святі гаї.

---

[1] Венден — резиденція ордену мечоносців у Лівонії.

Знов забряжчали рицарські мечі,
Помчали коні, сталлю гримлячи,

І клич лунав: «Майн гот! Благослови
Тобі кадити ладаном Литви!»

Багріє кров'ю й полум'ям земля,
Кричить, в огонь упавши, немовля,

І падає безумна мати ниць
Під тягарем залізних рукавиць;

Розсічений мечем до живота,
Вмирає муж з останнім словом: «Мста!»

А дівчині жадібні руки рвуть
Розкраяну ножем німецьким грудь.

Але литвин свій саморобний лук,
І гинучи, не випускає з рук,

І, в горло німця вгризшись, навіть труп
Не розмикає спаленілих губ,

Бо хай би серце вразила стріла,
Аніж покора серце пройняла.

Зелена Литво! Протягом століть
Німецький меч тебе не зміг скорить,—

Він бив і нищив, він рубав і сік,
Червоний Німан в сіре море тік,

І кров розчавлюваних немовлят
Була узором для германських лат.

Пронісся вереск чорноперих стріл,
Розвіявсь попіл випалених сіл,

Країна втихла. Тільки крякав крук
І линув пісні рицарської гук:

«О боже німців! Відповіж,
Що для тевтона діять гоже?
Вбивай і ріж!
Нам допоможе
Німецький бог, німецький ніж.

Трясти рабів — це не грабіж,
Вбивать рабів — для них наука.
Вбивай і ріж!
Ось запорука:
Німецький бог, німецький ніж.

Прогнали пруссів з їхніх хиж,
Литва сплюндрована конає.
Вбивай і ріж!
Нас прославляє
Німецький бог, німецький ніж.

Шляхи на схід одні і ті ж —
Як хмара, звиснемо над Руссю.
Вбивай і ріж!
Тобі молюся,
О боже німців,— гострий ніж!»

На схід ішла кіннота. Над ліси
Підносилися рицарські списи,

Хрест паладинів, прапор волоцюг,
Вінчав їх злобний і бундючний рух.

Вони ішли з лівонських володінь,
Щоб руську землю витоптав їх кінь,

Щоб хліб, і мед, і хутра німець-пан
Як данину взяв од рабів-слов'ян.

І мріяв рицар: «На Дніпрі й Дністрі
Стоять міста багаті і старі.

До їхніх торжищ, пристаней та брам
Зі всіх країн купці привозять крам,—

Лукавий перс, і грецький мореход,
І Генуї зухвалої народ,

І посланéць індійських царств — вірмен,
І люди жовтих степових племен.

Там хутро й хліб, там амбра і єдваб,
Там слов'янин. Ні! Там німецький раб!

На схід! На схід!» Ще дужче підганя
Кривавий рицар вірного коня.

Руїна й смерть, де кінь промчав оцей
По згарищах і по тілах людей.

І Русь побачила віддалеки
Лісних пожеж гігантські язики.

Приніс північний вітер на Волинь
Чад погару і шум палахкотінь,

І пломеніли небеса весь час,
І люд сказав: «Це німці йдуть на нас!»

У княжий табір вісник вість приніс,
Що меч тевтона над Волинню звис.

Та князь Данило вже не раз гадав,
Що Русь почує гук німецьких лав,

Що прийде день — приваблять хижаків
Плоди слов'янських пишнорунних нив.

Тому свою в кольчуги вбрану рать
Напоготові мусив він тримать,

І кликнув клич до воїв з всіх осель
Князь і державець галицьких земель.

На княжий клич вдягають вояки
Високі, гостроверхі шишаки,

Спитують луків силу бойову,
Напружуючи жильну тятиву,

І, бризкаючи іскрами, коваль
Вигострює мечів двосічних сталь,

Щоб ці мечі змогли пересікти
Німецьку кість крізь лати і щити.

Дружина мужу зброю подає:
«Цілую я озброєння твоє,—

Нехай воно нам перемогу дасть;
Коли ж не зможе відвернуть напасть,

То краще вмерти в битві від меча,
Ніж вкритися ганьбою втікача».

Вкладає мати в руки сина спис:
«На захист краю зброю ти підніс,

Як вірний син, служи ж тепер всякчас
Своїй землі, цій матері всіх нас».

В кольчужні кільця дівчина вплете
Свого волосся пасмо золоте:

«Нехай воно, в залізну вплівшись сіть,
Юнацьке серце в битвах захистить,—

Коли б це серце ляком пройнялось,
То сивим стало б золото волось».

Виносять стяги з Галицьких воріт,
Подільський шлях б'ють тисячі копит,

Жовтавий Буг нуртує з-під корми
Човнів, обсілих збройними людьми,

Суремна мідь співає з-над Дністра,
І князь рече до воїнів: «Пора!

Не гоже бути під крижовником
Вітчизні нашій!» [1] Він бере шолом

І ратну вість вояцтву подає,
Вінчаючи ясне чоло своє.

Весь край слов'янський чує крок дружин,
Які спішать на збір в Дорогичин;

---

[1] «Не ліпо бути під крижовником (хрестоносцем) вітчизні нашій» — дійсні слова Данила Галицького.

Волинський праліс, нетрища глухі
Обабіч обступають їм шляхи,

Сичить земля під копитом коня,
Замшілу стежку морок заслоня,

Ведмежий рев і зубрій рик в лісах,
І скрикує дитячим зойком птах.

Живе тут в тьмі незайманих дібров
Відлюдний смолокур і звіролов,

Та з хиж лісних виходять люди всі
Назустріч світлим воїнам Русі

І перед військом впевнено ідуть,
В Дорогичин показуючи путь.

По плесах Бугу в золотій імлі
Пливуть широкогруді кораблі,

По встеленій ромашками траві
Дружинники ступають бойові.

Проходять мимо князя їх ряди:
«На поле слави, князю, нас веди!

Хай знає зграя рицарських гульвіс,
Як б'є наш меч, як пробива наш спис!»

І дивиться злотобородий князь
На рать, яка в Дорогичин зійшлась,

І громовиця помсти, як гроза,
Його спокійні очі проріза:

«Гей, рицарю жадібний, стережись!
Ось витязі слов'янські підвелись.

І бистролетні птиці наших стріл
Нап'ються крові із німецьких жил,

А в наших пущах вистачить гілляк
Для вибіглих з Німеччини собак,

Бо їх навалу, звернену на схід,
Змете мечем племен слов'янських рід».

II

Вельможний Бруно, рицар і монах,
З горбів надбузьких поглядав на шлях —

Він бачив діл, розкинутий навкруг,
Кипучі пущі, тьмяноводий Буг,

І вбитий в кручі глинястої схил
Кріпкий дорогичинський частокіл.

За ним ховалось сонце. Тріпотів
Над містом смуг злотистих перелив,

Внизу ж темніли стін стрімкі зубці,
Немов залізний обід на вінці.

Був нерухомим і глухим осад,
І раптом Бруно похитнувсь назад,—

Засліп його пташино-жовтий зір
Від сяєва, що залило простір.

В Дорогичині на весь навкольний світ
Розкрився отвір тесаних воріт.

І першим сонце хлинуло звідтіль,
Як перший воїн дорогичинських піль.

А військо йшло по сонцю, по путі,
Яку встеляли мева золоті,

І несла в далеч сонячна ріка
Високу й грізну тінь войовника.

Йшли списники, піднісши догори
Настромлені на довгий спис багри;

Йшли мечники, врочисто несучи
Свої прямі, як промені, мечі;

Йшли лучники, сховавши в колчани
Рій бистрих стріл — разючий дощ війни,—

Ішло вояцтво, братство ратних діл,
І сходило із пагорба на діл,

Шикуючись у лави бойові
На оболоні, на грузькій мокві.

За ними йшла неждана тишина,
Та враз сурма озвалась голосна;

В суремнім співі, що лунать пішов,
Спливла, як хмарка, княжа хоругов.

Огорнутий багрянцем опанчі,
Тримаючи десницю на мечі,

Данило їхав. Гримотів за ним
Кінноти тисячокопитний грім.

Цей грім копит і сурм тривожний спів
До рицарів луною долетів,

І вдарили серця їх в сталь кольчуг,
І Бруно подививсь тоді навкруг,

І так промовив рицарській юрбі:
«Цей край слов'янський віддано тобі!

Кого впіймаєш — тим петля і меч,
Кого живим залишиш — онімеч!

Щоб на Русі ми владними були,
Вперед, германці!» Роги заревли,

Ударили важчезні скакуни
Твердим копитом об труські лани,

Аж виплескались води із криниць,
Аж, свиснувши, схилились лози ниць.

Мнучи чагарник, зсунувся й помчав
Залізний клин залізнокутих лав,

Щоб ворога розбити пополам,
Зламати слуп дорогичинських брам.

Гарчать короткі вигуки людей,
Об лати б'ються крила їх кирей,

А на шоломах, що вкривають рать,
Зловісно роги буйвола стирчать.

Довжезний спис нахилено вперед,
Натягнуто рипучий арбалет,

Та гружений залізом битви кінь
Ногами загрузає в болотінь

І рветься знавісніло із води,
Розладнуючи бойові ряди.

Клятьба. Слова прокльонів і погроз.
Раптовий свист із недалеких лоз,

І, тремтячи, стріла свій дзьоб вганя
В криваве око першого коня.

Шаліє кінь, зметнувшись на диби,
Вудила рвуть обвислий шмат губи,

Остроги порють ребра скакуна.
«Вперед!» — крик труб повторює луна.

Знов свист, і свист, і мерехтіння стріл,
Хитнувся ратищ смертоносний схил.

З кущів, з купавин, плазом, як вужі,
Повзуть слов'яни, стиснувши ножі.

Піднісся ніж — і цівка б'є густа
В коня з розпоротого живота,—

Він ще несеться, скровлюючи лан,
Та падають укупі кінь і пан,

І воїн німця в шпари лат вража
Ударом вузьколезого ножа.

Вже впав на землю рицар не один,
Порушивши рядів залізний клин,

Та й труп на трупі зупинить не міг
Скаженого заліза дикий біг.

Дружина руських вгору вже звела
Багри — стягати рицарів з сідла,

І задзвенів, як в бурю дзвонить бір,
Метал могутньо змахнутих сокир.

Мовчало військо. Гук зростав. Ще мить —
Дорогичинська битва загримить.

Хропіння коней. Вигук. Гуп копит.
Сталь цілить в сталь. Удар списа об щит.

Чиїсь прокльони. Стогони чиїсь.
Зіткнулися. Зійшлися. Завелись.

Б'є волиняк по латах навмання,
Аж лопає узорчаста броня;

Чернігівський сумирний гречкосій
Стромляє в німця спис гранчастий свій;

Темніє харалужний меч киян
Від крові димних, чорнокраїх ран,

А галицького келепа злий дзьоб
Крізь заборола всаджується в лоб.

Щит тисне щит. Тріщать кістки й списи.
Предсмертний зойк. Захриплі голоси.

Хтось вп'явся в горло ворогу. Хтось впав.
Залізний скрегіт. Гупання булав.

Кипить над полем сонце, порох, чад,
Та німці в бій ведуть за рядом ряд

І, розтягнувшись лавою, разять
Розсипану по полю пішу рать.

На кручах, в полі, в заростях узлісь
Ще билися, боролись і сіклись,

Та скрізь, в червлений руський щит б'ючи,
Блищать зухвалі рицарські мечі,

І вже до міста скаче навпростець
Гонитвою захоплений їздець.

Осад замкнув ворота. На стіні
Смола клекоче в чорнім казані,

І темнозорі, яросні жінки
Ллють вариво димуче в черпаки.

До стін!.. В цю мить з-за надбережних гір,
З долин, де шумно розступився бір,

У сяйві стягів, в славі бойовій
Кіннота руських вимчала на бій.

І знов над нею, наче срібний птах,
Летів, лелів і маяв княжий стяг.

«За Русь, за честь!» Залізний шестопер
Данило владним вимахом простер,

І валом сяйва, сталі й дужих тіл
На німця військо хлинуло з двох крил.

Жахнувшись, обернулись вороги,—
І в їх щити вгрузає зуб клюги,

Летять шоломи, як череп'я, з чол,
Розламуються гратки заборол,

І навстріч смерті злякано пливе
Лице тевтона синє і криве.

Свій хижий меч він ронить спроквола
І падає, гуркочучи, з сідла.

Так сотня впала — стугонить стократ
Гупня на землю звалюваних лат,

І сто червоних рицарських борід
Стирчить з трави за руським військом вслід.

Сам Бруно бачить рицарства розгром,
Сильніше примоцьовує шолом:

«Якщо не славу — смерть знайду собі,
Але додому не верну в ганьбі».

Вп'ялись в коня остроги золоті,
Кривавий хрест палає на щиті,

Шалений Бруно скаче стрімголов,
В бою шукає княжу хоругов,—

Ось там, де смертна січа затялась,
В кольчузі срібній сяє вражий князь.

Мечем до нього прорубати путь!
Назустріч коні скачуть і хропуть;

Ворожий спис розсічено мечем,
Чиясь рука летить разом з плечем.

Мета все ближче. Ще один розгін —
І меч зведе над руським князем він!

Раптово хтось з купавин вирина
І падає під ноги скакуна.

Скакун реве, спиняє люто біг,
Аж лопають підтяті жили ніг,

Вриваються попруги на сідлі,
І кінь вклякає лобом до землі,

Великі руки зводять булаву,
І Бруно тяжко грьопає в траву —

Він захрипів, заляскав сталлю й втих,
Прикований вагою лат своїх,

А переможець став тоді над ним
У постолах і в одягу льнянім,

Цей добрий вой Данилових дружин,
Веселозорий юний слов'янин:

«Здоров, німчаю! Е, німецький рак
В залізній шкаралущі вже закляк.

Не так забився, як злякався. Що ж,
Ми гоїмо і не таких вельмож...»

В цю мить Данило підскакав сюди:
«Хай встане він! На ноги пса зведи!»

Торохтячи листами м'ятих лат,
Підвівся Бруно й заточивсь назад —

Він з князем стрівся до лиця лицем.
«Ти, воєводо, в бран попав живцем?

Гаразд! Потопчеш довгий східний шлях,
Та з ланцюгами бранця на ногах.

Ведіть його — він сам іти не звик!»
І князь од Бруно відвернувся вбік

І тихо рушив у вечірній млі
По полю бою, по страшній землі,

Де плив туман в грозою битий діл,
Де вже загасли блискавиці стріл,

Де відгриміли лютих січ громи
І зганьблений нападник ліг кістьми.

«Від грому битви,— воям мовив князь,—
Німеччина сьогодні затряслась.

Смертельний шлях для неї — шлях на Схід,—
Таким він є і буде сотні літ,

Бо добрі вої родяться в краю,
Що німцям землю не віддасть свою.

Тож втріть з лиця боїв кривавий піт,
Мечем востаннє загриміть об щит,—

Хай грізним дзвоном збройна сталь і мідь
Про перемогу нашу сповістить,

Хай світ вчуває в цій гучній ясі,
Що не владичить німцям на Русі!»

І кожен воїн відказав: «Амінь»,
Звитяжний меч простерши в далечінь.

1942

СТАЛІНГРАДСЬКИЙ ЗОШИТ

I. Вітер зі Сходу

Залізом, і димом, і кров'ю, і пилом
Ти пахнеш і дихаєш, вітер зі Сходу!
Лети ж, свідку битви, над степом зчорнілим
До рідних країв, до мойого народу.

Заграй над Дніпром, засурми над Сулою,
Полинь через сині далекі Карпати,
Щоб став для народу ти голосом бою,
І речником подвигу, й вістю розплати.

Ти подихом помсти пекучим, жаждивим
Наповни, надми, надихни їхні груди,
Щоб жадно і яросно дихали люди
Твоїм смертоносним, святим твоїм гнівом!

Час лютих ночей і кривавих світанків.
Земля паленіє. Шаліє залізо.
І пломінь — на плитах розпечених танків,
На сталі німецькій, фарбованій сизо.

Ти пахнеш цим пломенем, димом і чадом,
Залізний, безтрепетний вітре зі Сходу!
Ти впився вогнем, ти пропікся снарядом,
Наситився пилом і потом походу

І небо встелив, і долини, й відроги,
Мов стягу священного бганки багрові.
Це — пурпур і золото зір перемоги.
Це — світлий їх відблиск на сталі і крові.

Ми бачимо ясно ці зорі пророчі,
Провісниці сяєва і супокою.
Вони нашим мертвим осяюють очі
І серце живих надихають до бою.

Їх бачить наш воїн над плесом Кубані,
Над збуреним Доном, над гордим Кавказом.
Він їх на багнетній, відточеній грані
Несе над собою дороговказом.

Їх бачить напружений зір партизанів
В тьмі Брянського лісу, в полтавських долинах,
У плетиві довгих поліських туманів,
На київських невідомщенних руїнах.

І наша сестра, на страшнім попелищі
Піднявшись і руки до неба простерши,
Вдивляється в зорі, жадані і віщі,
В їх сяйво світанне, в їх відблиски перші.

І тішить тепло їхнє очі розверсті
Не скореної катуванням людини
На скровленій, стоптаній, спаленій персті,
На чорній і голій землі України.

Там люди нездолані, горді й суворі,
Сини волелюбного й славного роду,
Вдивляються в вас, переможниці-зорі,
І чують тебе, дужий вітре зі Сходу!

II. Напередодні

Як стрілчасті ватри, розцвітають канни
На каймі блакитних городських куртин,
І майдан, від сонця ставши злототканим,
Мерехтить, мов плесо, серед світлих стін.

Місто сонця й сталі. Люди битви й праці,
Ковалі й рибалки, дужі волгарі.
Шовк багрянокрилий на яснім палаці
Пломенить, іскриться і шумить вгорі.

Творчий пломінь стягу, владний світоч віку
Осяває місто слави і снаги,
Землю многолюдну, далеч многоріку,
Степові простори, волзькі береги.

Відблиском він грає на міських газонах,
На іржавих купах залізнистих руд,
На фабричних мурах, трубах і колонах,
На бетоні й цеглі заводських споруд.

Надвечірня Волга. Довгі хвилі — в тінях
Хмар, і пароплавів, і олійних плям.
Дальній скрегіт сталі. Рівне гуркотіння,—
Танки через місто йдуть з фабричних брам.

Знов ідуть на захід танки Сталінграда...—
Звірені машини боротьби і мсти,
Свіжого покову, свіжої оклади,
Молодої сталі кремезні пласти.

Волзькі сталевари, вмільці досконалі,
Весь свій гнів, і вміння, й волю вклали в них,
Щоб у бездоганній сталінградській сталі
Світлий витязь Волги звівся й переміг.

І танкіст, зіпершись на відкриту ляду,
Дивиться на захід, в димну й душну даль,
І він бачить битву, воїн Сталінграда,
Вбраний в славний панцир — в зненависть й сталь.

III. Біля хати

Дим бушував на золотому полі,
Німотний дим. Великий степ горів.
Вона стояла в димнім ореолі,
Стара і мудра мати матерів.

Таїлись в тьмі її старечих рис,
Покручених і зморщених, мов корінь,
Сліди столітніх виснажень і зморень,
Трудів, турбот, тяжкого поту й сліз.

Вона дивилась, нерухома й владна,
Ціну сльозам пізнавши за свій вік.
І тільки очі, мов криваві садна,
Сочились з-під роз'ятрених повік.

І так стояла, склавши чорні руки,
Вдивляючись в курних шляхів сліди,
У дверях хати, на порозі муки,
Над прірвою незмірної біди.

Ми йшли повз неї, повз її житло,
Укрите сивим очеретом Дону.
Вона мовчала. В неї не було
Ні слова ласки, ні грізьби прокльону.

Ні сліз, ні скарг. Безжалісно вона
Не зменшувала прощенням розпуки,
Щоб випили, не криючись, онуки
Гіркотну чашу туг своїх сповна.

Хай твердо п'ють гіркоту життєдайну,
Вона не вб'є і труйно не приспить.
Вона достойну руку укріпить,
Щоб владно взяти щастя чашу сяйну.

Ми йшли повз неї в гуркоті доріг,
В задусі гніву, пороху і чада.
І, витоптаний тисячами ніг,
Нас вів суворий шлях до Сталінграда.

Там станемо на смертнім рубежі
І будем битись невідступно й свято,
І в степовім вузенькім бліндажі
Свою загибель стріне з нас багато.

Бабусю, знаєш ти наш день і час?
Ти простягаєш гострі, віщі руки,
Онука виглядаючи між нас.
Ми всі отут твої сини й онуки.

І кожен, свій розпечений шолом
У руки взявши, перед тебе стане
І вдивиться, схиляючись чолом,
В твоє лице жорстоке і кохане.

Твоє лице страшної ясноти
Негідним співчуттям не затріпоче —
Ти повагом зведеш колючі очі,
І путь солдатську перехрестиш ти.

Нехай це буде дивним. Хай не так
Живе і вірить наше покоління,
Та з шаною прийму я простий знак,
Знак древнього твого благословіння,—

Він став твоєї віри в нас данням,
Напученням в тяжку й грізну дорогу.
Було так стидно, так нестерпно нам
Проходити повз тебе, горду й строгу.

Прощай, бабусю! Вік нам пам'ятати
Твоє лице сухе, як ця земля.
Ми йдем на схід. Ми вернем звідтіля
На прах і погар матерньої хати.

Ми прийдем знов крізь бій, крізь дим пожеж,
Але з тобою простимось назавше,—
Ми, може, вмрем, а ти напевне вмреш,
На попіл хати рідної упавши.

На згарище священне принесу
Я мстиву зброю, вбрану в кров ворожу,
Бо тільки так тобі я скласти можу
Уклін посмертний, дяку і ясу.

IV. Дорога

Ідуть полки. Розмірний брязк металу,
Прифронтових доріг суворий лад.
Над вербами й озерами помалу
Пливуть дими гігантські. Сталінград.

Крізь димний простір, жовтий пил і спеку,
Крізь плюскіт волзьких каламутних саг
Вчувають люди битву недалеку
В її найтяжчих, злобних голосах.

Тут звук стає стрясанням вод і суші,
Двигтінням надр і поштовхом глибин,—
Розкотистий, широкий грім «катюші»,
Квапливий крекіт товстотілих мін.

Обвали бомб, ростучий рев безодні,
Удар об грунт залізнокутих брил.

Ідуть полки. Курять шляхи походні.
День дев'яносто не спадає пил.

Ідуть полки, щоб стати ряд до ряда
На пристанях, в завісі димовій,
І на святих руїнах Сталінграда
Прийнять великий, небувалий бій.

Нехай стає благословен навіки
Їх вступ, німий і схований в імлі,
На пагорби надволзькі невеликі,
На попіл сталінградської землі!

Ніхто з людей ще в бій такий не входив,
Не зміг такого подвигу сягти,
Як ці спокійні воїни народів,
Які не можуть не перемогти.

V. На переправі

За обрієм вигнувсь крутою дугою
Трасуючих куль нешвидкий вогнепад.
Метнулося полум'я. Над головою
Пронісся, клекочучи люттю, снаряд
Кудись у степи, за нічний Сталінград.

Шум вкритого димом завіси причалу.
Мертвотне палання ворожих ракет.
Пором навантажений суне помалу,
І дивиться пильно гвардієць вперед,
Пригвинчуючи на рушницю багнет.

Мовчання. Суворий обряд переправи.
Величні, як клятва, хвилини й думки.

На лінію подвигу, смерті і слави
Підходять готові до бою полки.
І город вже видно з туманів ріки.

Пориті розривами глинясті кручі,
Горбів надбережних багрова гряда,
Розколоті стіни і мури димучі,
Розхитана вибухом волзька вода,
Від намулу, попелу й нафти руда.

Стрясаються гори. Удар за ударом.
Двигтіння землі глухошумне й тяжке.
В обагрених хмарах, в димах над пожаром
Клектання моторів, свистіння різке
І звергнуте з жадібним ревом піке.

Палають будівлі, хитаються стіни,
І смерть всюди свище, і згуба гуде,
І тільки одне тут несхитне й тверде —
Це грізне й розпечене серце людини,
Що впевнено в битву смертельну іде.

Крізь ревище бомб, крізь гарматні розкати,
Удари немислимої тяготи
Я чую тебе, тихе серце солдата,
Як б'єшся розмірено й зважено ти
В часи, коли смерть потрясає світи.

Де небо стає від пожеж багроцвітне,
Де прахом залізо і камінь стає,
Там серце радянських солдатів несхитне.
Вітчизно! Щасливе прийдешнє твоє,
Що серце таке в твоїх воїнів є!

Хай б'ють об руїни будівель прибої
Упертих, невгавних, тупих канонад,

То яросні воїни в смертнім двобої
Стоять, не ступаючи й кроку назад,
За гордість, за славу, за наш Сталінград.

VI. На березі

Він, затуливши голову руками,
Втискався тілом зморених своїм
В пісок і грязь на дні сирої ями.
Разючий свист вгорі зростав над ним.

Коли, нарешті, звук виття страшного
Став землетрусом, грянув і відгув,
Цей чоловік здивовано відчув,
Що смерть свистюча впала не на нього.

І він почув бурління волзьких вод,
І вигук жінки, тужний і смертельний,
І він почув, як зашумів народ,
Що біг із сховищ на причал пустельний.

Тоді він звівся. Чорний дим встеляв
Холодні води, бурно закипілі.
Стогнав і гув маленький пароплав,
Роздертим боком хилячись на хвилі.

Жіночий крик. Нелюдський зойк дітей.
В рудій ріці чиєсь одчайне тіло.
Воно на хвилях билось і біліло,
І хвиля йшла на прибережний глей.

Він бачив це. Ремні на автоматі
Він здер з плеча. Ввійшов у глиб ріки,
Вглядаючись у тільце в світлім платті,
В корчійний вимах світлої руки.

Він владно плив, на клекотіння водні
Важкі долоні мірно кладучи,
Щоб винести на дужому плечі
Чиєсь життя з бурхливої безодні.

І знов на грузний глинястий укіс
Він вийшов з шуму вирів прибережних
І на руках, до болю обережних,
Свого народу женщину підніс.

Він ніс її. Він приглядавсь до неї.
Він бачив муку на худім лиці,
Тонкої рани трепетні зубці
На бідних грудях женщини цієї.

І кров кричала, сяяла й пекла,
Повільно впавши на мужські долоні,—
Ці крапельки зловісного тепла,
Ці тихоплинні струмені червоні.

Вона була незвична і чудна,
Незнана жінка не його любові,
Але страшною цаготою крові
З його життям зріднилася вона.

Він дім згадав, і огнище, і втіху,
І добрий труд, і дружбу, і сім'ю,
Її, ласкаву, ніжноруку й тиху,
Свою жадану, мріяну свою.

І він її, печальну і далеку,
Побачив сяйвом на своїх руках,
Немов це їй крізь кров, крізь небезпеку
Дбайливу руку захисту простяг.

І зрозумів він: тисячам незнаних
Чиїхось дочок, матерів, дружин,
Сестер і подруг, рідних і коханих
Став захистом і порятунком він.

Він став таким. Він не віддасть. Він встоїть.
Єсть сила в нього. Люта впертість єсть.
Відплатою він щедро заспокоїть
Свою сердиту і тривожну честь.

Про зненавиду й помсту кров кричала,
Яка його долоні опекла.
Зваж кожну міну, щоб їх м'ясо рвала,
Змір кожну кулю, щоб їх серць сягла!

Насичуй землю кров'ю людоріза
В тяжкім бою на смерть і на життя,
Щоб над землею змовкнуло виття
Фашистського скаженого заліза!

Воно знов виє. В хмарах бродить знов
Жадібний вбивця. Гоготить сирена.
І, вкручуючись в простір стрімголов,
Звисають бомб гігантські веретена.

Хай валить сталлю і вогнем розрив,
Нехай осколки рищуть знавісніло,—
Великими руками затулив
Від них вояк жіноче ніжне тіло.

Так він, мужчина племені свого,
Ішов і жив цим тілом похололим,
Його незмірним і німотним болем
І кожною кровинкою його.

Він відомстить. Життя грізне́ своє
На ворога він звергне, як гранату,
І в нього з серцем видере відплату.
Він — воїн. Так! Він відомстить. Він вб'є.

VII. На командному пункті

Тонкими струмками з-поміж перекрить,
По глинястій, мокрій стіні катакомби
Земля, обсипаючись, глухо шумить
У мить тишини після вибуху бомби.

Здмухнувши цей порох з розцвічених карт,
Де жовті й зелені лежать суходоли,
Раптово на чийсь несподіваний жарт
Всміхнеться тихцем чоловік срібночолий.

І знов над столом тонконогим своїм
Уперто нахилить він голову сиву,
Вглядаючись в риси земного масиву,
Розкритого знаком скупим перед ним,—

Осель чорні зерна, розводи жовтаві
Пустельних степів, сині лінії рік,—
З цих рисок встає в його точній уяві
Прийдешнього бою розгаданий лик,

Його темні рухи, грізні його зміни,
Припливи й відпливи його течії.
Видющість осяює очі людини,
Уважні і втомлені очі її.

Він бачи́ть пустелі, степи й межиріччя,
І рухання юрб мовчазних уночі,

І тропи, де тягнуть вантаж таємничий,
Іскринками порскаючи, тягачі,

І танки, що скреготом сталі своєї
Стрясають хвилясту дорогу нічну,
І встромлені в свіже груддя круг траншеї
Пахучі, блакитні кущі полину.

Він чує невгавне шурхання дороги,
Шалене шугання ракет з далини,
Швидкі, блискавичні, як залпи, тривоги
І спокій тяжкої роботи війни.

Цей спокій пронизує людську істоту,
Випростує душу й загострює зір.
Спокійний і тихий встає командир,
Кінчивши жорстоких обчислень роботу.

Метнулись зв'язківці. Бурлить телефон,
Аж дмуться червоні дроти, наче жили,
І швидшають кроки походних колон,
І взводи займають призначені схили.

Гуде тонко зумер. Уривчаста річ.
Вслухання у голос полків і дивізій.
Жовтіє ліхтарик. Кінчається ніч,
І степ коливається в млі рдиво-сизій.

Вже з передової вернувсь кашовар,
Вже перший снаряд путь розшукує вранці,
Вже став із багрового чорним пожар,
А зумер дзижчить і дзижчить у землянці.

Докупи зливаються ночі і дні,
Коли ярость битви палає в зеніті,

І сива людина не засне ні миті
На буркою встеленому тапчані.

Все ясно. Прибито останні печаті.
Останній зв'язківець у сутінках зник.
За млявою стрілкою на циферблаті
Замислено стежить старий чоловік.

Здригаючись, стрілка поділить надвоє
Кружок світлих цифр. І настане тоді
Іще один день велетенського бою,
День гніву. В упертості. В смерті. В труді.

Удар. І звергається вал канонади
На урвища й пагорби волзьких рівнин.
Командна траншея в землі Сталінграда
Пульсує, як серце безсмертних руїн.

VIII. В яру

Доми хитаються над яром,
Як чорні, звихрені кущі.
Вдирайся, знищуй і трощи
Рвучким розлюченим ударом!

Граната — в двері. Змах один,
Щоб навстріч бухнув димний вибух,
Аж бризне скло в дзвенючих шибах
І цегла тяжко грьопне з стін.

По сходах — в тьму. В підвал. В кімнати.
Чийсь крик. Короткий блиск із тьми.
На мить припасти за дверми,
Жбурнувши в дим кулак гранати.

Тоді стрибнути. Штик вперед...
Спинився, озирнувсь довкола —
Рудого німця туша квола
Валялась, вкривши кулемет.

Дим виповзав у діри шиб,
І до розчахнутої стелі
Шматок зеленої шинелі,
Іще кривавлячись, прилип.

Боєць крізь млу хвилясту бачив
Житла привітного розгром,
Барвисті іграшки дитячі,
І всохлі квіти під вікном,

І ліжка голубе залізко,
Розривом скручене в кутку,
Руїни куряву їдку,
Яка вапном запахла різко.

Тут жили люди. Це був дім,
Спочинок, тиша і відрада
Людей сумирних Сталінграда.
Тепер тут битва, труп і дим.

Бий, сильне серце! Дужче, дужче
Насичуй тіло злим вогнем!
По їхніх трупах ми пройдем
В своє відомщення грядуще.

Як спрагу гасить чоловік,
Так помсту ситим невситимо,
Щоб жодна з куль не била мимо,
Не всаджувався марно штик!

Він іграшку торкнув рукою,
Маленьку ляльку з ганчірок,—
Таку ж колись його синок
Тягав по хаті за собою.

Де ж нині ти, чуже дитя?
Мій синьоокий синку, де ти?..
Раптово змовкли кулемети,
Ввірвалось мін глухе виття.

Що сталося?.. По сходах збігти
Униз, в підвал, де командир
З кисета трусить на папір
Махорки зеленаві крихти.

— Ти, Антонюк? Бери, крути,—
Він каже, сам вже в синій димці,—
З півсотні вбили, решті німців
В ярок вдалося утекти.

Нам знов робота. Перекурим,
Докупи хлопців зберемо
Та й там, в ярочку, почнемо
Вливати сала клятим шкурам...

Присівши на цементний піл,
Григорій закурив оспало.
Утома. Сили не ставало
З лиця зітерти піт і пил.

Так, дряпаючи чорну корку
Своїх тяжких великих рук,
Сидів Григорій Антонюк,—
Він жив, зітхав, курив махорку,

І серце слухав він своє,
Як б'є воно у мляве тіло,
Що натомилось і зболіло,—
Як тепло й колихливо б'є.

Здавалось,— втома, більш нічого,
Та тільки прозвучав наказ,—
Схопився він, відчувши враз
П'янючу силу тіла злого,

І звичну ярість вояка,
І чесну, мстиву насолоду
Вбивати вбивць свого народу,
І холод вірного штика...

Крутого яру сірі схили —
Звал згарища, піску й іржі.
Руді горбаті бліндажі,
Де знову постріли гриміли.

Там німці. Збігши вниз, вони
В рови, в бліндажні діри, в ями,
В окопи, вириті ще нами,
Залізли й били з глибини.

Ми знайдем тропи та доріжки,
Щоб витягати їх звідтіль!
Мигтять, як бистрі гребні хвиль,
Бійців короткі перебіжки.

Йдуть хлопці в лоб. Григорій сам
До вражих сховів пройде тилом,
Легким і злим, як пломінь, тілом
В'ючись поміж горбів і ям.

Він нишком переповз до яру,
До круч сипучих і стрімких,
І звідси він побачив їх —
Забіглу в урвища отару.

Гарчать, стріляють, риють твердь,
Засохлу землю Сталінграда,
Не знають, що за ними ззаду
Вже стежить гострозора смерть.

Донизу, в яр! Земля шугнула
І глухо гупнула на дні.
Завмри! Сюди хтось глянув? Ні.
Трясуться кулеметні дула.

Шаліють німці. Бій гримить.
Тоді — на животі по схилу
І за сухої глини брилу
Сховатися. Обрати мить.

Короткий холодок тривоги.
Обрати мить. Без суєти
Цю вирішальну мить знайти,
Мить подвигу і перемоги.

І ось вона, мить точних дій!
Вперед рвонутися всім тілом,
В роззявлений бліндажний вилом
Жбурнути смерть. Гримни і вбий!

Трясе і рве удар гранати.
Вогонь, і свист, і дим вгорі.
Один за одним, як щури,
З нори вистрибують солдати.

З-за брили скинувшись ривком,
Швидкий, як блиск грози, Григорій
Встає в беззвучності суворій
І рвучко б'є вперед штиком.

Іще один. Стук зброї. Крик.
Повалений гарчить в конанні.
Печаті всаджує тригранні
На зеленаві куртки штик.

Змах безпощадного приклада
І виблиск лютого штика.
Багато їх. Щось глухо пада
На голову Антонюка.

Обвал. Гойдаючись, під ноги
Багрове небо поповзло...
Стояти! Всім чортам на зло
Стояти! Бити, скільки змоги!

Імла й кружляння. Суне з мли
Чиясь страшна крива гримаса.
Несила штик встромить? Вали
Ударом кованим обцаса!

Звалив... І стала тишина.
Кінець. Це смерть чи перемога?..
Пливе по тілу млость волога,
І серце тихне, як луна.

Кричать. Невже знайома мова?
Невже свої? Біжать сюди.
Вже чути довгий бас Єршова,
Захриплий голос Абдільди.

Вони надбігли. Рідні лиця,
Тепло й привітність братніх рук.
— Живий-здоровий, Антонюк?
— Живий, як бачиш. Дай напиться.

Він п'є. Світліє спрагле тіло,—
Він озирається кругом
І знову бачить прояснїло
Задимлених небес огром,

І постать друга дорогого,
І пилом битви вкритий діл,
І одинадцять вражих тіл,
Поверженних навколо нього.

Він вбив їх. Бив штиком, прикладом,
Всім тілом бив, всім гнівом бив,
І подолав, і захистив
Ще п'ядь землі під Сталінградом.

IX. Прорив

В домах кривих, провалених, пробитих,
Між димних згарищ і смердючих куп,
На скровленому глинищі халуп,
На деревах, на їх зчорнілих вітах,

На звивах рельс, стовпів, дротів і рур,
На корчах площ, де камені брукові
Заляпані були мазком баюр
Глевкої нафти і густої крові,
В хурделі іскор, в попелі садиб,
В стальних розкатах і ударах бою

Вони лежали вже багато діб,
Шляхи назад замкнувши за собою.
Вповзли в підвали, втислись в грязь канав,
Вжились в свинцем просвистані квартири
І стежили, і голубі мундири
Їх автомат ривком коротким рвав;
Чи міномета щит ребристий клали
На прах домів для точної стрільби
І тільце міни ніжно опускали
В горлянку смертоносної труби;
Чи, довгошию і струнку гармату
Просунувши в розбомблений підвал,
Встромляли в танки пломінь, мов кинджал,
Лупаючи машин броню горбату.
І люди стали хитрі, і худі,
І гостроокі, і спокійно вперті,
І чорні з втоми, й непідвладні смерті,
І яросні в смертельному труді.
Ніч прогуркоче. День оскаженіло
Сяйне й впаде швидкий, немов розрив,
І в'яне тіло, і тримає тіло
Велика гордість та ще більший гнів.
Горлянки сохнуть, тріскаються губи,
Чорніють, спечно дихають роти,
Та спрага помсти, та жадоба згуби
Сильніша від цієї тяготи.
Вони все знали, все перебороли —
Жагу і голод, жах і печію,
І ранені хрипіли: — Вмру? Ніколи!
Я виживу. Я вистою. Я вб'ю.—
Останній хліб. Останній кусень м'яса.
Приповзши на командний пункт вночі,
Вони питали: — Є боєприпаси? —
І ні один не змовив: — Є харчі?

Так ніч ішла, так душний день ішов,
І сірі німці лізли звідусюди,
Та в чорних мурах спалених будов
Сиділи й бились невідступні люди.
Стояти тут! Нема шляхів назад!
Ні сну, ні хліба — мін, гранат, патронів
Бійцям твоїх священних бастіонів,
Твоїх руїн вогненних, Сталінград!
Вони стояли. Віра серць суворих
Не вгнулась, точна і тверда, як штик.
На півночі, на степових просторах
Був дим, вогонь і гуркіт віддалік.
Там бій палав. З проломів на горищі,
З дахів будівель, з верховіть дерев
Вони вдивлялись в спалахи все ближчі,
Все ближчий виблиск, землетрус і рев.

Пливла по Волзі рихла, жовта крига.
Сніги руділи від розривів мін.
Все хлюпало. Метелиця й відлига,
Сльота й туман ішли навперемін.
І от в слизькому мороці світанку,
Коли бійці, сердиті й мовчазні,
Повзли під днище спаленого танка,
Зашелестіла сталь у вишині.
І всі вони почули зовсім близько,
Як грянув він, упавши в голий сад,
В насиджене німецьке логовисько —
Радянський, дужий, радісний снаряд.
Заверещав і з лігва виповз ворог,
І заметавсь розпачливо навкіл.
Снаряди били по німецьких норах,
Не схибивши й провіривши приціл;
Як вісники могутньої підмоги,
Ці посланці північних батарей

Знов підкріпили, знов звели на ноги
Натомлених і збуджених людей.

Вони пішли крізь хугу й свист пожару,
І перед ними бігли навтьоки,
Не стримавши двобічного удару,
Німецькі, збиті з рубежів полки.
Він став над смертю, воїн Сталінграда,
Він вийшов з пекла, з хаосу руїн,
З земних розколин, з грузного розпада
Склепінь і мурів, поверхів і стін,
З горищ, набитих іскрами і димом,
З льохів, з підвалів, з розсипу цеглин,—
І був страшним, безжальним, незборимим,
Як речник мсти, худий і чорний він.
І він пройшов крізь селище і вибіг
На стоптані надволзькі пустирі,
В степи, пориті боєм. На бугрі
Він звівся враз, весь звихрений, як вибух.
На тлі багрових спалахів висот,
По вплетених колючим дротом схилах,
По пагорбах, бурхливо задимілих,
Йшли з півночі порядки наших рот.
Він кинувся назустріч їм. Полки
Топтали труп німецький. Їхні кличі
На берегах великої ріки
Лунали, переможні й войовничі.

І бій упав. З'єдналися тоді
Дивізії південні і північні.
Зійшлись бійці,— як велетні, величні,
Як люди, спраглі, втомлені й бліді.
Кричали щось, руками шкарубкими
Стискали друзів, замашним слівцем
Їх веселили і ділились з ними

І дружбою, й бинтом, і тютюнцем.
Вони все знали, все перебороли.
Забуте серце чули знов бійці,
І сльози, чорні та густі, як смоли,
Котились по неголеній щоці.
Солдатські сльози, трудні і нечасті,
Краплини сили й радості живі,—
Їх не стидались в цім великім щасті
В цю добру днину душі бойові.
І стало тепло, тихо і відрадно.
Здавалось,— чути птиць далеких лет.
І сам полковник вийшов наперед,
Хвилюючись і стримуючись владно.
Щось хтів сказати, та сказать не зміг,
Бо звичних слів у мить таку не треба.
Прибулих друзів він притис до себе
І цілував колючі лиця їх.
І випрунчились перед ним вони,
І зводились за їх рядами ззаду
Грізні, вогненні стіни Сталінграда,
Як нездоланні витязі війни.

X. Битва

Земля диміла. Починалось літо.
Був день грози. Був сорок другий рік.
Понад Дінцем снаряд ревів сердито,
І з дальніх сіл лунав жіночий крик.
Там був пожар, грабунок і розправа,
Там звір гуляв — німецький п'яний збрід.
Там гітлерівська наволоч кривава
Збиралась, бенкетуючи, в похід.

Уже кінчали в штабі проставляти
Стрілки й дужки на Волзі та Курі,
Вже лютий Гітлер божевільні дати
Вписав в настільному календарі:
«Десяте вересня — ми в Арзамасі.
На двадцять п'яте вересня — Баку».
О, як принадно ці нотатки ласі
Накреслилися на білому листку!
І він збирав свою тяжку армаду
Піхотних мас і танкових колон,
Щоб, рушивши, прорватися за Дон
І до Москви іти — із Сталінграда.

Був день грози. Коли стемніла даль —
Ракета в небо, тремтячи, метнулась.
І заревіла битва. Сталь на сталь
Найшла, гримнула, вдарила, зіткнулась.
Німецький полк на взвод радянський ліз.
Коли ж він трупом падав при окопі,
Тоді знов кидав Гітлер на заріз
Свої полки, вгодовані в Європі.

Ми відступали. З-за донських горбів
Ще мріло димне українське небо,
І кожен воїн клятвено повів:
— Чекай, наш краю, я вернусь до тебе! —
Та гірко й трудно глянути було
На білостінну велич Сталінграда,
На волзьких плес ясне, злотисте скло,
Розбите чорним вибухом снаряда.
Боєць, напившись волзької води,
Відчув — вона йому терзає душу:
Умри, а стій! Умри — не відійди!
— Я так зроблю! Я вистою! Я мушу! —
Він став на смерть. Він смертним боєм бивсь,

Шляхів назад не відав він віднині.
Він в землю вгризся, кров'ю й пилом вкривсь
На обороні волзької твердині.

Як непохитні витязі війни,
В огні, в диму стальної веремії
Стоять сини великої Росії
І України милої сини.
Казах, грузин стоять із ними рядом,
Узбек, таджик, вірмен і білорус.
Стоять, як мур, під рідним Сталінградом —
Незламний мур, і дружба, і союз!
Мосіяшвілі, Тургунов, Болото,
Шухматов, Субка, Павлов і Скляров —
Гори і сяй для всіх племен і мов,
Імен цих скромних славо і пишното!
Їх тисячі і тисячі. Вони
Не знали страху, втоми і нестями.
Не раз в найтяжчі сталінградські дні
Гордились ми своїми земляками.
Ніхто з них не хитнувсь, не відступив,—
Вони змагались, юні і могучі,
На схилах Волги — за дніпрові кручі.
На сталінградських вулицях — за Львів.
Вони, йдучи в нечувані бої,
Б'ючись за всю Радянську Батьківщину,
Змагалися за рідну Україну,
За волю й щастя, славу й честь її.

Так в стійкості зростала перемога,
Так в обороні наступ готувавсь,
Так воїн в подвиг втілити поклявсь
Командного наказу волю строгу.
Наказ разив, учив, і закликав,
І надихав, і зміцнював героїв.

Боєць поклявся встояти — і встояв.
Боєць пішов — і німця подолав.

Над вільним містом, кров'ю й димом вкритим,
Сталевий гуркіт лютих битв затих.
Червоний стяг запломенів над світом
На сталінградських згарищах святих;
Бійці, зітерши чорний піт з обличчя,
Дивилися на захід. Вдалині
Уже їм мріло над Дінцем Лисиче
І Харкова огроми кам'яні.
Леліла їм дніпрова далеч синя,
Їм грало море в сонячнім теплі;
Їм сяяв Київ — золота святиня
Народів братніх нашої землі,
Їх кликали дністрові бистрі води,
Їм чувся шум карпатських переправ.
Над Сталінградом гордо засіяв
Для України світлий день свободи!

1942

ЛЕНІНСЬКИЙ СТЯГ

На смертний бій ми вийшли всім народом,
На труд війни, на подвиги в боях
І над собою непохитно зводим
Наш Ленінський непереможний стяг.

Він сяє нам, як сонце перемоги,
Він нам на Захід осяває шлях,
На Україну вказує дороги —
Наш Ленінський непереможний стяг.

Ми з ним громили кайзерівські орди
В боженківських і щорсівських полках,
І осінив всю Україну гордо
Наш Ленінський непереможний стяг.

Він осяває нашу землю й нині,
Він ворогам віщує смерть і жах,
Він провіщає волю Україні,—
Наш Ленінський непереможний стяг.

Він — в кожнім серці чесної людини,
Він — в партизанських впевнених руках
Підноситься, як щастя України,—
Наш Ленінський непереможний стяг.

1943

КЛИЧ

Крізь рев огню, крізь свист і скрегіт сталі,
Крізь гуркіт битв, крізь гук і вибух січ,
Крізь землетрус, крізь вкриті димом далі

Ми чуєм клич — це України клич;
Це тужний батько, ставши край могили
Дочки своєї, знятої з петлі,
Гукає рідних, щоб ішли і мстили
За горе української землі;
Це скорбна мати, звівши чорні руки,
Благословляє воїнів-синів,
Щоб відплатили ворогу за муки,
За сльози українських матерів;
Це дівчина, гордлива і змарніла
Невільниця німецької тюрми,
Шепоче: «Любий! Більш терпіть — несила.
Прийди, зрятуй, звільни і обійми!»
Це син до батька руки простягає,
Це стогне дід, щоб чув його онук:
«Німецький пес нам тіло роздирає,
І очі нам клює фашистський крук»;
Це кличуть рани наших міст суворих,
І чорний попіл погорілих сіл,
І вугіль хат, і нив змертвілих порох,
І скровлена земля святих могил.

Докіль ще буде тьмарити наш Київ,
Пречисті води славного Дніпра
Потворна тінь двох перевитих зміїв,
Огидний знак фашистського тавра?
Докіль загарбник буде править в Львові,
Топтати ряст волинської землі?
Докіль в карпатській віковій діброві
Гукатимуть фашистські патрулі?
Докіль трембіти гнівного гуцула
Гримітимуть про зненавиду й мсту,
Щоб вся стара Слов'янщина почула
Їх кличних звуків грізну красоту?

Не довго, ні! Ми чуєм їхні кличі,
В них — гнів, і мста, і світла віра в нас,
І ми, суворі, владні, войовничі,
Ідем на клич. Наш день. Наш суд. Наш час.

Ми йдем на клич. Не зойком, не одчаєм,
А кличем битви мати зве дітей.
Ми йдем, ми ринем, ми переступаєм
Їх трупи й стяги, грізний наш трофей.

Ми йдем, як сонце. І степи світають,
Ясна зоря над полем битв стає;
На рідні землі сіячі вертають,
Щоб сіяти святе зерно своє,
Щоб знов заграло українське поле
Врожаєм щастя, зродженим навік,
Щоб знов засяло сонце світлочоле
На вольних водах українських рік,
Щоб знов братів з Москви, з Кури, зі Сходу
В день свята Київ радо зустрічав
І тріумфальним гімном зазвучав
Свободний спів свободного народу.

1943

СТЯГ НА БАГНЕТІ

Він перший вибіг пагорбом крутим
І в вишняку зчорнілому заліг.
Мовчав і слухав. Смертю пахнув дим,
Весіннім соком духмянів моріг.
Ще гупали хрипкі розриви мін,
Німецький танк ще лязкав на мосту,
Але вже бачив перемогу він,

Безповоротну, трудну і просту.
Під ним була земля його дідів,
Земля його нащадків і дітей,—
По ній він повз, туливсь до неї, рив
Її під громом вражих батарей.
І ось доповз, сердитий і живий,
Упертий, безпощадний войовник,
І в грязь садів, в весінній перегній
На мить всім тілом яросним приник.

Десь зовсім поруч стукнув кулемет,
Стьобнув свинцем, жадібно й хитро вщух.
Боєць підвівся і подавсь вперед.
Змахнув рукою. Смертоносний рух.
Удар. Вогонь. Осколків лютий свист.
Тяжким розкатом рушила луна.
На купу димних жовтих гільз фашист
Упав мішком зеленого сукна.
Боєць над ним не спиниться й на мить,
Зведе рушницю звірену свою —
І в грізному мовчанні знов біжить,
Покари й помсти прагнучи в бою.

Село в руїнах, в згарищах, в диму
Страшним і рідним встане перед ним —
Якою ж вістю й ласкою йому
Сказать про радість землям цим смутним?
Щоб вийшли з ям, із смертних лігв живі,
Щоб діти, в тьмі засліплі, підвелись
І глянули на перший ряст в траві,
На сповнену травневим сонцем вись,
Щоб люди знали, що вернулась знов
Весна і радість, дружба і тепло,
Що з Першим травнем, з сонцем увійшов
Їх рідний воїн в чорне їх село.

Травневе свято в музиці війни,
В розкотистій симфонії гармат
Ввійшло в село. Співай, сурмач весни,
Радянський, добре цілений снаряд!
Гармати б'ють. Шумлять стальні вітри.
Бійці, піднісши автомати, йдуть.
Червоний стяг, звивайся догори,
Осяюй нам на захід дальшу путь!
Боєць на площі між руїн стає,
Знімає торбу речову з плеча
І урочисто з неї дістає
Червоно-ясну плахту кумача.
Надходить люд, узрівши звіддалі
Увінчаний цим прапором багнет,—
Травневе свято славиться в селі,
Понад селом наш стяг горить! Вперед!

1943

ЕПІЗОД

Ось заревуть маленькі люті птиці,
З земних рівнин врізаючись навкіс
В простóри, в обрій, в морок, в громовиці,
В блищання й двигіт вогневих завіс.

Вниз відстрибне кошлате льотне поле,
Метнуться хати, промайне ріка,
І веретенце злого літака
Мигтливу товщу сизих хмар проколе,

І стане видно димний небосхил,
І креслені на небі іскри бою,

І випливлу зненацька під собою
Зловісну тінь німецьких гострих крил.

Тоді зламать стрункий порив польоту,
І, ревучи, рвонутись віражем,
І розстрілом, коротким, як ножем,
Метал і м'ясо враже розпороти.

І грянути з-під неба, як обвал,
Підкинувшись і захитавшись раптом,
Стискаючи руки кривавим клаптем
Незвично впертий і тугий штурвал.

І вирватись крізь безнадію й втому
З падіння, з прірви, з смерті, з тяготи.
І, скорчившись в кабіні, довести
Свою машину до аеродрому.

Жовтавий вихор збивши на ріллі,
Проскочити по ребрах косогору
І, припинивши хворий рев мотора,
Відчути пахи й шепоти землі.

Відсунути прозоре заборolo,
Побачить друзів, вибіглих сюди,
І прохрипіти медсестрі: «Води!»,
Життя і тишу чуючи навколо,

І на годинник глянути, щоб він
Спокійно й дивно показав достоту,
Що з часу вильоту до повороту
Ще не минуло двадцяти хвилин.

1943

ПРАПОРИ ПЕРЕМОГИ

Ще канонада стогне за горбками,
Ще стелиться над містом чорний дим,
Ще пахнуть смертю обгорілі ями
І, скрикнувши, обвалюється дім.

Ще на асфальті — кров, димиться цегла,
Залізо битви, скровлене й криве,
Але вже місто, вільне й неполегле,
Встає з руїн, світліє і живе.

І на розбитій вигорілій площі
Вже нашвидку написаний плакат
В руках святково вдягнених дівчат
Живим і теплим вогником полоще.

І бідні квіти, зрощені в нужді,
В неволі й смутку змученого міста,
Кладуть дівочі руки молоді,
Як дар любові, на броню танкіста.

Ідуть полки і світлий марш гримить
І зве бійців для дальшого походу,
І з ним навік, для людства, для століть,
У Харків входить слава і свобода.

Марш зве на бій! Полки ідуть на бій —
В могутті, в славі, в певності, в залізі.
Прапороносці харківських дивізій
Несуть на захід славний прапор свій.

1943

КИЇВСЬКІ ЕТЮДИ

I. На лівому березі

Туману мляві, мерехтливі смуги,
Повільно коливаючись, пливли,
І видно стало кручі та яруги
З-за тихої дніпровської імли.

Правічні схили, предківські причали,
Билинами оспівані холми
Мовчали скорбно, і велично ждали,
І бачили, як їм вклонились ми.

Над згарищем осель Лівобережжя,
Над полем битв, крізь мряку і сльоту
Узріли ми старих дзвіниць мережжя,
Садів і мурів рідну красоту.

І так в мовчанні, в тужному чеканні
Вглядались діти в материнський лик,
В безсмертний образ, в риси осіянні
Старого міста, юного повік.

Ясна оселе! Ти благословляла,
Ти кликала, ти сяла за Дніпром,
Як світла бранка темної навали,
Увінчана закровленим вінком.

Це пасмо диму, ржаве і зловіще,
Висить жадібно над чолом твоїм —
Там пломінь прище, там злий ворог рище,
Там кат регоче, там гогоче дим.

Я знаю: щастя знов до нас вернеться —
Сягай, мудрішай, радуйся, світлій! —
Але ніколи з серця не зітреться
Суворий карб тих днів і тих подій.

Мов гордий шрам на тілі ветерана,
Той карб в собі крізь все життя неси.
Як сторож серця, ця невсипна рана
Хай каже нам: — Ти воїном єси!

Кричи в століття, рано невтоленна,
Розкривши чорні, спечені уста:
— Будь невблаганна, будь благословенна,
Велика мста, свята і мудра мста!

По вінця повні ярості й любові,
Стояли ми, замислені й тяжкі.
Юрбою турів пагорби дніпрові
На водопій сповзали до ріки.

Як меч, блищав в тьмі чорних крутоярів
Потік Дніпра. І меч забагрянів,
І меч піднісся. Перший залп ударив.
Червоногрудий оболок пролив.

II. На вулиці

Вірю й знаю — більш уже ніколи
Серце так не битиметься знов,
Як в той день на вулицях Подолу,
Звідки в місто рідне я ввійшов.

Осінь димна, осінь тьмяно-злота
На пустельнім київськім холмі.

Голосом любові і скорботи
Нам кричать румовища німі.

Простягнувши перебиті руки,
Зяючи проломами голів,
Зводяться над смрадним сміттям бруку
Постаті замучених домів.

Не ридають, гнівні, темноликі,
Розкривають яросні роти:
— Глянь на наші згарища великі,
Глянь на нас — іди і відомсти!

Все вчини, щоб знову ми воскресли,
Все здолай, все зміряй, все зроби!..—
Серце світло й впевнено піднесло
Тяготу великої злоби.

Шкарубкий, обпечений злобою,
Зливок серця,— багровій, печи!
Месник-воїн, воджений тобою,
Вдень не схибить, не впаде вночі,

І коли десь смерть його настане,
Куля свисне і прониже в лет,
Він вперед кривавим тілом пряне
І, вже мертвий, в ката вб'є багнет.

III. Біля університету

Хитались червоні колони будови,
У шибах розжарене лопалось скло.
Металося полум'я й глухо ревло,
З дверей вистромляючи тулуб багровий.

І валяться зали в огненний пролом,
І сиплються щебнем склепіння дебелі,
І книги, як птиці, на мокрій панелі
Розпачливо б'ють обгорілим крилом.

Ламаються стіни, і падають долі
З обвитих вогнем постаментів своїх
Поети й мислителі високочолі,
Сторожа дбайливо бережених книг.

Де дівся, пойнятий злобою й одчаєм,
Їх ниций, лякливий і підлий палій?
Ні, ти не втечеш! Ми тебе відшукаєм
В проклятому лігві, в домівці твоїй.

День судний надходить. Замкнулося коло.
Ти станеш на суд, щоб свій вирок знайти
За влучене кулею пушкінське чоло,
За очі Тараса, що випік їх ти,

За Гете, якого укрив ти ганьбою,
За рани Белінського й муки Франка.
За скроню Шекспіра, пробиту тобою,
За глум з елладійця, сліпця й співака.

Ти вситив на їхнім високім підножжі
Свою озвірілу руїнницьку хіть.
Безумний, забув ти: при них на сторожі
Стоїть збройний муж, гнівний месник стоїть.

IV. Яр

Руді провалля, глинища зелені,
Завалений зотлілим сміттям рів.

Жахаючи, вривається в легені
Зловіщий вітер ржавих пустирів.

Не бліднути, не скніти, не здригатись —
Стоять, як суд! Як войовник, стоять!
Замало клятв, щоб ними присягатись,
Щоб проклинати — не стає проклять.

Звичайний яр, брудний і неохайний,
Тремтливі віти двох блідих осик.
Ні, це не тиша! Незгасимий крик,
Ста тисяч серць предсмертний крик одчайний.

Сріблястий попіл спалених кісток.
Людського лоба тріснутий шматок.
Розпались яру здвигнуті укоси.
Повзуть із ями золотисті коси —
В землі не скрилось, тліном не взялось
Витке і ніжне золото волось.

Блищить на мокрій твані крутоярів
Розбите скло старечих окулярів,
І дотліває, кинутий набік,
Закровлений дитячий черевик.

Зарито в землю, втоптано у глину
Жахливий слід стотисячного тліну;
Слизький і жирний замісився глей
Розкришеними рештками людей.

Це тут ревіли вогнища багрові,
Це тут шкварчали нафти ручаї,
І в трупах жадно рились палії,
Шукаючи скарбів на мертвякові.

Тяжкий, гнітючий і нестерпний дим
Підносився над моторошним яром.
Він дихав смертю, він душив кошмаром,
Вповзав в доми страховищем глухим.

Багрово-чорні сполохи блукали
По занімілій від жаху землі,
Кривавили злим відблиском квартали,
Бруднили жител київських шпилі.

І бачив люд з своїх скорботних сховищ,
Як за вінцем кирилівських будов,
За тополями дальніми кладовищ
Горіла страшно їхня плоть і кров.

Могильний вітер з тих ярів повіяв —
Чад смертних вогнищ, тіл димучих згар.
Дивився Київ, гнівнолиций Київ,
Як в полум'ї метався Бабин яр.

За пломінь цей не може буть покути,
За погар цей нема ще міри мсти.
Будь проклят той, хто зважиться забути!
Будь проклят той, хто скаже нам — «прости»!

V. Ранок

Над тишею холодних, сизих площ
Висить, як звук, тонкий і рівний дощ.
І він мигтить, хвилясто і зміїсто
Простелений по схилах тишини.
В своє життя іще не вірить місто,
Лякаючись і гомону, й луни.

Ця дивна тиша, хвора і врочиста,
Тече, як повінь, в берегах домів,
І, крадучись, ввіходить в серце міста
Передчуття великих добрих слів.

Ці перші кличі ще не прозвучали,
Ще в людських сховах не почули їх,
Ще не розкрились ями, і підвали,
Й могильні склепи, тайники живих;

Ще в поглядах стрибає вогник шалу,
І жах кричить з запалених очей,
Ще в отворах вузьких водоканалу
Жінки одчайно стискують дітей;

Ще в зламаній прикладами халупі
Снується запах сивого димка,
І теплиться, зчорнівши, кров на трупі
Пристреленого вбивцями дідка.

І дощ висить, і безгоміння, й дим
Над всім кричущим, диким і страшним,
І це — як мить, коли в лице скорботне,
В тремкий, зболілий материнський лик
Уперше син вдивляється німотно,
Щоб не забути рис її навік.

Минуть літа — цього нам не забути:
Як в сховищі, в очах на самім дні
Лягло і вгрузло бачене й відчуте,
Немов кристали точні і ясні.

Я кожен крок навік запам'ятаю
В той день, коли ми мовчазним гуртком
Пройшли все місто з краю і до краю,
Пустельні площі, парки над Дніпром.

Пройшли все місто в тишині й задумі,
Крізь біль і дощ, крізь спогади й туман.
Червоний прапор на згорілій Думі,
Завалений уламками майдан,

Гігантський прах, кривавий розсип цегли,
Роздертого заліза передзвін,
Чорнозем свіжий над бійцем полеглим
Між зяючих хрещатицьких руїн,

Струмки терпкого, в'їдливого чаду
Понад пригаслим згарищем будов
І на піску каштанового саду
Сліди підкутих прусських підошов.

Осінній дощ змиває їх навіки,
Але не нам, не нам це забувать —
Убійника закровлену печать,
Сліди звірині, важкоступі й дикі.

Стою німий на цвинтарі домів.
Ні сліз, ні слів. Сухий і світлий гнів.

Рясніє дощ, і падає лункіше
М'яких краплин розмірене биття.
Теплом війнуло. Місто тихо дише.
Вертається життя.

VI. На площі

Вступають воїни у древній круг майдану,
На площу вічову народу-вояка,
Де, звівшись на кістках нападницького стану,
Нам нерушимий мур завіт свій проріка,

Де вічним сяєвом, прозора і легка,
Горить мозаїка Софії злототкана
І де на братній Схід показує рука
І віща булава, десниці владній дана.

Тут зупиняються, шолом сталевий свій
З чола знімаючи, щоб скласти предкам шану,
Потомки перед тим, як рушити у бій,—

Полтавський хлібороб, чабан із Казахстану,
Московський сталевар, сибірський звіробій
Являють ратну честь свободному Богдану.

VII. Будівничий

Осіння розгойдана хвища
Проноситься між руїн,
Між чорних стовпів попелища,
Між мертвих зубчастих стін,

Кричить у розламані брами,
В обвислих дротах свистить,
Звисає брудними струмками
З обвуглених перекрить.

І довго доми тонкостінні,
Бездонні проломи стіни
Гудуть темним шумом пустині,
Безцільним блуканням луни,

І клапоть шпалери гнилої
На сьомому етажі
Тріпоче, в'ючись у сувої
На мокрій цегляній іржі,

І рве золоту свою ризу
На площі тужливий каштан,
І падає мармур карнизу
В міський сухолистий бур'ян.

А хвища несеться й трясеться
Над гущею чорних баюр,
І, ржаво скрегочучи, гнеться
Розчахнутий вибухом мур,

І раптом він валиться глухо,
По шпарах наскрізних рвучись.
Хапкі твої пальці, задухо,
У горло моє вп'ялись!

Як пройдеш пропахлу тлінoм
Гігантську мертвотну падь?
Ніколи цим вмерлим стінам
Людського тепла не ховать.

Ніколи по цих переходах
Додому ніхто не ввійде,
Ніколи ні пісня, ні подих
Не зродиться тут ніде.

Ніколи не бризне світло
Із вікон кварталу-мерця.
Твій попіл, замучене житло,
Вогнем обпікає серця.

Я чую, як в тілі людини
Бушує розгнівана кров,
І серце пече.
                    На руїни
Задуманий зодчий прийшов.

В замисленні, в тузі, в мовчанні
Обходить він мертвий простір,
І згарищ квартали туманні
Обмірює вдумливий зір,

І очі пестливо гладять
Землі кожну падину й схил.
Що спинить і хто завадить
Пришестю великих діл?

Хто зможе зректись життєтворних
Зусиль, прозрівань і сягань?
Світліє в тьмі звалищ потворних
Видінь некристальна ще грань.

Ні, він не віддасть завадам
Згасити видіння своє.
Воля усталює задум,
З хаосу форма встає.

Він бачить крізь морок і тління,
Крізь діри і прах будов —
Тут ляже прямий, мов проміння,
Проспекту блискучий покров.

Тут вулиця шумно тектиме,
І звиснуть над нею вгорі
Планетами золотими
Лампіони і ліхтарі.

Гульлива, розспівана повідь,
Веселих людей течія
Іскриться, шумить, славословить,
Сміється, співає, сія,

Танцюючим майвом відбита
В свічаді шліфованих стін,
В миготливих глибинах граніта,
В кристальних озерах вітрин.

Розкрито осяяні входи
В лункі анфілади зал,
Де пісня склика хороводи
І щастя веде карнавал.

Як звершень народних звичай,
Святкує юрба молода
Свій світлий тріумф будівничий,
Свій радісний подвиг труда.

Ще плетиво тросів та балок
Снується у вишині
І щелепи землечерпалок
Вгризаються в верстви земні;

Ще брили рожеві і чорні
Лягають плечем на плече,
Клепальник в багровому горні
Прозоре залізо пече;

Ще пахне пронизливо й їдко
Завихрений пил будувань,
Ще тягнуть невтомні лебідки
Фігурні увінчання бань;

Ще палаців зали високі
Розцвічує пензель митця,
Але вже кінчаються строки
І праця доходить кінця.

В блакитному плесі майданів
Віддзеркалюються доми.
Патруль колонадних титанів
Врочисто виходить з тьми.

Зіпершись на плити гранітні,
Тіла мускулястих колон
Вартують, величні й несхитні,
Вояцької честі закон.

Тут звучною бронзою слави,
Гранітом чеснот бойових
Дім воїна величавий
Мури свої воздвиг.

Зайди у ці стіни чеканні,
Де пруг вкарбувався в пруг,
Де грань прикипіла до грані
І тиша лягла навкруг.

Тут бронза нетлінно ясниться
І мармур гордливо застиг,
Тут люди вдивляються в лиця
Безсмертних солдатів своїх.

Каштани підносять свічі,
Тополі співають ввись,
І шепоти таємничі
По кронах дерев пронеслись.

Хвилюючись, парк пишночолий
Метнувся з чавунних оград
І в далеч поплив матіоли
Солодкий, облесливий чад.

Фонтанів хитливі стеблини.
Духмяні зітхання проваль,
І раптом двигтять глибини,
Б'є сяйво, і грає сталь.

Над довгогудучим простором,
Над арками через Дніпро
Блискучим промчав метеором
Розгонистий поїзд метро.

Все втихло... Стають коротші
І гаснуть струмки сльоти.
Заглиблений в думи зодчий
Продовжує вперто йти.

Обходить страшні квартали
Змертвіння і пустоти,
Крізь згарища і обвали
Продовжує вперто йти.

І ставить на мертві будови
Робіт життєтворних знак.
— Так буде! — він нам промовив.
Ми знаєм, що буде так.

1945

1948—1958

АНГЛІЙСЬКІ ВРАЖЕННЯ

І. Скелі Дувра

Так ось вона — ця знаменита крейда,
Яка повзе з урвистих берегів
В шум дуврського замуленого рейду,
В холодний скаламучений пролив.

Так ось вона — ця круча Альбіону,
Вапнисто-білий невисокий щит,
Який, немов удану перепону,
Поперед себе звів гордливий бритт.

Так ось вони — стовпи крейдяні брами,
Де неширокий і швидкий канал,
Затиснутий близькими берегами,
Жене свій вкритий слиззю нафти вал.

Війна тут стала табором тривалим
На крейді Дувра й на піску Кале,
І гуготіло над движким каналом
Три рази в день її ревіння зле.

Крізь млу туманів, бур і снігопадів
Над морем йшли у стемнені міста
Товсті й гучні параболи снарядів,
Мов арки смертоносного моста.

І багровіла раптом хвиля сиза,
Коли гримів в розпадинах горбів
Тяжкий стрибок німецького заліза
І виростав, як чорний дуб, розрив.

Тепер війна довжезні має руки,
Сліди цих рук на Дуврі знати теж —
Згоріла персть, пробиті віадуки,
Зубці руїни, кіптява пожеж.

І не бетонні доти низьколобі,
Не гострі ребра ржавих їжаків,
І навіть не чорномундирний боббі [1]
Війну перед каналом зупинив.

На інших землях вирішалась доля
Цих хвиль тісних, цих пагорбів блідих...
Полин степів, курган донського поля
І волзьких вод широкошумний біг!

Так, орд чужих плавець несамовитий
Ла-Манш тому не смів перепливти,
Що Волги він не зміг переступити.
Британіє! Це пам'ятаєш ти?

II. Біг-Бен [2]

Над Темзою туман повис
І тихий хрип сирен.
У жовту млу, як чорний спис,
Врізається Біг-Бен.

---

[1] Боббі — глузлива назва англійських поліцаїв.

[2] Біг-Бен — «Великий, довгий Бен» — назва башти з годинником біля будинку парламенту в Лондоні.

Стоїть кощавий вартовий
Обох старих Палат,
І сіпається в тьмі рудій
Вусатий циферблат.

Горить на гострому шпилі
Вогонь, немов маяк.
Де ж ті примарні кораблі,
Яким дає він знак?

Чи хтось за циферблатом цим
Хід років провіря?
Жовтіє він лицем сліпим —
Ні світоч, ні зоря.

Та держить сяєво бліде
Камінний гренадір,
Як знак, що й досі ще іде
В Палаті довгий спір.

Хрипким промовцям — не до сна,
Йде чвара голосна,
Хоч лідер Зрада й лорд Війна —
Кумпанія одна...

І думає старий солдат,
Довготелесий Бен,
Що в многослів'ї двох Палат
Багато зайвих сцен,

Що джентльменів справжній торг
Вершиться й без рацей,—
На все, що їм велить Нью-Йорк,
Казали б лиш: «О'кей!»

— Я,— мимрить Бен,— стою здаля
Від їхніх дивних справ,
Та тронне слово короля,
Здається, янкі склав.

Він, певне, зменшить штат Палат —
Занадто пишний штат:
Обійдеться без цих витрат
Сорок дев'ятий штат.

Бо скромний містер Уолл-стріт
Упевнений, мабуть,
Що, як рабом не буде бритт,—
Лакеєм може буть.

Бо наші владні й наша знать
Весь острів цей могли б
В обмін на долари віддать,
Лиш їх не руш садиб.

Хоча й привабив цих людей
Заморський джентльмен,
Та наш народ не зрік: «О'кей»,
О ні! — говорить Бен.

Як швидко час пихи пройшов!
Як цей палац зачах!
Колись тут був хоч порох змов,
Тепер же — тільки прах.

І став Біг-Бен, вусач солдат,
Лічильником годин,
Бо, може, тут не треба й чат,
Де все чатує він.

Не попливе вперед вже, ні,
З свойого острівця,
Загрузнувши на мілині,
Готична баржа ця!

Ну що ж,— стирчи і стережи,
Худий високий Бен,
Вантаж старої кривди й лжі
Паперів, книг, імен.

Солдат здригнувся, підтягнув
Закопчений камзол,
Коли, отямившись, відчув
Двох стрілок злий укол.

І прогудів з готичних ніш
Його понурий бас,
Який, здається, все сумніш
Імперський мірить час.

На Сході — день, а тут твій дзвін
Ще в тьмі гуде ген-ген.
Прискорюй же ходу годин,
Біг-Бен, Біг-Бен, Біг-Бен!

III. Шкіц до портрета

Обвислим тулубом загрузши в кріслі, він
Насуплено димить сигарою своєю,
Сховавши між поморщених пухлин
Очиці, заялюжені блуднею.

Червоно-жовту і масну, як сир,
Він голову підкидує відразу,

Щось зжовує, неначе слинить фразу,
Якою знов хотів би плюнуть в мир.

І руки тре, округлі та рожеві,—
Він довго тре, неначе миє їх.
Ще б пак! Долоні рук м'яких своїх
Було чим замастити гендляреві!

Але йому не змить зловіщих плям,
Бо кров і бруд незмивно в'їлись в шкіру,—
І пил інтриг, знайомих лицеміру,
Й отрута тайн, яких боїться сам;

В'язати вміють ці пухкенькі руки
Нитки підступних змов, малих і більших зрад,
Гримучих мітінгових клоунад,
І торгів тайних, й явної ошуки.

Та рветься й рветься плетиво інтриг,
І робиться таємне й темне явним,
Хоч він, пойнятий страхом неугавним,
Зробив, здається, все, що тільки міг.

Тому й трясе невидима тривога,
І стигнуть білі очі маньяка,
І кривогнуті щелепи бульдога
Звисають на борти нечисті піджака.

Він тридцять літ живе незмінною злобою
І дивиться сердито тридцять літ
На Схід, де сяє славою новою
Нового людства тріумфальний хід.

Він все зробив, що міг,— гарчав, страхав,
пророчив,
Торкав і гриз, улещував і вив,

І вабив лагідно, і яросно порочив,
І щелепи звихнув, і руки скров'янив,—

Ніщо не помогло, ні сотні змов і зрад,
Ні хитрість шпигунів, ні ватіканська меса.
Не крутяться назад історії колеса,
Хоч лізь під них, не крутяться назад!

Що ж, знов хрипи, й сичи, і виголошуй спічі,
І з-під напухлих, спущених повік
Дивися знову, лживий чоловік,
Своїм ненависним бесідникам у вічі
Так само, як колись, в один з минулих днів,
Дививсь стривожено, дививсь уперто й жадно
В спокійні очі тих войовників,
Що їх життя продати б ти хотів,
Коли б оце тобі було підвладно.

Схиливши раптом лоб, хотів би заховать
Ти погляд свій, сфальшований до краю,
Щоб в ньому скрить невитравну печать
Загибелі, засліплення й одчаю,
Яку несхибний і рішучий час
Кладе на тебе, на твій світ і клас.

IV. Мандрівний джентльмен

Він ввійшов — ясний і щирий.
Бравий хлопець і пияк:
— Мій девіз — вливай, не міряй!
Чарку! Віскі чи коньяк?

Звучним тостом, втішним спічем
Чарці дзвону додає

І з осяяним обличчям
Вихиля питво своє.

Випив. Дивиться навколо:
— Не п'єте? Я п'ю один? —
І гостей обводить коло
Поглядом визивним він.

Що ж, солдат доп'є цю пляшку
Без жеманства і гримас,
Весь душею нарозпашку,
Радий всім служить для вас!

Шорстко вусик над губою
Їжачком рудим приник,
Око кулькою стальною
Між сухих шуршить повік,

Мокрих губ нескрита спраглість,
Щік площинки неживі
І нелондонська засмаглість
На плескатій голові.

Звідки він сюди з'явився?
Плив морями звідкіля?
Де ота, в якій живився,
Обікрадена земля?

Чи в малайських тьмавих нетрях
Джентльмен мандрівний цей
Втер хустинкою на гетрах
Кров розстріляних дітей?

Чи на схилах Гімалаїв
В честь імперії трудивсь,

Підкупляв, лякав і лаяв
Неохочих братовбивць?

Чи в купецькому завзятті
Рахував і важив він
Людські голови, відтяті
У тюремній тьмі Афін?

Де вершив свій звичний злочин?
Де імперські вів діла?
Черв таємних червоточин,
Звідки виліз спроквола?

Він ввійшов, цей хлопець бравий,
Джентльмен, хоча й пияк.
Чарку в пригорщі кощавій
Стиснув: — Віскі чи коньяк?

І впізнали ми подобу,—
Не забуту нами, ні! —
Цю злоруку, низьколобу
Тінь, відбиту на стіні.

Форму вдягши мореходську,
Йшли такі ж, як цей, такі ж
По барханах Красноводська
На одзначений рубіж.

Руку, галуном убрану,
Чи не він простяг вперед
І в обличчя Шаумяну
Розрядив свій пістолет?

І не раз ще кров'ю з тіла
Шаумянових братів

Ця худа рука кропила
Землю інших вже країв.

І не раз... Ні, пийте, пане,
Самі віскі ви своє.
Хай за ваше вміння знане
Містер Бевін вам наллє.

Ми ж на ваші лживі спічі
Не одвернем голови,
Тільки глянемо у вічі:
— Знаєм, пане. Ворог — ви.

V. Малюнки на панелі

Він не просив. Не скаржився, не жебрачив,—
Втупивши погляд в землю, він застиг
І тільки ноги, тільки ноги бачив,
Безперестанну вереницю ніг.
Всілякі ноги — довгі і дебелі,
Стрункі й м'язисті, жирні і худі —
Проходили повз нього по панелі,
Шелестячи в прискореній ході.
Вони спинялись часом біля нього,—
Він не дивився вгору, хто над ним,
І раптом фартинг на панель вологу
Десь зверху падав з дзенькотом глухим.
Жебрацький гріш, мутне кружальце з міді,
Принизливий, убогий гонорар,
Який в ганьбі, в мовчанні, в зненавиді
Приймав на бруку лондонський маляр.
Так, це маляр. Набором кольорових
Лиснючих крейдок вперто креслить він

Зигзаги хмар брунатних і лілових,
Блакить озер, тонких світань кармін;
Зелені луки Англії своєї,
Зубці її злотисто-білих скель,
Свинцевий блиск морів навколо неї
Жебрак-художник вкреслює в панель,—
Все, що він бачив, що впізнав і вгледів,
Що полюбив, чого навчився й вмів,
Він вам під ноги, джентльмени й леді,
Благаючи уваги, простелив!
Ідіть по світлих лініях пейзажів,
Топчіть яркі світанки й вечори!
Хто з перехожих сумно зауважив
Цей крик малюнка, глянувши згори?
Чи чуєте, вдивившись в тротуар, ви
Шершавих креслень гострі голоси,
Безсилий зойк розтоптаної барви,
Благальний клич панельної краси?
Вона кричить, кричить сплетінням ліній,
Розламом рис, кривавим ротом плям,
Розпачливою грою світлотіні
Вона кричить і тягне руки вам.
Дарма! Ступають черевики грязні
По пороху строкатому картин...
Ти — не один. У жебраки чи в блазні
Багато вас пішло. Не ти один.
Хто — по салонах, хто — на тротуарі,
Одні — таємно, інші — голосніш,—
Жерці краси з жебрацтвом в дружній парі
Сидять і просять милостині гріш.
І падає латунний жовтий пенні
На тротуар, на сітку фарб і рис.
В замащеній барвистим прахом жмені
Маляр його покваппиво затис.

VI. Смеркання в Гайд-парку

Ще птиці півсонні тремтять на сірій озерній воді
І чайка повільно летить, крило срібнопере поклавши
На пасма холодної мли, на присмерку тіні бліді,
Між мляво похилених віт димком тиховійним розтавши.

Смеркає. З-за синіх дерев на ввесь блискотливий розгін
Просмолених міцно доріг, що парк навкруги огинають,
Беззвучно мигтить течія присадкуватих машин,—
Вони на асфальті шиплять і, зло прошипівши, зникають...

Бензинний їдкий перегар струмками повзе по шосе,
По ріні порожніх алей, слизьких од гнилля і вологи;
Все глибшає тухлий туман, і кислим гудинням несе
Від гнилищ, де тліє в грязі забутий «горо́д перемоги» [1].

Ці запахи в'ялих рослин, ця млосна й хитлива імла
Сплітаються, в'ються й течуть одним маячливим струмінням,
І морок вливається в парк, і тиша над парком спливла,
І никнуть будівлі навкруг, сповиті важким безгомінням.

Шуршання людської ходи в тумані майне де-не-де
І тихне, пригашене враз сирою, як яма, імлою.
Здригаючись од холодка, наставивши комір, бреде
Промерзлий службовець. Хрумтить улежана рінь під ногою.

---

[1] Частину Гайд-парку було розкопано під горо́ди, що звалися «горо́дами перемоги».

Один йде за другим. Один на другого схожий цілком —
Ті ж самі обличчя в зморшках тієї ж нудьги й безнадії,
Однакові вкрито серця стандартним глухим сюртуком.
Однаково вгнуті роти, однаково втягнуті шиї.

Як цифра в лічильнику, з тьми з'являється чорна їх тінь,
Щоб зникнути зразу, й нові насовуються одиниці.
Чергою на лжу й самоту засуджених злобно створінь
Сторожко проходять вони, пласкі, мовчазливі, безлиці.

Це клерки ідуть по домах, мов правлять безмовний обряд
У час, як замкнулись бюро і лампи загасли в конторах.
Розміреним маршем нужди бреде по Гайд-парку парад
Маленьких людських існувань без завтра і навіть без
вчора.

Без друзів, без прагнень, без мрій ідуть поодинці й
мовчать
Писці вкритих злочином фірм, контор безпощадних
служаки,
І мертвенно світяться в млі їх лиця, як сиза печать
Імперських нерадісних справ, імперської хмурої мряки.

VII. Солдатська балада

(Лондонська бувальщина)

— Гіп-гіп! — всі кричать солдати
на палубі корабля,
Узрівши зубчастий Тауер,
узрівши місця питомі.
Бачиш? Весь Лондон, Томмі,

Вийшов назустріч Томмі,
Славного рядового армії короля.

З війни молодцем вертався —
похвальний він мав наказ,
І вписано дві відзнаки
в солдатськім його дипломі.
Лондон вітає Томмі.
Чуєш? На шану Томмі
Стяги і квіти мають, грають оркестри враз.

Куди ж задививсь так пильно
бувалий солдат оцей?
Хіба ж у такому тлумі,
в фанфарному шумі й громі

Зможе тривожний Томмі,
Трохи поблідлий Томмі,
Жінку свою й дитину вгледіти між людей?

Ого, він таки побачив,
нарешті побачив він
Білявого хлопця й жінку
в стотисячному огромі.
Так, це дружина Томмі,
Син п'ятирічний Томмі,
Аткінсів спадкоємець, доброго роду син.

Хутчій би вони кінчали
навалу промов гучну!
Чий пульс може зараз бути
спокійний, як в метрономі?
Жінка вже бачить Томмі,
Син ще не знає Томмі,—
Рік йому був, як батько вирушив на війну.

По трапу побіг на пристань,
угору дитя підніс,
Рукою обняв дружину.
Притислися, нерухомі,
Жінка і син до Томмі,
До дорогого Томмі.
— Анні, не плач, кохана! В щасті не треба сліз!
— Вернувся живий-здоровий —
журитись тепер дарма!
— Мені обіцяють працю,
добробут і щастя в домі...—
Що вона каже, Томмі!
Чом ти здригнувся, Томмі?
— Я тобі не писала. Дому у нас нема.
Зростає квартирна плата...
Я спродала для житла́
Усе, що було, та скільки
на продаж в такому ломі?
Борг за квартиру, Томмі,
Любий, коханий Томмі,
Борг хазяям за квартиру виплатить не змогла...

В квартали глухі за Грінвіч
від центру далека путь —
Автобусом, чи трамваєм,
чи Темзою на поромі,—
Там лиш до грудня, Томмі,
Лиш тимчасово, Томмі,
Нам удалось притулок в добрих людей здобуть.

Немов невидющий, Аткінс
поглянув на людський рій,
І кров у дзвенючі скроні
ударила, як в судомі.
Зуби заціпив Томмі,

Хмурий, стемнілий Томмі,—
Ось він вернувся в Лондон, в Лондон суворий свій...

Вже й серпень минув. Осінні
звисають дощі згори.
Так Аткінс оббив пороги,
аж клерки всі в гамі й гомі:
— Цей безпритульний Томмі —
Дуже настирний Томмі:
Голову всім морочить, чорт його побери!

— Йому сам міністр шановний,
увічливий лейборист,
Примушений був відмовить
у людяному прийомі —
В очі міністру Томмі,
Цей от зухвалий Томмі,—
Ви уявіть! — облаяв устрій британських міст.

— Нехай поночує Аткінс,
щоб трохи остигла лють,
Внизу під мостами Темзи, на трухлій, гнилій соломі.
Там однодумців Томмі,
Певне, зустріне Томмі —
В Англії правосудній люди і там живуть.

О так! Не один Томмі Аткінс —
в компанії він ішов,
Калюжами листопаду чвалаючи в довгій втомі.
Раптом спинився Томмі,
Вгору поглянув Томмі —
Дім сліпоокий звівся між осяйних будов.

Ворота замкнув будинок, і вікна заплющив він,
Живої душі не видно
в пустому цілком огромі.

— Цей домовласник, Томмі,—
Хитра лисиця, Томмі:
В дім він жильців не пустить, зросту чекає цін.

— В надії на більші зиски
замкнув спекулянт свій дім
Нехай гендлярів примусять
надати житло сіромі!
Крик безпритульних Томмі,
Скаргу численних Томмі
З вікон цього будинку Лондона прокричім!..

Отак вони й порішили увечері цього ж дня
Хоч силою оселитись в порожньому тому домі.
— З нами вселяйся, Томмі!
Тільки без жінки, Томмі,—
Буде скандал і лайка, буча і метушня!..

Господар прибіг на ранок,—
ну звідки могло воно
Вміститися стільки злості
в такому малому гномі?
Двері замкнувши, Томмі
Слухав, як крили Томмі:
— Замахи на закони! Замахи на майно!

— Спокійно поводьтесь, хлопці!
Бери і малюй плакат,
Пиши: жоден з нас, бездомних,
не винен в якімсь погромі.
Дайте де жити Томмі,
Дайте роботу Томмі,—
В уряду ось що просить Аткінс — старий солдат.

Дізнались про це міністри,
приїхав поглянуть мер,—

На ранок з'явились боббі
у гумовій паполомі.
— Хочеш тут жити, Томмі?
Будеш тут жити, Томмі!
Тільки з своєї волі вже не підеш тепер!

— Не пустять вже полісмени
нікого до вас увійти,
Завадять вам дать чи вкинуть
шмат хліба в брудному комі.
З голоду здохнеш, Томмі,
Доки не станеш, Томмі,
Лагідним і слухняним, ще й мовчазливим ти!

— Тримайтеся, хлопці, знайте —
чиновні гладкі пани
Рішили бездомним приклад в нашому дать розгромі.—
Пасок стягни свій, Томмі.
Голод — не тітка, Томмі!
Третій вже день без хліба і без води вони.

Жінки по той бік лякливо
теж третю добу стоять.
Між ними ти бачиш, Аткінс,
обличчя, тобі знайомі?
Он твоя жінка, Томмі,
Їсти принесла Томмі.
Дивляться полісмени, сердяться і мовчать.

Вона щось говорить боббі,—
прохання або проклін?
Вона йде до брами. Клоби [1]
звелися, тверді й вагомі...

---

[1] Клоб — гумова палиця.

Клоб опустився, Томмі...
Б'ють твою жінку, Томмі!..
Двері грудьми він вибив, вибіг на площу він.

— Не смійте! Не бийте! — Хряснув
об голову Томмі клоб.
Як вибух, метнулись хлопці
у темнім двернім проломі:
— Ми біля тебе, Томмі!
Разом з тобою, Томмі! —
Він похилив до бруку кров'ю залитий лоб.
Жінки закричали глухо.
З-за рогу, з домів, з авто
Багато їх, бравих боббі
у чорнім товстім шоломі!
Тягнуть в машину Томмі,
Стоптують друзів Томмі,—
Хлопці тоді замовкли, з них не просивсь ніхто.

Суддя свій парик поправив
і нудно почав читать
Прекрасний закон британський
у шкірою вкритім томі.
Має бездомний Томмі,
Мають і друзі Томмі
Тихе житло державне, ярдів, приблизно, п'ять.

— Посидить, скриньки поклеїть,
і чорт його не бере! —
Стережений, не потопить
ні в Темзі себе, ні в ромі;
Одяг солдатський Томмі
Цілим одержить Томмі,—
Може, десь тільки жінка з голоду й горя вмре.

Так просто кінчивши кризу,
знову уряд довів свій хист,
Пильнуючи лейбористські
традиції, всім відомі.
Що про це каже Томмі?
Хто буде слухать Томмі!
Слухать міністра треба, він же— «соціаліст».

VIII. У Стратфорді на Ейвоні

Сріблиться стрілчаста отава газону
В тонкій, мерехтливій сльоті.
Плющі, ціпеніючи, давлять колону,
Блищать гостролисти густі.
І тиша. Лиш трепет незвучного дзвону
Сіріє, як тінь, в висоті,
І листя обтрушують з крони своєї
Янтарні платани алеї.

Ні, я не порушу дрімливої тиші,
Йдучи цим маленьким двором
Туди, де, поважно підвівшись у ніші,
Він пише крилатим пером
Слова, не домовлені серцем раніше,
В коштовний не вписані том,—
Це вдивлене в далеч, в смеркання, в безлюддя
Наївне й печальне погруддя.

М'ясницькому учневі, сину банкрота,
Офірі судських передряг,
Писцеві комедій, розпроданих потай,
Слузі лицедійних розваг
Не личить гордливих надгробків пишнота,

В стрічках і вінках саркофаг,—
Стає атрибутом навічним для нього
Перо і папір. Більш нічого.

В шліфовані плити лункої підлоги
Він сам вкарбувати звелів
Рядки епітафії, повні тривоги
За прах невельможних мерців,
Бо, знаючи ближніх, побоювавсь трохи
Син стратфордських ремісників,
Щоб кості поета й невдахи-актора
Не викинули із притвора.

Він знав вірну ціну клятьбі богобійній
Купців, корчмарів і яриг,
В півтемряві школи, в брудній м'ясобійні,
В крикливих шинках край доріг,
В судів і крамниць колотнечі постійній,
Під сховом солом'яних стріх
Почувши, пізнавши, збагнувши достоту
Життя і щедроту й підлоту.

Веситий життям, повний спраги живої,
Жадібний до глибу єства,
В жазі життєлюбства, в труді, в непокої,
В прозрінні, що тьму розрива,
Розгортував він манускрипта сувої
І кидав у битву слова,—
Вони, добрі рицарі правди і слави,
Ладналися в строфи, як в лави.

Мов гір млисті пасма, трагедій події
Згромаджують грози й громи,
Стають на диби непокірні стихії,
Мигтять блискавки між людьми,—

Шаліють ревнивці, бредуть лиходії,
Убивці виходять із тьми,
У вибухах пристрасті, в сполохах зброї
Грізні пломеніють герої.

Не алчним купцям, маньякам і лакеям
Збагнути, сприйняти, знести,
Сердець не гнучи під гігантським трофеєм,
Не хилячись від тяготи,
Ці образи, куті великим плебеєм
З брил величі і красоти,—
Адже ж ці титанами здвигнуті брили
Їх серце мале б роздавили!

Де юрби, замовклі од величі слова,
Де рокіт стривожених зал?
Де в мить, коли гасне трагедії мова,—
Овацій зростаючий шквал?
Де слава твоя, твоя вічна віднова
У шумі народних похвал?..
В ейвонськім театрі спускають запону.
Мовчить гордий лебідь Ейвону...[1]

Далеко звідсіль, на гористому Сході,
Де мріють памірські шпилі,
Долаючи прірви й річки бистроводі,
Таджик прикипів на сідлі,—
В свистючих хурделях, в гудучій негоді
До міста він мчить звіддалі,
Щоб в місто надвечір прибути й почути
Замислене «Буть чи не бути?».

---

[1] Лебідь Ейвону — так в Англії звуть Шекспіра.

В донецьких степах, в комбайнерськім фургоні,
З англійцем старим віч-на-віч,
Поквапливо змивши краплини солоні
З обвітрених щедро облич,
Дванадцятий вечір актори безсонні
Готують «Дванадцяту ніч»,
Щоб дзвінко й іскристо летіли тиради
Зі сцени колгоспної олімпіади.

Горянин в театру ліси мармурові
З надхмарних осель увійшов,
Щоб слухать, як там на рокочучій мові,
Одній з найпрадавніших мов,
Звучить, розгортаючись в грі стрімголовій,
Поема про честь і любов,—
І Яго клене, і втішає Отелло
Чабан з полонин Сакартвело.

Коли над фронтоном квадрига завзята
Засяє в морозній імлі,
Проворні, меткі юнаки і дівчата
Чи сиві ткачі й ковалі
Приходять, уважні й врочисті, як в свята,
Послухати давні жалі,—
І ткаля, сховавшись за пишні колони,
Оплакує юнку з Верони.

Отам ти живеш, в тих далеких народах,
Де люди, тобі не чужі,
Шанують твій подвиг, твій розмах, твій подих
І велич твоєї душі!
Не може пливти гордий лебідь по водах,
Змутнілих од гнилі і лжі,
Не може марніти в задусі полону...
І лебеді зникли з Ейвону.

Вже лебедів світлих нема на Ейвоні.
Сльота, нескінченна сльота
Закрила в холодній, струмливій запоні
Старі йоркширські міста.
Ключами служник брязкотить на амвоні
І листя опале зміта
При вході, де сутінь беззвучна і сіра
Сховала могилу Шекспіра.

IX. На шотландській дорозі

Сині і сизі, блакитні і сиві,
Сірі, і чорно-густі, й голубі,—
Хмари завихрені в бистрому звиві,
Хмари й вітри на пустельнім горбі
З урвищ висмикують трави сріблисті,
Верес вгинають, видмухують мох.
В шумі вітрів, в гуготінні і свисті
Заплюскотів, закипів Ломонд-Лох [1].
Вітру напившись, тут мчати б в розгоні
Берегом, лісом, без меж і без троп...
Чуєш,— кричить хтось. «Не йди далі, Джонні!»
Стовп з точним написом — «Private» [2]. Стоп.

Впоює землю холодна волога,
Тхне жабуринням і мохом з узлісь.
По дерева́х, по кущах, по дорогах
Грузько і хлюпко прослалася слизь.
Парк, голубіючи в мряці недобрій,
Тягнеться хмарно десятками миль.
Брами зачинено. Замкнуто обрій.

---

[1] Лох-Ломонд — найбільше озеро Шотландії.
[2] Private — приватне, приватна власність.

Мжичка гугнявить. Безлюддя і цвіль.
Хто він, що править в цім злобнім безлюдді,
Лютий відлюдник, нудний мізантроп?
Стійте! Замовкніть! Не йдіть туди, Рудді!
Стовп, вкритий плісенню: «Private». Стоп.
Далі і далі! — шляхами Гіг-Ланду.
Кмином і вересом пахне туман.
Гонить овець брудно-білу гірлянду
Мшистими схилами наймит-чабан.
Вівці — лендлорда, і гори, й поляни,—
Є так, було так... Чи буде й навік?
Тихше! Їж мовчки свій хеггіс [1] вівсяний,
Щоб не підслухав якийсь чоловік.
Думаєш, щастя й в чабанському домі
Так, як на Сході, тут бути могло б?
Перед життям твоїм вкопано, Томмі,
Стовп земель герцога — «Private». Стоп.

Глухо рокочуть копитця овечі
За вапняками низької стіни.
Латаним пледом обкутані плечі
Хилять під довгим дощем чабани.
Вицвілий стовпчик над стежкою — «Private» —
Фермерське вбоге трависько обстав.
Чи землескупників спинить це зайве
Ствердження з'їджених злиднями прав?
Потім — чи в Клайда засмердженій твані
Зникне бездомний злидар-землекоп,
Чи десь в Судані, в грунт крадений, Данні,
Стовп люто встромиш ти: «Private»! Стоп.

Стиснуті губи. Нездвижні обличчя,—
Бучність чи змученість, злидні чи сплін?

---

[1] Хеггіс — шотландська народна страва, вівсяна каша з шматками м'яса.

Повз хмурі образи середньовіччя
Шлях сновигає між грат і між стін.
Як в підземеллі, тут болісно дихать
Гнилосним випаром старовини.
Обіч громадяться, мчаться в безвихідь
Тіні прадавніх століть. Ось вони —
Герцоги, лорди, дільці, фабіанці,
Ликів заверчений калейдоскоп,—
Колом оточують в дикому танці
Стовп з чорним написом: «Private». Стоп.

X. Спомин про Бернса [1]

Раптово грянувши з розбігу,
Пропахлий йодом моря дощ
Відтанцював гульливу джигу
На плитах задзвенілих площ.

Іще по вулицях плескатих
Гримить луна його ходи
У брязках, в лязкотах, в розкатах
Гучної, бистрої води.

Він проминув, як синій сполох
Стрибучих іскор і струмків,
І в райдугах, як в ореолах,
На кручах кожен кущ зацвів.

Зазолотились, забриніли,
Заграли в семибарвній грі

---

[1] Роберт Бернс (1759—1796) — великий шотландський поет. Рядки курсивом — з поезії Р. Бернса.

Гранітних сходів мокрі схили,
Майданів камені старі.

Веселим холодком війнуло,
П'янким, як спирт, дзвінким, як мідь,
І серце радісно і чуло
Від пахощів грози дзвенить.

Розкривши вікна сліполиці,
Крізь отвір круглий, наче пенс,
Руді горбаті черепиці
Дахів столичних бачить Бернс,

Повзе, мов ящір, в панцир вбраний,
В луску дахів, в лушпиння плит,
Світ Единбурга череп'яний,
Ненависний коханий світ.

Під череп'яним покривалом
Клекоче світ борні й злоби.
Так стогне ліс, гудуть дуби
Під штормів яросним обвалом.

— *Гуде британський ліс, проте*
Він радо б зашумів, мій друже,
Та древо волі не росте
Поміж його дубів, мій друже.

А нам без нього світ — не світ,
І хліб гіркий стає без нього.
Ми тратим сили, точим піт,
А поле родить скупо й вбого,

Британське поле... — В далечінь
Вглядався Бернс. Пливла й здималась
Порвистих хмар крута кипінь,
І черепиця млою слалась.

— І вірю я: настане час,
Невдовзі — вірю я — настане,
Коли своїм гіллям і нас
Покриє древо волі ждане.

Забудуть злидні й рабський труд
Народи й племена, мій друже,
І буде в згоді жити люд,
Немов сім'я одна, мій друже!..

Він встав, ще ввесь в грозі і дзвоні
Невтихлих дум і почуттів,
Аж задихнувшись од погоні
За летом міцнокрилих слів,

Які знялися й засурмили
В світи й краї, в серця й віки,
Мов світлі птиці, що злетіли
З-під схудлої його руки.

Хай навстіж вікна, навстіж двері!
І тьма, і сонце за дверми.
Назустріч іншій, новій ері
Виходить Бернс. Десь б'ють громи.

Десь б'ють громи, зростають бурі
І віщих альбатросів крик.
На Едінбурга площі хмурі
Він входить, як в інакший вік.

Іде, осяяний видінням
Прийдешніх, неминучих літ,
І крок, мов ямб, чітким дзвенінням
Квадратний міряє граніт.

Хай навстріч в реготі, в гримасах,
В підскоках, в бантах, в метушні
Йде гурт бундючниць товстом'ясих
І впевнені черевані,—

Державці замків, бірж владики,
Закону лживого стовпи,
Промовці влесливоязикі,
Ущент сфальшовані попи,

Душопродавці сановиті,
Лукавих істин гендлярі,
Поети, лаврами укриті
При королівському дворі.

Вони йдуть шерегом навпроти,
Бундючні, люті і товсті,
Тупим шлагбаумом підлоти
Знов лігши на його путі,

Та він лякливо й гарячково
Від них не зверне ні на крок,
І не відступить ні на слово,
І не скурне ні на рядок.

Нехай шиплять, свистять, зітхають,
Клянуть побожно всі гуртом,
Хай умовляють і лякають
Тюрмою, зашморгом, хрестом.

Але, як воїн в час походу,
З лицем осяяно грізним,
Поет народу — син народу —
Йде навстріч ворогам своїм,

Йде не самітником безплодним,
Протухлим в цвілій самоті,—
Іде він речником народним,
Упевненим в своїй путі.

Так він іде, так в вічність входить
Шотландський хлоп, бідацький син.
Земля, де Бернс родився, родить —
Ми знаєм — знов таких, як він.

І плоть од плоті, кров од крові
Народу бідного свого,
Вони в борні, труді і слові
Слугують помислам його.

І давні Бернсові пророцтва
Їм згадуються в час, коли
Світ мракобісся й живоглотства
Могутні грози потрясли,

Коли на дальнім видноколі
Засяв світилом людства Схід,
Де перше в світі древо волі
Зростив і виплекав нарід.

— Тоді поклявся грізно й зло
Найгірший збрід з усього зброду,
Щоб древо волі не дало
Народові свойого плоду,—

Чимало псів із всяких зграй,
Із всяких місць стягли, мій друже,
Та провалився план їх вкрай,—
Жаліли, що пішли, мій друже!

Мій друже, Бернсові слова
І досі ще в народній пісні
Живуть, як правди річ жива,
Як іскри гніву благовісні,

Як спів про нас, про наші дні,
Про здійснення видінь пророчих...
В кварталах Ланарку робочих,
В гірській чабанській стороні
Їх не забув шотландець, ні!

XI. Ленін в Лондоні

(З Джека Ліндсея)

Над світом стьмареним пливуть імла і дим,
Підземні поїзди притишено гудуть.
Підносяться доми похмурі перед ним,—
Як темно на землі, як тяжко роки йдуть!

В нічному мороці кудись юрба спішить,
Кружляє і тече, мов каламутний плин.
Хоча імперія ще впевнено стоїть,—
Підземні поштовхи вже відчуває він.

Він бачить крізь віки прийдешній день і суд,
Крізь роки бачить він час торжества ясний,
Коли в його краю повстане грізно люд
І армію борців він поведе на бій.

І ось настав той день,— народи різних рас
І люди всіх племен ідуть вперед за ним.
Світає на землі,— прийти повинен час,
Який розвіє млу над Лондоном старим.

1948

БІЛЯ СПАСЬКОЇ ВЕЖІ

I. Вступ

Я сотні раз проходив тут, і все ж
Без хвилювання перейти не можу
Повз богатирський шерег древніх веж,
Кремлівську варту, вікову сторожу.
Їх ратні шрами, опіки пожеж
Мене хвилюють. Трепетно виходжу
На Красну площу. Мов опуклий щит,
Лежить вона, закована в граніт.

Багато раз я переходив нею,
Вслухаючись у срібний шум ялин,
Що шелестять навколо Мавзолею,
Де під порфіром мовчазливих стін,
Такий промінний людськістю своєю,
Спочив безсмертний, вікопомний він.
І в тишині великої святині
Світліє дух, ясніє світ людині.

Несеш, як пісню, почуття своє,
Проходячи повільно під склепінням,
Де Спаська вежа рвучко постає
Шпилів і стріл завихреним стримінням.
Ти чуєш тут, як міцно й мірно б'є
Напруженим, ритмічним клекотінням
Могутнє серце рідної землі,—
Воно пульсує вічністю в Кремлі.

Путі віків, їх грози й буревії,
Неначе хвиль розбурханих приплив,
Несуть твою уяву, мислі й мрії,

І ти ідеш,— ти голову схилив,
Вклоняючись народові Росії,
Що завше в славних подвигах віків
Був найвірнішим братом України,
Її оплотом в вирішні години.

Віки говорять. Слухай річ століть,
Минулого свідоцтво незабутнє,
Але від них величніше гримить
Те явлене в сьогоднішнім майбутнє,
Яке проймає кожну мисль, і мить,
І починання кожне всемогутнє,
Що тут, в Кремлі, початок має свій,
Як щасна путь, як плин життя новий.

Краса і велич вільної людини,
Її могуття, творчий дух її,—
Ввійшов навік він у Кремлівські стіни
І життєдайні промені свої
З Кремля, землі найвищої вершини,
Народам шле у всі земні краї,—
Понад кордони, рубежі і межі
Підноситься зоря на Спаській вежі.

Перед тобою радісно стою,
Висока вежо, вінчана зорею!
Свою любов і відданість свою,
Свої слова, підказані душею,
Тобі несу, тобі я віддаю,
Щоб оповісти піснею цією,
Як сяють вічним єдності вогнем
Для України зорі над Кремлем.

II. На полі Куликовому

> Уже бо нощи глубоцы и зоря изгаше. Дмитрий же, всед на конь, поим с собою великого князя Димитрия и выехав на поле Куликово и ста посреди обою полку.
>
> *«Сказание о Мамаевом побоище»*

По голубій, туманній оболоні,
По світлих росах, по рясній траві
Тихцем ступали обережні коні,
Нашоршившись на шуми польові.
А даль шуміла. Лебеді над Доном
Ячали кликом довгим і чудним.
Як звучні гуслі, потаємним дзвоном
Донська земля відповідала їм.

Послухай гомін обширу земного,—
Твоя земля до тебе промовля,
Сердечно й чуло, впевнено і строго
Проказує тобі твоя земля.
Над нею дим чужого кочовиська
Гірчавим чадом-хмарою повис.
Дивися, княже! Бачиш ти, як близько
За пагорбом блищить монгольський спис?

Там став Мамай, як погар, чорним станом,
Там, як чума, ордою став Мамай.
Твій край татарським стиснуто арканом,
Ординські коні стоптують твій край.
Свистять бичі великого полону,
Риплять вози великої біди,—
Од волзьких круч до світлих плавнів Дону
Протерли степ грабіжних гарб сліди.
То йдуть за ханом хижоокі яси [1],

---

[1] **Яси, буртаси** — північнокавказькі і приволзькі племена, що брали участь у поході Мамая.

Буртаси рищуть, як вовки худі,
І фряз[1] продажний, наймит хана ласий,
Безчесний меч свій теж віддав орді.

Кричить загибель стоязиким кличем
На руський край од Волги до Дніпра,
І над задонським тихим межиріччям
Звелась обиди давньої мара.
Сідай в сідло і вирушай, мій княже,
Розвідать поле, ворогу навстріч,
І слухай пильно, що земля прокаже
В цю вересневу, непроглядну ніч.
Туман Непрядви стелиться в безвітрі,
Глухий, беззвучний, як болотний мох.
В туманну ніч московський князь Димитрій
З Дмитром Волинцем вирушили вдвох.
Лягла на меч рука Дмитра дебела:
— Пожди, булатний. Ранком у бою
Потішиш ти смутну Волинь мою,
Невільницю лукавого Ягелла.
Сюди на бій мене послали ви,
Ліси Волині, пущі темночолі,—
І я за вас на Куликовім полі
Стою під чермним прапором Москви.

— Про що, скажи, ти мислиш, воєводо? —
Озвався князь. Спинивсь покірний кінь,
І стало чуть, як плещуть повноводо
Непрядви хвилі об шурхливу рінь.
І стало чуть, як гайвороння кряче,
Ворушачи шумке гілля дібров,
І вовчі зграї виють нетерпляче,

---

[1] Фрязи — вихідці з Західної Європи, в даному разі — генуезці, які служили найманим військом у Мамая.

Неначе ждуть, неначе чують кров.
Так, буде крові, буде смерті й січі,
Червона стане у Дону вода.
Он там стоїть за нас сильніша втричі,
Ніким досіль не здолана орда.
Стоїть орда, і далечінь безкрая
Укрилась тьмою чорних їх шатрів.
Сьогодні здвиг жадібних орд Мамая
Вже й Красну Мечу купно перебрів.
Уранці битва гряне й заклекоче
На луговій, закровленій траві.
— Ходім, Волинцю,— і цієї ночі
Земним уклоном вклонимось Москві.

Зійшли на горб, звернулись гострим зором
На південь, в бік поснулої орди,
І раптом звідти, звівшись над простором,
І зойк, і гуркіт долетів сюди.
Вони вслухались в звуки таємничі:
Гуло, мов грім невидної грози,
Дудніло, мов повзли тяжкі вози,
Стогнало, наче лемент після січі,—
Чи дикі коні вимчали навскач,
Чи в криках жаху, в лунах гуркотнечі
Стримів жіночий безнадійний плач,
Татарський плач в полях на Красній Мечі?
З нічної тьми одчайний зринув крик,
Як смертний рев розбитого походу,—
І, одвернувшись, у північний бік
Свій зір втопили князь і воєвода.

— Ти бачиш, княже? Там світає світ,
Огнями грає, прискає промінням,
Як сяйний стяг, як срібнокутий щит,
Поставлений на славу поколінням.

То над Москвою сяєво встає,
На шоломах Кремлівських веж леліє.
Моя твердине, сило і надіє,
Моя утіхо, ствердження моє!
Крізь даль і ніч, крізь пущі й межиріччя
Невгасний відблиск бачу я здаля,—
На Спаській вежі пломінь сяє й кличе.
Не спить сторожа юного Кремля.
Ще будуть битви, мори і пожежі,
Трясіння надр, шаленство вражих лав,
Але твердим підмур'ям Спаській вежі
Ти Руську землю недарма поклав.
Хай гряне бій! Ідім до війська, княже,—
Вже скоро день — він буде нашим днем.
Повержений, поламаний, поляже
Бунчук Мамая під твоїм конем!

Вони схилились у земнім поклоні
Московським далям, рідній стороні,
І, брязнувши кружальцями броні,
Звелися рвучко й скочили на коні,
І в табір свій із чат вернувся князь
І владно станув перед вояками,
І тишина промчалась між полками,
Коли його десниця підвелась.

Затрясся луг, хитнулися діброви,
Пішла нуртами стрільвода ріки,
І з-за Непрядви рушили полки,
Вступаючи на поле Куликове.

III. Гонець

— Гінця! — гукнув він ідучи,
І скинув хутро опанчі,
До столу сівши. Надворі

Багрець вечірньої зорі
Палав, мигтів, палахкотів,
Як шовк веселих прапорів.

Гули в морозній вишині
Церковні дзвони голосні,
Розкати дальньої яси,
Народу світлі голоси,
І переяславський майдан
Шумів ще юрбами містян.

Вслухавсь, до столу сівши, він
В цей добрий гук, в цей щасний дзвін,
В звук серця власного свого,
В незмірне торжество його,—
Ніколи ще за все життя
Не знав такого почуття.

Було всього — і звад, і згод,
І перша слава Жовтих Вод,
І Корсуня звитяжний клич,
І Берестечка чорна ніч,
І сонце Золотих Воріт,—
Всього було за плином літ.

В його уяві встали знов
Верхи засніжених будов,
Що круг майдану підвелись
В холоднокришталеву вись,
І люду гомінкі ряди,
Які зібралися сюди
З близьких і дальніх сіл і міст,
Обставши вустелений поміст.

Собі він знову шепотів
Ті найвеличніші із слів,

Ті, там проказані, слова:
— Вкраїна. Дружба. Русь. Москва.—
І знову чув на заклик цей
Могутній, спільний клич людей:
— Хай будем одностайні ми
З Росії рідними людьми!

Сьогодні день настав, коли
Надії звершення сягли,
І Україну не страшить
Шляхетська лють, магнатська хіть,
Султанських каторг смертний жах,
Турецькі пута на руках,
Ярмо загибелі й ганьби
Бахчисарайської раби.
Він звів чоло. В блакитній млі
Сувій біліє на столі,
Горять рубіни булави,
Оправлені митцем Москви.
Він руку витяг. На сувій
Поклав порвистий підпис свій.

Нехай Москва хутчій вчита
Велику вість цього листа
Про те, що, врешті, день настав,
Який навік нас поєднав.
Він звівся, сунувши стільця,
І стоячи зустрів гінця.
— Уважно слухай, що повім:
Помчиш в Москву з листом моїм
І, що б не сталось, донеси
Моє здання царю Русі.
— Ти так звелів — все буде так,—
Промовив повагом козак,
І, склавши гетьману уклін,
Листа сховав на грудях він.

З світлиці вийшов. Відблиск зір
Вже лився на гетьманський двір,
І стишено, віддалеки
Перегукались сердюки.
Козак задвірками звернув,
Де кінь його припнутий був.

Дві тіні вийшли з-за кутка,
Наблизились до козака:
— Куди спішиш, козаче? Стій!
Хіба не вип'єш в день такий?..—
Від себе відштовхнув гонець
По вінця повний поставець:
— Ні, я не буду з вами пить.
Ідіть од мене! Геть ідіть,
Хоч ми й знайомі — бачив вас
Між слуг Виговського не раз.

— Знайомі, кажеш ти? Пожди ж! —
В руці пахолка блиснув ніж
І покотився з брязком вниз,
Коли козак пахолка стис.
Надскочив другий. В тишині
Хрипіння й грюк глухий борні.

Козак підвівся... Вороги
Тікали, топчучи сніги;
За тином, схований у тінь,
Іржав тривожно й лячно кінь,—
До нього лугом навпростець
Підбіг задиханий гонець,

Пістолі вийняв, вклав сакви:
— Рушай, мій коню, до Москви! —
Він не загається й на мить
І ось уже полями мчить.

Козак на північ прудко мчить,
Козак не хоче відпочить.
Копито сніг примерзлий б'є,
Луною дзенькіт оддає.
Безлюддя й пустка навкруги.
Кошлаті чагарі. Сніги.

Все глибшає і глухне ніч.
Якесь село лежить узбіч,
Ні шелесту, ні каганця,—
Ніхто не гляне на їздця,
І тільки мертвий панський дім,
Піднісшись на горбі стрімкім,
Неначе марище страшне,
Очима чорними зирне.

Не спотикайся, коню мій,
Лети вперед, скачи мерщій
І не лякайся, не хропи,
Уздрівши шибениць стовпи.
Вони отут стирчать шість літ,—
Проклятого Яреми слід.
Глянь,— до такого ось стовпця
Колись тягли й мого вітця.

Проїдь, мій коню, спроквола
Повз чорне згарище села.
Таким десь є й моє село,
Що тлінню й попелом лягло,
Коли татарські палії
Верталися в степи свої.

Стукоче кінь об сніг, об лід.
Минає ніч. Зоріє схід.
На ранок заїздить гонець

В укритий лісом хуторець,—
Там, біля хати, зупиня
Козак спітнілого коня.

Спочити й далі — у похід,
Та на прощання каже дід:
— У лісі, синку мій, зважай,
Забилась татарва в наш край,—
Відстали, видно, від орди,
По здобич кинулись сюди.

Козак в пістолі звів курка
І підострожив румака.
Спочилий кінь прискорив біг,
З дубів спадав пухнастий сніг.
І враз, як блискавка мала,
Об дуб ударила стріла.

Вперед! Метнувся кінь. Поніс.
Свистить, реве позаду ліс;
Продершись рвучко між гілляк,
На стежку вискочив хижак,
Рукою завертів, гукнув,—
Аркан, як змій, з руки стрибнув.

Сягло. Струснуло у сідлі.
Рвонувсь. Дарма. Плече — в петлі.
Ще мить — і витягне з сідла...
Ударом шабля розсікла
Тужаво скручений аркан.
Звелась пістоля. Бусурман
Ступив, хитаючись, вперед
І впав лицем в шорсткий замет.

Гонець в селі спинив коня,
Насилу дочекався дня,
І знов пішли ліси й лани
Чернігівської сторони.
Сліди пожарів, битий шлях,
Козацькі чати по лісах.

З розмов, з чуток, з усіх ознак
Дізнався посланий козак,
Що вирядив на цей окіл
Свої роз'їзди Радзівілл,
Щоб хлоп не забував про гнів
Литовських вигнаних панів.

І от на третій день путі,
Минувши чагарі густі,
Козак зустрів їх. На горбі
Вп'ятьох рейтари голубі
Спинились, дивлячись кудись,
Де над селом дими звелись.

Козак промчав би мимо них,
Але рейтар помітить встиг
Високу шапку козака,
Червоний шовк його шлика.
За ним навскач крізь верболіз
Рейтари кинулись униз.

Розлігся постріл. Знов і знов.
Снігами довгий гук пішов,
Аж загуділа далечінь.
Стенувся й зашпортнувся кінь.
Забила піна з губ коня,—
В чагар стрибнув він навмання,
На задні ноги впав, поник,
Повільно валячись на бік.

Козак заліг за скакуном.
Рейтари ринуть напролом.
Стріляй, козаче!.. Впав один,
А решта зникла між купин,
І звідти блиснув постріл їх.
Козак мовчав. Козак притих,—
Дві кулі ще в пістолях є,
На всіх гостинця не стає.

Коли удруге гримнув стріл,
То двох рейтарів Радзівілл
Навік позбувсь, але й в гінця
Повзе шнурочком кров з лиця.
«Невже подоланий впаду?
Невже в Москву не увійду?»

Ні, не складе він голови,
Домчить звитяжно до Москви,—
Ні князь Литви, ні польський пан,
Ні хана кримського аркан
Не спинять більш, не перетнуть
Його невхильну й вірну путь!

Козак пістолю твердо звів,
Як вийшли здирці з-за кущів...
Та що це? Не торкнувсь курка,
А грянула луна грімка,
І, тонко зойкнувши, рейтар,
Як сніп, звалився на чагар.
Чи то мара? Чи то здалось?
В стрілецькому кафтані хтось
Біжить по сніговій луці,
Пістоля ще димить в руці:

— Ач, подалися навтьоки!
Тебе поранили-таки?

Сідай-но! Голову твою
Хоч хусткою я обів'ю...
Куди, козаче, їдеш ти?
— В Москву... везу туди листи...
— В Москву? Ну, друже, по руках,
Бо до Москви верстаю шлях
І я, стрілецький старшина,
З посланням від Бутурліна.

Свого коня привів стрілець,
Пішли ліском наманівець,
І скоро Сойму синій лід
Явив їм світлий круговид.
— Козаче, глянь: он віддалі
Рубіж Московської землі.

Два побратими спільно мчать,
Карбує сніг копит печать,—
Гудуть шляхи, шумлять бори,
Пахтять димками хутори,
Морозним сяєвом Ока
Віта стрільця і козака.

— Скажи, стрілець, скажи мені:
Чи не Москва то вдалині?
Від Переяслава гінцем
Я мчу з народним рішенцем,—
Мерщій доїхати б, мерщій!
На лобі почорнів завій,
Але пусте і рана, й кров,
Я навіть смерть би поборов,
Аби Богданові слова
Вчитала радісно Москва.

— Поглянь, козаче, в даль поглянь:
Там зорі золотистих бань,

Шпилі барвисті на Кремлі
Блищать у райдужній імлі,—
Це шир московський висява,
Це зводиться моя Москва.

Прозорим льодом по ріці
Промчали дзвінко два їздці,
І прискакали вдвох вони
До веж Кремлівської стіни.

— Козаче, стань, зійди з коня,
Неси у Кремль своє здання,
Бо пильно жде Москва свята
Твого знаменного листа.

— Стрілець, ти брат мій, друг навік,
Мій побратим, мій рятівник,
Ти в час нерівної борні
Життя і честь зберіг мені.

Обняв товариша козак
На знак любові й дружби знак,
З коня зіскочив стрімголов
І в Спаську вежу увійшов,
Тримаючи в руці своїй
Богданом писаний сувій.

IV. Зустріч біля брами

> ...по Тверской отправился в Кремль... полюбовавшися старым красавцем Кремлем...
>
> *Т. Шевченко, 20 березня 1858 р.*

«Старий красуне, древній Кремлю!
Переді мною ти встаєш
Величним вічем стін і веж,

Вартуючи велику землю,
Цю землю битв, бунтів і мук,
Борні, і подвигу, і гніву,
Цю землю роботящих рук,
Закуту, змучену й бурхливу.
Вона твої шпилі звела
Не сідалом для птаха злого,
Для крука чорно-золотого,
Для двоголового орла,—
Настане день той,— він настане! —
І з веж твоїх орел впаде,
І на твої старі майдани
Народ з піснями увійде.
Ні, не царів хистка корона,
Не мур навкруг глухих хором,
Ти — юрб народних оборона,
Чола народного шолом!
Тому тобі вклоняюсь нині,
Тому, зворушений, стою
І перед долею твердині
Знімаю шапку я свою...»
Отак, спинившись біля брами,
Снував таємні думи він,
Своїми сірими очами
Читаючи літопис стін.
Тарасові промінні очі —
Весь безмір людських дум і мрій;
Вони, прозірливі й пророчі,
Таїли в сяйності своїй
І пломінь клятв саможертовних,
І лють затятого борця,
І тиху ніжність ласк любовних,
І строге світло мудреця.
Пустель і тюрем безголосся,
Жагучий крик кривавих сліз —

Усе, що в них ввійшло й впеклося,
Він нерозтрачено проніс.
Тарасові видющі очі,—
Не вбила, не згасила їх
Тьма миколаївської ночі,
Жадібний дзьоб сичів царських.
Вони і кату, й смерті в вічі
Дивились з-під навислих брів,
Тверді, уперті, бунтівничі,
Як гнів народу, вбивчий гнів.
Крізь нетрі і пустині голі
Вони вдивлялись вдалину,
В тюрму сибірську кам'яну
Споборників святої волі;
За сто земель на видноколі
Узріли зірку ще одну,—
Полярну зірку засіялу,
І обрис рідного лиця
Накреслив помах олівця
На тайних сторінках «Журналу» [1].

Стояв задумавшись. Поплив
З Івана дзвін великопісний,
Повільний, зважений, зловісний,
Як переліт нічних птахів.
Гуртки обшарпаного люду
Тяглися до воріт стрімких,—
Хто з них до церкви, хто до суду,

---

[1] На сторінках свого щоденника — «Журналу» — Т. Шевченко намалював портрет О. Герцена. Шевченко і на засланні, і в Нижньому Новгороді читав герценівські видання «Полярная Звезда», «Колокол».

Хто по молитву, хто по гріх.
Повстяні ковпаки, триухи,
Хустки, скуйовджені шапки,
Старі лакеї, молодухи,
Голоднооікі мужики,
Узуті в личаки прочани,
Сп'янілий гурт лихих людей,
Худі безногі ветерани
Із севастопольських траншей
Тяглись, плелися, шкандибали,
Місили мерзлуватий бруд,—
Зчорнілий з горя і потали,
Замучений кріпацтвом люд.

А ось він сам — в труській колясі
Чи в торохтливім тарантасі
В'їздить бундючно на майдан.
Владар кріпацьких душ, їх пан.
«Тікай! Тікай!» — із тарантаса
Кричить візник, та кінь поніс,
І на хмурне лице Тараса
Хлюпнули бризки з-під коліс.
Він аж здригнувсь. Він зблід раптово.
— «Пани й раби... Ні, не раби!..» —
Почувши вимовлене слово,
На нього глянув хтось з юрби.
Кощавотілий чоловік
З тяжкими, чорними руками
До нього підійшов і з брами
Поволі відтягнув набік:
— «Ти кажеш,— не раби?.. Ти кажеш...
А може, краще помовчи,
Бо, як і я, на лаву ляжеш
Під панські сплетені бичі».
— «Є муки й гірші, як бичують

І тіло, й душу...»
— «Звідкіля
Прийшов ти, друже, до Кремля?»
— «Звідтіль, де кайзаки кочують,
Де душі муштрою муштрують,
Як то їм цар наш призволя...»
Кощавий запитав помалу:
— «Ти був солдатом?»
— «Десять літ
В сухих пустелищах Аралу
Ковтав солдатський хліб і піт».
— «Дивись, я думав,— ти з письменних».
— «Та вмію трохи».
— «Я не вчивсь,
Бо чим би з їхніх книг священних
Для серця лютого розживсь?
Любити ближнього? Якого?
Того, що шкуру з мене здер?
Та я б і серце вирвав з нього
І кинув псу, щоб пес пожер!»
— «Книжки є інші».
— «Тих не бачив,
Коли уральську мідь топив,
Коли за Яїком варначив,
Коли в хурдизі панській гнив.
Я — з-під Москви, московський з роду,
Та пан мене й ще багатьох
Погнав нарядом у острог
Свого уральського заводу.
Там душу я ще більше спік
Огнем печей і жаром люті,
Розбив кайдани, паном скуті,
Убив прикажчика і втік.
Два роки вештався по хащах,
По всяких руднях, по лісах

Між сіромах, як я, гулящих,
Одчайнодушних сіромах,
Аж доки не впіймали... Годі
Змірять діла десятиріч!..
Тепер я, бач, мурую піч
На підмосковному заводі.
І знов у рабстві і ганьбі
Топити буду крицю щиру,
Та з неї викую собі,
Собі самому я сокиру
І в руки увізьму свої...»
— «Хіба один ти ждеш її,
Тієї прагненої волі?
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить
Та добре вигострить сокиру,
Та й заходиться вже будить!»
Тарас звів руку. Вихор білий
Сніжинки гнав, хрусткі й тверді,
І їх лелітки блискотіли
На посивілій бороді.

— «Правдиво кажеш, друже-брате!
Ти, бачу я, як всі ми, теж
В собі великий гнів несеш
І серце вірне та завзяте.
Так братом же мене назви
Для дружби, не для приповідки,
Хоча й не знаю,— хто ти, звідки...
Здається, родом не з Москви...»
— «Я з України. Чув?»
                                        — «Чував я,
Здибав і варнаків звідтіль,—

Те ж саме горе, той же біль,
Те саме здирство і безправ'я...
А сам ти хто — мужицький син?
Кріпацька чорна кістка, значить?
Тож рід один і гнів один
Обох нас дружить і землячить.
Дай, брате, руку!» —
Чоловік
На незнайомця глянув пильно
І, руку стиснувши, повільно
Пішов та й між народу зник.
А вслід йому в людському вирі,
Крізь вкритий снігопадом шир
Теплом світились очі сірі,
Тараса осіянний зір.
Чоло піднісши гордовите,
Попростував майданом вниз
І серце, піснею налите,
Тихцем до Щепкіна поніс.

V. Перший день

Розгонистий поїзд шарпнувся востаннє,
Дихнувши шипучої пари теплом,
І стало тонке березневе світання
Сіріти за вікон задимленим склом.
Блакиттю на гладі асфальтного плеса
Відбилися синіх вагонів ряди.
Пройшли вартові. Кулеметні колеса
Прогуркали, плещучись в бризках води.
Тоді зашумів на лункому пероні
І рушив вперед нечисленний гурток
Солдатських папах, робітничих шапок,
Розкидисто прибраних в стрічки червоні.

Повільно проходячи, натовп оцей
Вглядався у вікна вагонні, у двері,
Щоб зразу побачить на дебаркадері
Знайомі обличчя любимих людей.
І ось вони зводяться: очі й обличчя,
Захоплені вигуки, стяги, слова.
Свій уряд вітає Москва робітнича,
Радянського краю столиця нова.
І ленінський голос розкатами клича
Лунає у відповідь: — Здрастуй, Москва!
Так, здрастуй, Москва! Стягоносець свободи,—
Таке імено буде нині твоє!..—
Пройшовши пероном, зійшовши на сходи,
Над сніжною площею Ленін стає.
Нехай небеса іще хмарами вкриті —
Леліє весняно крізь млу і туман
Столиця республіки, першої в світі
Республіки робітників і селян.

На сніжних вибоях трясеться авто,
Б'є очі метелиці мокрої омах.
Задумався Ленін, вгорнувшись в пальто,
Вдивляючись в риси кварталів знайомих.
Завалені вулиці, вигини черг,
Похмуро закручені біля крамниці.
Обвіяний хвищею, город примерх,
Насуплено горбляться площі столиці.
Пожди, моя рідна! Тебе піднесем,
Незмірно прекрасну, простору, високу.
Вже світ чує луни державного кроку,
Яким у майбутнє з тобою ідем.
Хай зараз поступимось з болем назад,
Притиснуті лапою кайзера в Бресті,
Та знову дихне і Москва, й Петроград,
І в пастку не зловлять нас лжею тирад

Підступні фразери без совісті й честі.
Як злобно кричали й лякали вони,
Бажаючи партії міць розколоти!
Ще, може, не знаємо до глибини
Всю ницість їх планів, всю прірву підлоти.
Чий, хитро прихований, тягнеться слід
До замаху вчора вночі у Любані?
Надбіглий з вокзалу есерівський збрід.
Розхристані кльошники. Фертики п'яні.
Відразу подався цей збрід навтьоки,
Цей чорної сотні достойний нащадок,
Коли кулемети з вагонних площадок
Назустріч їм вистромили хоботки.
Ні, поїзд не стане, не змінить маршруту! —
Примружившись, Ленін вдививсь вдалину;
Крізь хвищу вже видно Кремлівську стіну
І вежу, жовтавим камінням обкуту.
Примовкнула Спаська. На ній не дзвенів
Годинник, побитий уламком снаряду
У дні, як вели юнкери канонаду,
Б'ючи по твердинях Жовтневих боїв.

Патруль в невійськовій, робочій одежі
Став струнко. Команди слова прогули.
Безшумно й врочисто машини ввійшли
Під арку стрілчастої Спаської вежі.

VI. Одного осіннього ранку

Тяжкою вийшла і довгою дорога
До сонячних палат.

І. Франко

Десь років двадцять, певне, вже пройшло
Гіркої долі, вдовиної долі,
Відколи клала я узір на тло

Цієї рясно вишитої льолі.
Червоним шовком шила я її,
Щоб грала в барвах пишно-величавих,—
Як цвіт вишень, мережила краї,
Весінній жар пустила по рукавах.
Я думала,— хай буде, як весна,
Моя весільна вишита сорочка.
Чей сироті з підгірського куточка
Хоч трохи щастя провістить вона!
Сиджу, було, безкраї ночі взимку
І марю, марю про весну свою,
І в'ю, як пісню, нитку-невидимку,
І тиху пісню, наче нитку, в'ю.
Узір думок, дівоцьких мрій свавілля
Я гаптувала шовком огняним
І в день свого нужденного весілля
Убогу хату розцвітила ним.
Ото був день, єдиний день святковий,
Коли на сонці він запломенів,
Осяяний, співучий, пурпуровий,
Немов маленький стяг травневих днів.
Гай-гай, до травня, любий, зачекаймо,—
Насовується тільки-но зима!..
На промисли дрогобицькі, у найми
Пішов мій Гриць. Лишилася сама.
Писав листи, а то й приходив з міста,
Наморений, замащений в ропі,
Розповідав, які пани скупі,
Признавсь, що має друга-комуніста.
Казав: — Доківь поїдем до Москви,
Ще зачекати трохи доведеться.
А ти пильнуй, не піддавайсь, диви,
Як хтось тебе випитувать візьметься.
Не кожен той і друг, і побратим,
Хто божиться — «я також українець».

Прийде якийсь, візьме тебе, й за ним
Без вороття підеш ти на гостинець.
Лиш на словах такі клянуться свято
І Україну люблять на словах.
Народолюбців цих тепер багато
З жовто-блакитним левом на шапках...

Одного дня,— як зараз, пам'ятаю,—
Тоді весна вже справді зацвіла,—
Він, мовчазний, хоч збуджений до краю,
З Дрогобича навідавсь до села.
Оце вже довгих двадцять літ минуло,—
Ми вийшли з ним на вквітчані луги.
Він до грудей мене притиснув чуло,
І синім зором глянув навкруги,
І пісню став проказувать поволі,
Вдивляючись замріяно на схід,
Про наш народ од моря до Бескид,
Про час, коли в народів вольних колі
Його засяє променистий вид
У світлій хаті на своєму полі.

Я плакала, а він казав: — Не плач!
Ти знай, як я: так станеться! Так буде!
Наплакалися досить бідні люди,
Тепер хай плачуть дука і багач! —
Пішов, забравши випрані кошулі,
Пішов, і довго звістки не було,
Аж втікачі, з Дрогобича прибулі,
Розповіли, що в городі зайшло.
Там ріпники панів гонити стали,
Повстати спільно кликали селян,
Розкрили навстіж заміські централи
І прапор свій принесли на майдан:
— Як у Москві, як в Києві, ми будем —

Без тих панів — радянським ладом жить.
Хай над єдиним українським людом
Єдиний стяг червоний майорить!..—
Тоді у Львові бити став на сполох
Жовто-блакитний уряд. Він погнав
Свої загони. По карпатських долах
Їх кулеметний цокіт пролунав.
Як сіроманці, бігли їх старшини,
Як пси, гарчали їхні горлаї:
— Ви без панів захтіли України?
То краще й геть не треба нам її! —
По наші душі йшли вони, по здобич,
Стріляли, кпили, били і сікли,
І вдерлися по трупах у Дрогобич,
І пломінь волі кров'ю залили.

Не скрикнула я, слухавши сусіду,
Я голову схилила тяжко ниць.
— А як мій Гриць? — Нема про нього
й сліду...—
Звелась, пішла шукати, де мій Гриць.
Два куснi хліба загорнула в хустку,
Пішла до хиж, трупарень і в'язниць,
Пройшла Дрогобич, як зчорнілу пустку,
Шукала Гриця — тут він був, мій Гриць.
Між вквітчаних вишень на кладовищі
Лежали мертві люди горілиць...
Не плач, іди, схились над ними нижче,
Шукала Гриця? Тут ось він, твій Гриць.
На пелюстки вишень рожево-білі
Поклав пробиту голову свою.
Блакитні пасма на пожовклім тілі.
Це їхні барви. Я їх пізнаю...

Моя весільна вишита кошуле!
Вчувала ти, таїла ти вночі

Мої тяжкі, як чорна кров, плачі,
Моє страшне, зграбоване минуле!
Твій кожен рубчик, кожен басаман
Став, наче кров плачів моїх, проклььонів,
Коли Карпати хижий польський пан
Стоптав кіньми шляхетських легіонів.
Тебе, кошуле, я не раз тоді
Ховала в землю, жбурила до ями;
Досіль іще на лиштвах видно плями,
Гіркі, беркі, не змивані в воді.
Я берегла в тобі свою надію,
І юнь свою, і цвіт весінній свій...
Аж ось коли я вбрати знову смію
Не вдяганий од дня весілля стрій.
Мене по вінця щастя повнить нині,—
Воно співає, рветься з мене ввись.
Це, може, сни невидано промінні
Таким прекрасним маревом звелись?
Ні, це життя моє свобідне дише,
Знов молоде, дзвінке життя моє,—
Воно прийшло, за світлі сни світліше,
І мрія, й пісня дійсністю стає,
І ввесь мій люд своїм огнистим видом
В народів вольних колі висява.
Старезні хмари тануть над Бескидом,
І цвіт весни несе йому Москва.
То для землі моєї молодої
Весною й травнем став цей листопад,—
В розцвіченому весняному строї
Ввійду я в Кремль до сонячних палат.

Поміж людей святкових з мого краю,
З Покуття й Львова, з Луцька і Карпат
Так радісно, як молода входжає,
Я до славетних увійду палат

І буду думать, наче вкупі з нами
Іде мій Гриць, мій синьоокий Гриць,—
Нелегкими і довгими шляхами
Ми з ним ішли до сяйних цих світлиць,
Щоб в України небувале свято
Звестися вгору сходами Кремля
І перед людством стати і сказати:
— Це мій народ, мій Кремль, моя земля!

VII. Парад Перемоги

На Спаській дві стрілки з'єдналися враз —
За десять десята година.
Ряди стали струнко, чіткі, як наказ,
Боєць до бійця, до машини машина.
Чекання і тиша. Лиш вітер не втих
І, шумно сковзнувши по срібному віттю,
Зашемрав стрічками знамен бойових,
Їх золотом, пурпуром, синню й блакиттю.
Напружена мить пробігає за миттю
Швидким ланцюжком вістових.
За миттю іде настorожена мить,
Тримаючи відстань і міру,
І чути, як серце людське стукотить
Об зорі дзвенючі мундиру.
Здимається серце, мов рветься з грудей,
Піднесене миттю цією,
І тисячі, тисячі пильних очей
Вдивляються на мовчазний Мавзолей,
На багрокамінний уступ Мавзолею.
І вежі Кремля, самовидці століть,
Вчувають, стрімкі й гордовиті,
Як серце солдатське в строю стукотить,
Найдужче із серць, що пульсують у світі.

Хай люте залізо його опекло,
Стискало і рвало страждання незмовне,—
Не згасло його животворне тепло,
Чуття його саможертовне.
Так партії воля зміцнила його,
Таким воно є і таким воно буде,
Таким його вклала Вітчизна у груди
Безстрашного воїна й сина свого.
Воно не схитнулось. Воно відміряло,
Як впевнений пульс, перемоги ходу.
Земля розпадалась, залізо згоряло,
Воно не спинялось: — Я йду! —
Пройшло крізь вогненні надволзькі руїни,
Крізь ночі сталеві Москви,
Крізь хуги полярні, пожар України
І прусські ревучі рови.
Пройшло — і теплом своїм добрим зогріло
Угорської пушти замерзлі сади,
Красуні Варшави розтерзане тіло,
Змуровані чехом старі городи.
Пройшло — і, зачувши з-під звалищ Берліна,
Що там хтось заплакав тонким голоском,
Німецьку голодну, схололу дитину
Живило ласкавим теплом.
Таким-бо є серце народу Росії,
Таким-бо є серце народів-братів,—
Незмірне в любові, несхитне у дії,
Завзяте в роботі, грізнé в час боїв.
Сьогодні воно тріумфально розкрилось
Назустріч заслуженому торжеству,
Дзвінкими литаврами слави забилось,
Вітаючи з святом Москву.
Воно, непохитне в боях і звитягах,
Хитнулось в цю мить гаряче,
І шелест пройшов по піднесених стягах,

І люди рівняли плече.
На сяюче плесо гранітного ширу
Ступив сурмачів струнко зладнаний ряд —
Вчувайте!
Парадом здобутого миру
Є марш Перемоги, наш славний парад!
Фанфари підносяться. Сяють фанфари.
Злотистими кличами повниться мідь,
І залпів удари,
і залпів удари,—
Початок параду гримить.
По далях Москви прокотились
цих залпів громи благовісні.
Ударили кроки об землю,
багнети хитнулися влад,
І витязі півночі перші
складають салют свій Вітчизні,
Проходять звитяжні карельці,
ідуть ленінградці залізні,
Герої Прибалтики гордо
ідуть повз граніт балюстрад.
Опалені полум'ям Ельби,
вогнями берлінського маршу,
Проносять прославлені стяги
всіх трьох Білоруських фронтів.
Крокують стрільці і танкісти,
бійці, генерали і маршал,
Скорителі прусських редутів,
грізних кенігсберзьких фортів.
Вклонися, моя Україно,
цим людям величним і скромним,
Що в назвах фронтів титанічних
пронесли наймення твоє.
Ти словом достойним розкажеш
своїм поколінням потомним,

Чому їм навічну пошану
твій вдячний народ оддає.
Вони — москвичі й костромчани,
сибірських борів лісоруби,
Стрункі винороби Кавказу,
казахських просторів сини,—
Своїм самовідданим серцем
тебе врятували від згуби,
Своєю священною кров'ю
тебе визволяли вони.

Фанфари сурмлять і змовкають,
і враз в несподіваній тиші
Забив барабан.
Дрібно бив барабан.
Загрозливий рокіт зростає.
Розкати грімкіші й грімкіші.
Чекає
майдан.

По бруку, обвисши змокрілим лахміттям,
Закаляним шовком, брудним оксамиттям,
Рвучи галунів роззолочену низь,
Прапо́ри нападницькі проволоклись,—
Полотнища чорні, розписані черство,
Бундючні слова зненавиди й хвальби,
Банкірів і бірж навісне ненажерство,
Загарбницьких воєн криваві герби.
Хрести криворукі і лапи павучі,
Дракони кощаві й потворні орли,
Презирливим рухом навалені в кучі,
На площу Москви драним рам'ям лягли.
Чи це ви збагнули, нахмурені янкі,
Що між глядачів так тривожно звелись?
Урок, що був даний сьогодні вам зранку,

Ще, може, придасться колись.
Ви корчите посмішку лживу й нещиру,
Зирцем поглядаючи на Мавзолей?
Дивіться — це день переможного миру,
Ці стяги — не просто воєнний трофей.
Вони не належать німецькому люду,
Це — клейна тих банків, де радники й ви.
Є золото й ваше між їхнього бруду,
Потоптаного на майдані Москви.
Он падає лам їх бучної гордині,
Кривавого безуму мотлох оцей,
Солдатами миру повержений нині
Під ноги усіх миролюбних людей.
Ганчір'я війни і наживи — під ноги,
І горе тому, хто його знов зведе!
Гримить урочисто парад Перемоги,
Що Красною площею в славі гряде.

VIII. На Ленінських горах

В червоно-блискучій кабіні
Пронизуючи етажі,
На головокрутній вершині
Політ рівномірний здержи!
Виходь, моя люба! Рукою
Я нишком тебе пригорну,
З узорних терас над Москвою
Поглянемо вдвох вдалину...

Над обрієм сонце звелося,
Гігантську відкинувши тінь,
Розвихрила буйне волосся
Відкрита вітрам височінь.

Чуттям дерзновенного лету
І захватом височини
На вишці університету
Серця напоїли вони.

Струмливої далі припливом,
Сплетінням прозорих вітрів,
Пробудженням площ рокотливим
Їх вранішній город зустрів.
Ось він розгорнувся під ними,
Безмежний, величний, стрункий,
Як простір життя, несходимий,
Як серце землі, молодий.
Рожево світилися води,
І пінились пишні сади,
І світ незрівнянної вроди
Відбився в свічадах води.
Над плином алей узбережних,
В нурті біля Красних воріт,
Уступи домів біловежних
Підносились плавно в зеніт,
І в ранку імлі ніжно-синій
Мигтіли каскадами зір
Їх стіни, іскристі, мов іній,
Мов глетчер осяяних гір.
Розкатом миттєвого грому,
Раптово прокресливши вись,
З недальнього аеродрому
Сріблясті ракети звились;
Як виблиск, рвучким метеором
Їх поштовх потужний несе
Над круто відкинутим бором,
Над сизим Можайським шосе.
Полинувши лунко на Київ,
Хмарки простромив стратоплан,

І ось вже він вітром обвіяв
Траву придніпровських полян.
Як близько звідсіль всі простори,
Всі далі, весь шир, вся земля!
Як сходяться думи і зори
На висі всесвітній Кремля!
Земля не сіяла ніколи
Таким дивотвором людей,
Як місто оце гордочоле,
Як город прекрасний оцей.
Щасливий, хто влив свою силу
В єдиний всетворчий потік,
Хто зводив тут брилу на брилу,
Хто мармур узором посік,
Хто креслив сміливі склепіння,
Хто різав литво голубе,
Замисленим щастям творіння
Звеличуючи себе.

— Згадай, як самі ми зростали,
Підносячи ці етажі,
Ці сонцем просвічені зали,
Ці сталі й бетону кряжі.
Чи ти пам'ятаєш...— поривисто
Схопившись за бильця, вона
Униз задивилася. Місто,
Як тепла морська далина,
Струміло, мінилося в барвах,
І про́менів перший пробіг
Звучав, як на світлих литаврах,
На скелях домів золотих.

Крізь арки світання далекі
Промінне тяглось волокно
В підхмарної бібліотеки

Розчинене навстіж вікно,
І зайчики сонячні грали
На грані золоченій книг,
Встеляли тяжкі п'єдестали
Славетних провидців людських.
Піднісшись вгорі на граніті,
Спрямовував Ленін свій зір
На далі московські, відкриті
З озорених Ленінських гір.
І два молоді будівничі
З тераси вдивилися в зал,
Де промінь на мудрім обличчі
Грав райдужний, наче кристал.

— Здається, було тільки вчора,
Коли увійшов сюди люд
І першими Леніна твори
Поклав на полиці він тут.
Чи ти пам'ятаєш ті роки,
Коли підіймався оцей
Стрімкий, променистий, високий
Будинок високих ідей?
Зорю його башт засіялу
Підносили впевнено ми,
Хоч люто здригався від шалу
Світ визиску, воєн і тьми,
Хоч корчились за океаном
Гарматні й стальні королі,—
Наш прапор над домом-титаном
Про мир провіщав всій землі.
— Згадаймо ж ту мить благовісну,
Коли, як початок робіт,
В підмур'я будов комунізму
Ліг перший бетон і граніт.
Чи ти пам'ятаєш ті строки,

Ті дні, ті тривоги й пісні?
Три роки минуло, три роки,
А швидко так, наче три дні!
Шипучими зорями зварки
Ти гостро розцвічував вись.
Під небом крізь плетиво хмарки
Тебе видивлялась колись,
І подруги хитро про тебе
Мені закидали не раз:
«Пильнуй, бо долізе до неба
Замріяний твій верхолаз...»
До неба! Хай зорі сідають
На дому сталеве плече
І спалахом іскор спадають,
Розбризкуючись гаряче.
До неба! Ми знали, що зводим
Під небом радянським до зір
Високий маяк всім народам,
Щоб сяяв їм розум і мир.
І я, комсомолка з Полтави,
Я горда, що вклала свій труд
В цю башту освіти і слави,
У велич радянських споруд.
На цій велетенській будові
Зустріло полтавське дівча
У дні будівництва святкові
Обранця свого — москвича.
Я тут працювала, тут вчилась,
Тут — ти, і родина, і дім.
Тут серце дитини забилось
Уперше під серцем моїм.
Приклавши до тіла долоні,
Я чую — тріпоче дитя,
Сміється і грає у лоні
Маленьке веселе життя.

Всміхайся, укохане, ласться,
Торкай пустотливо мене,
Зачате у щасті для щастя
Нове покоління земне!
Моє дитинчатко хороше!
Зростай, веселися, живи!
Тебе, наче дар свій, виношу
Під радісне сонце Москви.
Воно тебе гріє. На світі
Нема животворніших сил
За промені, щедро пролиті
З Москви на земний виднокіл...

Пронизані сонцем ранковим,
Стояли обоє вони
Над спадом стіни стрімголовим,
Над пругом стрімким крутизни.
— Я клала на стіни ці плити.
— Метал цей я зварював сам.
Безсмертну відраду творити
Дано Батьківщиною нам.
Такими ж, як наші, руками
Таких же, як ми, трударів
Каналів розкрилися брами,
І сад на пустелях замрів.
Ти з Ленінських гір подивися,
Ти пильно поглянь навкруги,—
Чи бачиш туркменське полісся,
Аралу шумкі береги?
Чи бачиш — з лісів виднокругу
Сталеві ідуть силачі,
Могутньої Волги потугу
На плечах в Москву несучи?
Чи бачиш з-за синіх туманів,
Де плавні дніпровські лежать,

Розмірене рухання кранів,
Узгір'ям покладену гать?
То — юні світила Росії,
То — велетні волзьких степів,
Узбою дзвінкі чорториї,
Самгорських каналів розлив.
То сяйво нове України
Підносить народ-будівник.
Чекають каховські турбіни
На вод світлоносний потік.
Для світу на щастя, на вічність
Мільйонами рук ми кладем
Будов наших мирну величність,
Несхитну, як стяг над Кремлем...

Вони нахилились обоє
За бронзові бильця шпиля,
Щоб виразно з мли голубої
Розглянути вежі Кремля.
Он там у спокійній напрузі,
Оздобивши зорями вись,
Як збратані витязі-друзі,
Прославлені башти звелись.
Народ їхню міць гордовиту
Найвищою славою вкрив,
Сторожею розуму світу
Обравши цих богатирів.
Підводиться ввись над Москвою
Землі многодумне чоло,
І сонце тонкою габою
Вінець його веж оплело.

1951

МІЦКЕВИЧ В ОДЕСІ

I. Пісня про три ножі

І сніг, і дощ...
Безлюддя й чужини розпачлива печать.
Тверді тополі серед площ
Обмерзлим віттям глухо деренчать.
Південний край,
Обрив степів над чорно-білим морем,
Державий камінь, і цупкий курай,
І хрестики тоненьких щогл під Хаджібейським
косогором.
Куди його недоля привела?
Що тут робить вигнанцеві-поету?
Невже хилитися, як схочеться фортуні,
І слухать шепоти нестрогої красуні,
Чи брязк розбитого об стінку корчми шкла
І крик «Кохаймося!» шляхетського бенкету?
Під пильним оком шпигунів,
Під млосним зором паній,
Під п'яний гарнізонний спів,
Під гвалт розгуляних, розбещених компаній
Тягти цей рік,
Цей небувалий рік,
Цей двадцять п'ятий рік новітнього століття?
Чи стерпить він, бездомний мандрівник,
Тупих сатрапів самохіття,
І самовладців знавіснілий крик,
І самоправства витворність жорстоку?
О, не таке поет поетові прирік
В останню ніч старого року!
І він згадав цю ніч,—
Притулок дружній над Невою,

І пунш, злетілий тінню голубою,
І теплі риси чотирьох облич.
Він пригадав цю ніч братерства і надії,
Рилєєва натхненний тост
І братні постаті, що спільно встали впрост
На славу Польщі й на хвалу Росії.
Він пригадав, як знехтував своїм
Обов'язком господаря Бестужев
І тільки очі гнівно мружив,
Шукаючи для пісні влучних рим.

З яких незвіданих глибин
І звідкіля,
Як тайну зброю, виніс він
Свій спів про коваля?
Шершаві, наче гнуча сталь
У черні крові чи в іржі,
Були слова про три ножі,
Що їх скував для мсти коваль,—
І першого ножа удар
В живіт вельмож, у жир бояр.
Схопивши в руки другий ніж,
Благочестивців лживих ріж,
А вістря третього ножа
Хай батенька-царя вража,—
Ну що ж, дай бог! —
Бестужев так співав з Рилєєвим удвох,
І всі присутні кожне слово пісні,
Що вимовляв їх друг, поет і бунтівник,
Приймали, як ознаки добровісні.
Почався двадцять п'ятий рік.
Російські довгі хуртовини,
Тугі сніги, вітри круті,
Мовчання біле України,
Пустельні степові путі.

Південний край, безлюдний край,
Нездвижне море, вмерзле в небокрай.
Але й навкруг — не глушина чужа
Для мандрівця, прибулого здаля,
Бо й тут співають пісню про ножа,
Бо й тут чекають коваля...

Рушаймо! Шляхом, засланим дощем,
До стін ліцею довго ще брести,
Рилєєва й Бестужева листи
Сховавши під плащем.

II. Мазурка

Разом прянуть, стануть в пари,
Браво грянуть,— рях-цях-цях! —
Дами, панночки, гусари,
Джигуни в вузьких штанцях,
Дідичі, негоціанти,
Фрачні франти, пачкарі,
Ад'ютантські аксельбанти,
Флотські шарфи й якорі.

Скаче бистрий ритм мазурки,
Вихиляси хитро в'є.
Вереск флейт, литаврів гуркіт
В морі гуком віддає,
Віддає, пливе і никне
На миготливих гребнях хвиль.
Пахне крізь розкриті вікна
Моря гострий хміль.
З хмелю, з шалу чи з печалі
Серце скрикнуло в тобі?
У красі своїй зухвалій

Кароліна[1] йде в юрбі.
Оксамит червоний
Грає гаряче,
Душний шовк запони
Скинуло плече,
Вбрана пір'ям тока
Хилиться з чола,—
Пишна, вогкоока,
Гордо увійшла,
Натовп обдивилась поглядом недбалим,
Ледве посміхнулась, вгледівши когось,—
Тільки ради нього цим мізерним балом
Їй зайняти вечір нині довелось.
Ось він, той бунтливий віршописець з Вільна,
Неспокійно зводить голову худу.
Віялом прикрившись, владарка свавільна
Зором наказала: — Підійди. Я жду.

Не корись наказу!
Зміряй, зрозумій
І глуху відразу,
І неспокій свій.
Але хвилі танця
Втягнуть в нурт біди,—
Знадо гостра, станься,
Прагнене, прийди!
Морок каламутний
Захлесне, як вир.
Звабить клич нечутний,
М'яко зловить зір.
Не корися кличу!

---

[1] Кароліна — графиня Кароліна Собанська, коханка генерала де Вітта, автора першого доносу цареві Олександрові I на декабристів.

Вглянься і збагни
Владну, таємничу
Тьму трясовини,
Де продажність, підступ і підлота
Прогріває людську твань до дна.
Звідти, з багн магнатських, і вона
Випливла, вродлива й млоснорота,
Невстидливим чаром чарівна,
Темних кішл ясновельможна бранка,
Спільниця досвідчена й коханка
Зрадника і шпигуна,
Господиня шумних учт Одеси,
Героїня збуджених розмов
Про її належні богу меси
І де Вітту відданий альков...

Як дурманить прагнення! Всім тілом
Здавсь поет танечній течії,
Стисши руку пещену її,
Трішечки замащену чорнилом.

Що це? Станси невідомі
Ламартіна чи Парні
Нотували у альбомі
Руки пані чарівні?
Або відповідь сувора
Написалась на ходу
На одержаний учора
Недоречний billet doux? [1]
Ні, не жарт двозначний кавалерів
Змусив пані взятись за перо.
Стос ретельно списаних паперів
Сповнив скриньку потайну бюро.

---

[1] Billet doux — любовна записка (*франц.*).

Затаївшись перед цілим світом,
Знов і знов бере вона цей стос
І сідає правити донос,
Для царя зготований де Віттом;
Знов і знов читає імена,
Вписані до списків поіменних,
Змовників зі всіх полків південних,
З Києва, з Одеси, з Тульчина.
Дехто з них в її буває домі,
Навіть тут є зараз дехто з них,
Пушкіна й Міцкевича знайомі,
Може, кращі приятелі їх...

І вона поглянула цікаво
На лице Міцкевича бліде...
Ринуть пари, скачуть жваво,
Грай, музико!
Сяй, забаво!
Бал гу́де.

III. Над морем

Земля, обламана над шумною водою,
Поволі кришиться і сиплеться в глибінь,
Де грає хвилею, гранчастою й дзвінкою,
Морська безмежна блесть, безкрая світлотінь.
Вона ввіходить в вірш тривожним, буйним шумом
Згадо́к і образів, передчувань і мрій,—
Згадкам нема кінця, немає краю думам,
Немає тишини в самотності твоїй.
Тут тільки море й ти, тут тільки ритм і тіні,
Плавкий гекзаметр хвиль, мовчання берегів,
А все навкруг кричить, все скаржиться людині,
Шукає вияву і прагне форми й слів.

Ти ждеш напружено,— як у лунку лагуну,
Ввірветься в душу вірша наглий шквал,
З собою несучи духмяність слова юну,
Образ пекучу сіль, злий непокори шал.
І вірша гнівного нічим ти не притлумиш,
Нічим не вгомониш, бо не втолять душі
Ні дотепів і клятв солодко-гостра суміш,
Ні млосні стогони гаремного паші.
Нехай же з шепоту болючої «Ekskuz'u» [1]
Дізнаються колись уважні слухачі,
Що то Еринії, а не співучі Музи
Трясли твоїм єством на самоті вночі,
На самоті над цим бентежним, темним морем,
Над шумом чорних прірв, в час тої самоти,
Коли ти був таким, яким ти був,— суворим
Слугою-речником великої мети.

IV. Імпровізація

Імлисто і душно в маленькому залі
Від диму й солодкого чаду парфум;
Мигтливо освітлюють свічі розталі
Гостей різномовних розгуляний тлум,—
Он санкт-петербурзький зальотник до дами
Схиляє помадою змащений кок;
Порипуючи на ввесь зал чобітками,
Проходить в шляхетськім жупані панок,—
Хтось каже по-польськи до цього опецька,
Але визнає лиш француҗчину він.
Лунає російська, виспівує грецька,
Десь слово гортанне докине грузин.

---

[1] Ekskuza — пробачення, назва одного з тогочасних сонетів Міцкевича.

Козацький нащадок, тутешній тубілець,
Свою українську розтягує річ...
Втомившись од суміші мов і облич,
Адам прихилився на ганку до билець
І слухає ніч.
Слова долітають, знайомі й далекі:
«Хіоська різня... Наварін... Ібрагім».
Зібравшись в поляка гостинного, греки
І сваряться, й тужать над горем своїм.
Адам добре знає їх розбрат і чвари,
Але не про це зараз думає він,—
Про меч Міссолунгі, про кіпрські пожари,
Про кров'ю омите каміння Афін,
Про подвиг народу, якого не може
Заплямити ницість, принизити лють,
Хоч радники зраджують, дмуться вельможі.
Вожді зволікають, скарбничі крадуть...
Здається, вже годі вечірки цієї,
А гості нові ще заходять у дім,—
Недавно прибулий корсар із Мореї,
У шапці фрігійській на чубі рудім.
За ним, озираючись з острахом щирим,
Хлопчак темнолиций ступив на поріг.
— Сьогодні до вас я з рабом чорношкірим.
— Здобутий у турків? Красунь, далебіг...—
Господаря річ перебивши раптово,
До гурту порвисто наблизивсь поет:
— Даруйте, хотів би я змовити слово,
Пробачення випросивши наперед.
Ви, пане шановний,— приїжджий з Еллади?
Ви бачили гніт, всю жахливість його,
Ви в битвах готові померти заради
Святої свободи народу свого,—
І все-таки в рабстві посміли тримати
Ви чорну дитину, цей бідний трофей.

Не може народ себе вільним назвати,
Коли він рабами зве інших людей...

Стенувся розгнівано грек. І здалося,—
Він кинеться враз. Тишина залягла.
Міцкевич каштанове пасмо волосся
Рукою недбало відкинув з чола.
— О пані! — сказав.— Господинє кохана!
Можливо, у вас і бажання нема,
Але чорно-біла тропа фортеп'яна
Блищить, так печально нездвижна й німа,—
Нехай оживе, забринить, зарокоче,
Як ложе потоку, як річище слів,
Бо слово не може мовчати, не хоче,
Бодай би й поет заніміти волів.
А я не волію німіти. Волію
Повісти, щоб чула бентежна юрба
Про душу доби, про невільницьку мрію,—
Хай чує і гнівний господар раба!
Я бачу оселю у пальмовім гаї,
Не схожу й подібну на села у нас,—
Закляклу в багні, задубілу в одчаї,
Де втрачено простір, загублено час.
Там хвилями в вічність течуть покоління,—
Густа, ненастанна отава створінь!
І ось ще одне чорнотіле створіння
Наповнило вереском димний курінь.
Ставалось з ним те, що одвічно ставалось:
Побої і спрага, хвороби і біль.
До матері чорне дитя притулялось,
І піт її тіла — твоя перша сіль.
Ти в голоді мучився, в трясці трусився,
Ти трудно мужнів,— пригадай і заплач!
Вночі біля берега нишком спинився
Фрегат білолицих,— наживи шукач.

Оселя, спахнувши, розпалась в пожарі.
Де батько і мати? Нікого ніде.
Турецький купець на алжірськім базарі
Недорого дав за звірятко худе.
І ти став рабом... І рабом ти є нині.
Бо руки, що збили турецький заков,
Що трусять султанського рабства твердині,
Тебе у кайдани заковують знов...

Всі фрази французької мови поета
Корсар розумів. Він, тамуючи гнів,
То шарпав плаща, то тягнувсь до стилета,
І вщух, прислухаючись пильно до слів.
Міцкевич, затихши, стояв серед залу.
Тоді, розсуваючи натовп гостей,
Корсар підійшов до поета помалу,
Вклонився і руку простяг...

V. Буря

Нависло низько хмар глухе склепіння,
І, шурхаючи крилами об них,
Летять чайки. Уривчасте квиління
Висить безлунно в просторах морських,
Як тінь зловісна, як пересторога.
Зростає тиша, присмерк і тривога.

Вітрило то спадає мляво з рей,
То люто тягне корабель по водах.
Звучать понуро вигуки людей,
Хрипкі й короткі, як астмічний подих.
Пильнуй, стерничий! Вітер кружить тут
І гостру хвилю зводить Тарханкут.

На сході смуга чорна і багряна
Кладе не відсвіт, а смолу і кров
На плити хвиль. Одчайна трамонтана [1],
Роздерши даль, нагряне стрімголов
І над залитим піною баркасом
Піде скакать скаженим обертасом.

І Чорне море все своє єство
Перед тобою збуджено розгорне,
Своє страшне свавільне торжество
Для тебе щедро справить море Чорне,
Розтне глибини, надра розгребе,
На випробу поставивши тебе.

І ти стоїш, закутавшись в кирею,
Об щоглу спершись, з морем віч-на-віч.
Вітрило рве і вигинає рею,
І свист січе по кораблю, як бич.
Всі вниз ідуть шукать притулку й тиші.
В цей час стають на вахту найсміліші.

Старий моряк, що вахту стереже,
Кричить крізь вітер: — Вас прив'яжем, пане!..
Вий, Чорне море, рідне і чуже,
Ринь, Чорне море, знане і незнане!
Твоїх вітрів несамовитий крик,
Як лемент битви, чує мандрівник,
І він побачить точно й заясніло,
Проглянувши ідучу тьму до дна,
Як робить буря з клаптя полотна
Прагнуще льоту й далечі вітрило.

---

[1] Трамонтана — вітер північно-східного напрямку.

VI. Симфонія

В сповитій млою оркестровій ямі
Почувся шелест. Вистрибнувши з мли
І збігши ввись по хроматичній гамі,
Протріпотів і втих кларнет.
Прийшли,
Розмотуючи мокрі шарфи з шиї,
Перукарі, музики, лицедії,
Крикливий люд лаштунків і куліс,
Строката суміш геніїв, гульвіс,
Ентузіастів, пияків, гордливців,
Одеський збрід натхненних нещасливців,
Смутне поріддя музики й біди,
Зі всіх кінців позбиране сюди.

Чого і ти навідався, Адаме,
На цей базар фіоритур і поз?
Невже тобі в цім галасливім храмі
Дасть забуття заброда-віртуоз?
Ні самота, ні шумний тлум концерту
Не розметуть твою нудьгу одверту,—
І ти мовчиш презирливо в юрбі
Панків і пань, набриджених тобі.
Ось два таких, остилих до нестями.
Похмуряться, поглянувши в програми:
— Чи щось цікаве?
— Ах, пусте, повір,—
Оркестр театру виконає твір
Якогось Куликовського Миколи...[1]

---

[1] М. Д. Овсянико-Куликовський (1787—1846) — український композитор, основоположник українського симфонізму, автор симфонії «На відкриття одеського театру».

— Симфонія? Ти чув її?
— Ніколи,
Проте чомусь цим твором диригент
Сьогоднішній почне дивертисмент...

Уже мигочуть жовто над пюпітром
Товсті свічки, розгойдувані вітром,
І аж під стелю, до лунких склепінь,
Зметнулась гостра диригентська тінь.
Здавалося,— від протягу і тіней
Хитається напівпорожній зал.
В дощані, вапном вибілені стіни
Лящав дощем шибайголовий шквал,
І пахло глиною, і каніфоллю,
І лоєм свіч, і випаром помад...

Втекти б звідсіль, по степовім роздоллю
Іти, щоб більше не вертать назад,
Щоб не душитись в кислому повітрі
Віталень, класів, театральних лож,
Щоб не вслухатись у натяки хитрі
Злодійкуватих паній і вельмож
І щоб кричати, на всю міць кричати
Крізь все страшне мовчання далини
Про муку віри, про офіри й втрати,—
Кричати й ждати із Литви луни,
Хоч відгомону пісні свитезянки,
Хоч віддиху улюблених озер,
Хоч спомину, хоч тіні сподіванки,
Такої доконечної тепер.
Які простори пролягли між ними,
Яке пізнання розділило їх!
Лише словами — крилами тугими
Він подолає глушину доріг,
І мовчазні пустелі безнадії,

І розпачу роззявлену дрягву,
І тільки пісня, кинута в Литву,
Можливо, стлумить спазми ностальгії.
Їй пролетіти треба забагато
Шлагбаумів, рогаток і проваль.
Завалено, застовплено, заклято
Довжезну, серцем виміряну даль.
Повз станції, повз корчми невсипущі,
Повз сотні й сотні верстових стовпів,
Крізь люті хащі, багнища і пущі,
Під свист хурдель і стогін візників
Він мчав свій біль, свою печаль і гнів
І от домчав, де суходіл урвався,
Шубовснувши в зелено-чорний вир,
Де в непрозорих водах відбивався
Загрозливий, чужий узор сузір.

Узор сузір... І раптом все змінилось,
Запахло м'ятою, війнуло чебрецем
І крильцями мелодій заіскрилось
Над озера замисленим лицем.
Воно було тонке, ласкаве й чисте,
Обличчя добрих, милосердих вод...
Чи ти мене у даль ведеш, флейтисте,
Чи то співає далеч і народ?
Яка дівочість в срібнім злеті флейти!
Як по-жіночи тіло скрипки снить!
Симфонія, мов теплий сад, шумить,—
Не вирвешся з її рясних алей ти!
Іди по них в любов і сни людей,
І пізнавай їх візерунки прості,
І заблукай по присмерку алей
Ще глибше в ніч розспіваної млості;
В ній полохливість, і зухвалість в ній,
І світлість звуків, мов роса на зелі,

І синя тінь, мов тон віолончелі,
І в ній — ти сам, твій поклик, подих твій.
Ти — в трелях струнних, ти — в розкатах
трубних,
Ти — в радісному, вільному злитті
З піснями тих, могутніх, життєлюбних,
Закоханих, ворожих самоті,—
З піснями тих, нескорених, нужденних,
Позначуваних опіками тавр,
Співців бездомних, бардів безіменних.
Це їх дари...
Пронісся лязк литавр.

Рокочучи, відплинув гомін міді,
І чорна тросто ебенова співа,
Немов душа жадаюча жива,
Одна на всім принишклім круговиді,—
Та юний гурт вчуває дальній клич
І брязкотом стрясає сяйну ніч,
І ніч полонять,
дзвонять,
гонять
Танцю спритні вихорці,
Сплески пісні й сміху тонуть
В розколисаній ріці,
Тонуть, тануть, виринають,
Набирають іншу стать,
Бистрі відблиски роняють,
Тоншим тоном дріботять,
В'ють віночок хороводу,
Розплітають пісні низь.
Гра народу, спів народу,—
Вічним сяйвом променись!
Розпочати, не чекати,—
Герелиця мчить гнучка.

Чітко скрипок піччикато
Креше іскри козачка.
Вище, тонше і частіше
Струн торкання, рук удар.
Раптом — вибух. Раптом — тиша.
Звук розбивсь.
Розпався чар,
Розпався чар, лиш бубенцями
Ще продзвенів, і залелів, і зник...
Вилазить мляво диригент із ями,
І чути звичну шамотню музик,
Але на цьому не кінець,— на цьому
Початок подола́ння самоти,
Коли зумів ти в утворі чужому
Цілющу силу спільності знайти,
І відданість народові свойому,
І віру в люд,— простішу за оту,
Якої ждеш, і прагнеш, і шукаєш,
Але її прекрасну простоту,
Як поміч в скруті, з вдячністю приймаєш.

Ледь-ледь хмільний від музики й думок,
Ти вибігаєш з крісел, ти виходиш
В негожу ніч, і обмокріла одіж
Тебе проймає дрожем до кісток.
Навальний вітер рве полу накидки,—
Ні затишку, ні проблиску ніде.
Хтось кличе? Так. Ти знаєш,— хто і звідки
На тебе кличе і на тебе жде...
Встають сонети, як провидці й свідки.
Зведись, поете! Владне слово йде!

VII. Думи в день від'їзду

1825, 29 жовтня, Одеса

> Skd mi tu żal niewczesny?..
> *A. Mickiewicz*

Звідки виник жаль оцей невчасний?
Звідки виповз марний смуток цей?
Марить в ранку сутіні неясній
Тишею огорнутий ліцей.

Хміль безсоння. Мла тонка світанку,
Дальніх мандрів неспокійний час.
Дзвоником бляшаним біля ганку
Дзенькає поштовий тарантас.

Все готово. Винесено речі,
Кілька книг, рукописів сувій.
В непривітній хатній порожнечі
Шелестить, як миша, смуток твій.

Шелестить, як миша чи як мжичка,
Як забутий зжовклий папірець,
Спогадів безмовна перекличка,
Сумнівів непевний рішенець.

Так льодок встеляє зшерхлі води,
Так бринить над глибом дум печаль.
Подувом відваги і свободи
Дихає, насовуючись, даль.

В ній — усе. Вона веде до слави,
До пізнання таїни людей,
До прозрінь грізних і величавих,
Тільки до вітчизни не веде.

Тільки до вітчизни і до щастя
Не веде мандрівника вона.
Наче вітер в корабельних снастях,
Свище й стогне в думах далина.

Забагато ще він недомріяв,
Недовистраждав, недолюбив;
Забагато темних чортириїв
Він в душі до дна не просвітив.

Скільки крові, сліз, чорнила, поту
Буде ще немарно й марно лить!
Та свого присудженого льоту
Відтепер не знизить ні на мить.

Ще хвилина — й вслід за тарантасом
Побреде одеський жовтий пил,
І заслониться і даллю й часом
Місто, море, люди, суходіл.

Ні, не жаль за чимось чи за кимось —
Твій невчасний, недоречний жаль.
Не спиняйсь, не згадуй, не затримуйсь,
Тільки вірш, глумливий вірш усталь!

Кинь його, як заклик до дуелі,
Кинь його, як свій навічний дар...
Під дверима сонної оселі
Чобітьми постукує поштар.

Ще хвилина, ще одна остання
В звичному притулку, в самоті.
Може, хтось надійде на прощання
Побажати доброї путі.

Може, хтось, розстаючись, проронить
Хоч сльозу, хоч усміх, хоч слівце...
Анікого, тільки вітер гонить
Гуркіт хвиль і пилюгу в лице.

Ти забудеш вулиці й обличчя,
Жаль невчасний, непотрібний біль,
Та пролинуть три десятиріччя —
І почуєш знову гуркіт хвиль.

Відбіжать від берега оцього
Ці ж вали, і на Босфор підуть,
І до ложа смертного твойого
Шум життя останній донесуть.

Підведешся на страждennім ложі,
Прошепочеш, тужно тремтячи:
— Я тебе іще почути можу,—
Припливи ж і звістку прокричи,

Прокричи про несмертельність слави
На Сенатській площі й в Тульчині,
На повсталих вулицях Варшави
І в степів огненній далині,

Прокричи про спільний подвиг волі,
Прокричи, прилинувши звідтіль...—
Ти, схрестивши руки похололі,
Вслухаєшся в вічний гуркіт хвиль.

Хтось притисне польський давній шеляг
До очей задивлених мерця...
Хвиля йде і вибухає в скелях.
Знов і знов. Без краю. Без кінця.

VIII. Дві постаті

Таке було чи ні — колись
В рудій розпеченій Одесі?
На задимілім піднебессі
Скипіли барви й розпливлись,
І тьма згромадилася в гори,
Метнулась тінь, загуснув дим,
Здригнувся простір неозорий,
Аж хмара тріснула над ним
І бризнув блиск. У силі владній
Воздвиг звитяжний каменяр
Між твердю моря й твердю хмар
Стовпи проміння простопадні.
Це стало домом. Це були
Колони міднокуті входу.
Між них у сяйво небозводу
Дві людські постаті ввійшли.

На голій кручі прибережній,
Над клекотінням глибини
В одвертій бесіді бентежній
Удвох спинилися вони,—
Співці свободної стихії,
І непокірної надії,
І честі гордої людей,
Зійшлись над морем в вечір цей
І довго й жадібно вдивлялись
У буревісну далечінь.
Неначе в блискавках прозрінь
Їм дальні роки розкривались;
І бесіду вони вели,—
Їх слово здружене злилося,
І не змогли це двоголосся
Розбити бур тяжкі вали,

Бо вічність ті шляхи сполучить,
Які тодішній час розвів,—
Він вмів роз'єднувати й мучить,
І осамотнювати вмів.
Але ні розпач, ані втеча
Не звабить їх, не звалить їх,
Бо самота — не порожнеча,
Коли ця самота в усіх.
Як в коконі глухім, достигне
Громоподібне слово в ній,
І гряне, й вибухне, і здвигне
Правічні поклади надій,
І стане світлом. Все це буде,
Все це надійде і скричить,
Протне шари мовчання й зблуди,
Розтрощить лживих дзвонів мідь
І світлом стане, сяйвом стане
На всі краї, на всі серця.
Єднання серць — натхнення ждане.
Високе торжество творця!..

І так вони удвох ступають
По тій землі, де назавжди
Приморські кручі зберігають
Їх сум, їх шепіт, їх сліди.
Нехай крізь ці таврійські доли,
По цих жовтавих берегах
Міцкевич з Пушкіним ніколи
У парі не верстали шлях,
Але уже не розлучити
Ні їх слідів, ні їх доріг
У дім прийдешнього, розкритий
Рукою вічності для них.

1956

ПАМ'ЯТІ ПОЛЕГЛИХ

11 лютого 1918 року в братській
могилі в Маріїнському парку було
поховано полеглих в бою учасників
київського Січневого повстання.

Над Києвом
повільно сунуть хмари,
Мов насувається нахмурена юрба
В солдатських сірих
зім'ятих
шинелях.
Повз потемнілі парки і бульвари
В стотисячній колоні йде журба.
Скорботний люд чорніє на панелях,
Немов на стягах траурна габа.

Сумна процесія по місту йде помалу
Повз потемнілі парки і сади,
Повз невисокі вежі «Арсеналу».
Понурий мур. Цеглин круті ряди.
Стіни зубчастий верх,
Куди
Навіки всічено сліди
Шалених кулеметних черг.

Пекучим почерком заліза і вогню,
Різкими шрамами прострілених цеглин
Записано в камінну товщу стін
Величну й просту повість про борню,
Коли розкатом гнівного металу,
Стальною вістю,
гаслом вогневим
Гармат «Авроры» докотився грім
До стін закурених старого «Арсеналу»,

І в Києві
підвівся пролетар,
І виборов
свободу кров'ю він.
На плечах юрб лежить святий тягар
Сімсот п'ятидесяти домовин.

Повз потемнілі парки і яри
Гряде народний сум,
гряде народний гнів,
І люд навколо тужно занімів
Страшним мовчанням помсти і жури.
Скорботний люд.
Червоно-чорні барви.
Вінків печальний шепіт.
Тихий плач.
Тривожно й лунко скрикує сурмач,
Тяжкими кроками ступають в даль литаври.
Пливе труна, підтримана плечем,—
На сотнях рук пливуть червоні труни,
Сповиті світлим багрецем Комуни,
Розжевреним вогнистим кумачем.

Полеглих воїнів ховаєм нині ми.
Вони були хоробрими людьми,
Братами доброї і вірної душі.
На білих батарей розгнуздані громи,
На кірасирські довгі палаші.
На кулі юнкерів,
на гайдамацький штик,
На куркулів озброєну орду
В нерівну битву йшли товариші,
І той із них, хто звався — більшовик,
Підводивсь перший в першому ряду.
За арсенальські здимлені вали

Повсталий клас ступив.
У буряні атаки
Йшли українці,
росіяни йшли,
Євреї,
білоруси
і поляки.
О арсенальці!
Плем'я бойове,
Бійці безстрашні,
збратані,
уперті,—
Не піддались ви
ані лжі,
ні смерті,
І хто з вас впав,—
той знову оживе,
Той знову оживе в народній згадці вдячній,
В народній славі житиме відтак
Онищенко, Забавський, Сагайдачний,
І Бондаренко, й Єгер,
і Максак,
І Кириленко...
Пам'ятаєм, друже,
Тебе ще хлопцем в шорному цеху,
Твоє лице наморене й недуже
І гибелі твоєї ніч лиху.
Ми пам'ятаєм знавіснілі крики,
Коли патруль їх вимчав з-за стіни.
Твоєю мовою ти їх прокляв навіки,
І на брудний, корою вкритий сніг
Ти, кулями розтерзаний, поліг.

Ні, це не плач.
Не марний крик безсилля,

Не кволий зойк розтоптаних створінь,
Не розпачу безплідного свавілля,—
Це подвигу співуча тужна тінь,
Жалобний марш,
орлине чорнокрилля,
Що владним помахом розтяло далечінь.
І музика росте в суворому безмежжі
І хвилями колише скорбну путь.
Як воїни в почесному кортежі,
Важкі акорди точно й строго йдуть.
«Ви жертвою...» — співають сурми й люди.
«В борні нерівній...» — тужить серце й мідь.
Не буде скарг і нарікань не буде,—
Лиш гнівній клятві вибухом гриміть!
Ти нашу клятву чуєш, Леоніде?
Ти, Крушельницький?
Горовіце, ти?
Безсонним вартовим вона за нами піде
І буде в бій, як командир, вести.

Процесія вступає на алею,
В промерзлий смерк Маріїнського парку,
Де гірко пахне глицею й землею
Широкий рів між кленів переярку.
Тут над могилою глибокою, як туга,
Над ямою зчорнілою, як рана,
Востаннє вкриє тихе тіло друга
Китайка стягів, тепла і багряна.
І в землю Києва, кохану, рідну, милу,
Із шурхотом опуститься труна.
Велику викопано над Дніпром могилу,—
Крізь даль і час виднітиме вона.

Коли стоїш ти в тузі і жалі
Над довгими рядами домовин,—

Безтрепетно вдивись
в майбутній лик Землі,
В обличчя жертв її,
в лице її руїн.
Прислу́хайся.
Почуєш вдалині
Гупню німецьких кованих чобіт.
Петлюрівські понурі курені
Бредуть за військом кайзера услід.
Денікін мчить на білому коні.
Вмерзає в лід корніловський похід.
Прислу́хайся.
Почуєш віддалік
У хрипоті розлючених команд
Акцент оксфордський,
чи сен-сірський шик,
Чи офіцера грецького дискант,
Чи очманілий чвал і крик
Махновських чорних банд.
По гребеню доби,
між стінами вогню
Іде країна,
зімкнута в каре.
Бандит з лісів вилазить на різню,
Громаддя Врангеля з-за Перекопу пре,—
Повзе імперії страховище старе,
Одягнене в чужу, позичену броню.
Прислухайся.
Вдивися в даль:
он-он
На київський сталеворукий міст
Вступає зайд шляхетських легіон.
А далі,
далі,—
в брами світлих міст,

На берега дніпровського бетон
Вбирається тевтон,
впинається фашист,
Вповзає гусінь танкових колон.
Яка потрібна
воля,
сила,
міць,
Як треба в правду вірити свою,
Щоб не здригнутись,
не схилитись ниць
І твердо простувать в залізному строю!..

Лежать під рідним небом горілиць
Солдати, вбиті в першому бою.

Вони також вдивились в далечінь,
І чути їм,
і видно їм увіч
Стрімку дорогу дальших поколінь
І сурм Комуни тріумфальний клич.
Тоді, як падали розстріляні вони
Край арсенальської розбитої стіни,—
У них в очах, задивлених на схід,
Світився відсвіт тих недальніх літ,
Коли загасне у степах пожар,
Розвіється жорстоких знищень дим
І в рідне місто, в рідний цех і дім
Господарем повернеться трудар,
Коли веселий молот коваля
Піде дзвеніти по ковадлу вскач,
Коли на свіжозорані поля
Ввійде хазяїном одвічний їх сіяч,
Коли на сірій персті попелиськ,
На вічній тверді придніпровських скель

Заграє райдуга осяяних осель
І тьму протне струнких палаців блиск,
Коли народ прийде зі всіх країн
На братнє торжество, на спільне свято свят...
В останню мить свою
це ясно бачив він,
Присяглий революції солдат,
Що гинув біля арсенальських стін.

Ні смерть,
ні далеч, схована в імлі,
Ні глиб могил,
ні горя темні хащі
Від нас не можуть заслонить найкраще —
Прекрасний усміх вільної землі,
Її турботи, радощі, труди,
Снагу її людей, красу її малят.
Тому так впевнено рівняємо ряди
Ми після наших найгіркіших втрат.
Ще безліч горя треба побороть,
Багато крові треба ще віддать,
Щоб мрії ці вдяглись в могутню плоть,
Щоб думам цим щоденним щастям стать.
Не зречемось. Не ступимо назад.
Ніколи шлях так владно не яснів,
Як після цих великих перших днів
І перших переможних барикад.

Та нині серце тихо й глухо тужить...
Здається, слух не можна більш
напружить,
Не можна повнитись більш гострим
почуттям,
Ніж слухаючи те, що мертві кажуть нам.

Над їх могилою
ми чуйно зведемось,
Вояцької печалі вартові.
Задивимось.
Замовкнемо.
І ось
Слова бурхливі,
запальні,
живі
Із глибу наших дум,
із глибу наших душ
Підносяться увись.
І шириться чимдуж,
І височить над Києвом сьогодні
Проспіваний єдиним серцем спів
Про те, що встануть гнані і голодні
Усіх країв.
Вони встають.
На кров'ю вкритий вал,
Співаючи, виходить «Арсенал»,
Гримить роздолля Таврії безкрає,
І голос Харкова вливається в хорал.
Зростає,
дужчає,
тужавіє,
ширяє
Над Україною «Інтернаціонал».
Жагою волі зроджені й натхнені,
Вогнем повстань розжарені слова,—
Вони клекочуть, як метал в мартені,
Як лава в кратері, як буря грозова.
Вони багровим блиском осявають,
Вони печуть серця, вони переплавляють
Крихкий чавун на чисту й сильну сталь.

Рівняйте шереги,
підносьте гордо чола!
Прийшов розплати день,
настав безсмертя час.
Забитих наших смерть не поборола,
Нема у нас мерців,— полеглі є у нас.
Ми на могилу, інеєм припалу,
Мов клятву кладемо печать тяжких долонь.
Пурпурний спів «Інтернаціоналу»
Розгортує над нами свій вогонь.

1958

1962—1975

ІТАЛІЙСЬКІ ЗУСТРІЧІ

І. Зустрічі

Я сподівався на радість,
з нею здибавсь, бувало,
і пам'ятаю зустрічі,
іноді серцю давані
в гаморі римських вулиць,
на астурійських привалах,
в сутіні лоджій Флоренції,
в димі Мессінської гавані.
Часом була ця радість
мармуром давнім дана,
часом вона, як танцем,
в зали вривалась фрескою,
мріла злотистим відблиском
тіл і плодів Тіціана,
зводилась над затокою
баштою генуезькою.
Згадую день, коли ми
маревом срібним узріли
в млі перламутровій ранку
арки узорні Венеції,
обрис гондоли гострий,
виструнчені кампанілли,
райдужний купол Сан-Марко,—
саджений перлом вінець її.

Тільки зі срібним поруч
чорним пройнявся спомин,—
води каналів хворих,
сходи в потворній плісені,
морок зогнилих жител,
траурних женщин гомін,
очі дітей старечі,
болем у пам'ять вписані.
Згадую площі Мілана,
жовті церковні двері,
стінку зі свіжим слідом
бомб, в древній кляштор влучених,
і на стіні, як вихор,—
запит предсмертний вечері,
мучених совістей сумніви,
трепети рук розлючених.
Тьмяне й гірке мистецтво
дивного майстра з Вінчі,
чудом якимось не знищене
бомбою й канонадою,—
нас воно й досі питає,
дивиться нам у вічі,
більш непокоїть тайною,
ніж пізнаванням радує.

О невситима радосте
вйдіння й пізнавання!
Ти, як енергія, криєшся
в барвах і мармурах викутих,
в стрімко споруджених стінах,
в сміло піднесених банях,
щоб наливати силою,
гордості вчити й кликати!
Де ще так щедро стало
творче людське зусилля

формами і рельєфами,
    статуями і полотнами?
Тепла земля Італії,
    змучена, як породілля,
людям вручає радість,
    зрощену в лоні щедротному.

Я простягаю руки.
    Я розтуляю очі.
Я, мов неситий скнара,
    жадно вбираю, всотую
все, що тут грає радістю,
    світиться і миготче
бронзою, сріблом, різьбленням,
    барвою й позолотою.
Шана священним мармурам,
    зжовклим в музейних нішах,
фресок величним постатям,
    втиснутим в темні закути,
але одна святиня
    є отут найсвятіша —
серце людини, здатне
    вірить, боротись, плакати.
В ньому скипає сила,
    гніву снага нездоланна,
передчуття перемоги
    справжньої, славної, сталої,—
в серці ливарників Рима,
    металоробів Мілана,
вчених, і виноградарів,
    і моряків Італії.
Вслухайся в їхні роздуми,
    руки братерські стисни,
хай увійдуть їх образи
    в очі твої розплющені.

Це — твої кращі радощі,
зустрічі благовісні,
віри твоєї ствердження,
правди твоєї дужчання.

II. Розмова з другом

Товаришу, компаньйо [1], брате, друже мій,
Продовжуйте, продовжуйте розповідати...
Життєпис ваш, порвистий і напружений,
Неначе грози, протинає дати,
І кожна з них — такої сили скупчення,
Що й досі чуть її могутній ритм,
Її удари, в мур тюремний влучені,
І брязкіт блискавиць, бичем разючим скручених,
І посвист вітру апеннінських видм.
Життєпис ваш — бунтлива гавань Генуї.
Ваш дім — в диму її ревучих труб.
Стікала кров набряклих чорних вен її
З розсічених кастетом ваших губ.
Як лава, зварена у кратері вулкановім,
Так гніву правого підземна тяжина
Глибинним двиготом невгавно, владно, заново
Проймає вас до дна.
І серце в мозолях, у шрамах, в швах загоєних
Затислось, мов кулак, і жилами стяглось,
Щоб не схитнутися, не схибитись якось,
Стрясаючись потужним пульсом воїна,
Щоб, як мембрана, чути кожен рух,
Всі прояви життя, всі сполохи і шерехи,
Вслухаючись, як дихають навкруг

---

[1] Компаньйо — товариш *(з італ.)*.

Соратників і друзів чуйні шереги.
Вантажники, вагоноводи, докери,
Крановщики, матроси, кочегари,—
Їх оклики, прокльони, клятви, дóкори
Вам серце обплели, мов капіляри.
Тому воно не рвалося, не слабло
Ні в самоті в'язниць, ні в пазурах гестапівця
І витримає знов, якщо це знову трапиться,
І поліцейський клоб, і кірасирську шаблю.
Компаньйо, руку я кладу на вашу руку,
Важку, шершаву, ковану, тверду,
Мов камінь барикад, з міського взятий бруку,—
І в потиск цей я все тепло вкладу,
Всю теплоту, поволі накопичену
В коморках серця, в мозку сірих верствах.
Торкаюсь пальців ваших покалічених,
Дивлюсь в глибини спогадів розверстих.
Ці спогади такі несхожі на мої
Шляхи і випроби, довершення і промахи,
Але вони кріплять мене — надії носії,
Але вони кричать в мені — вогню живого омахи.
Для нас обох нема інакшої путі,
І не кріпити серць нам сподіванням іншим.
Під спільним стягом ставши у житті,
Під стягом цим ми і життя закінчим.
Я знаю, як буває тяжко іноді
Не дати розпачеві порпатися в рані,
На попелища не вертать покинуті,
Не довірять бучній фата-моргані.
Я знаю це, я знаю разом з вами,
Що правда революції найбільшої
Потужніша за найтужніші драми,—
Ця правда править, радить і вирішує.
Вона, пронесена по всесвіту мільйонами,
Наснажує рішучістю могучою,

Поривом спільним з'єднує й сполучує
Серця людей, розділених кордонами.
Тому так ясно ваше серце бачу,
Тому так чітко вашу путь читаю.
Якщо цей дар змарную або втрачу,—
Не буду я достоєн свого краю.
Коли в тюрмі об мокрий камінь камери
Ви стукаєте: крапка... риска... крапка... риска,—
Ця вість летить до нас глухим і гнівним гамором,
Ця блискавиця нам за дальні далі блискає.
Коли виходите з рудих воріт заводу,
Щоб стати на пости, як страйкарі-пікетчики,
Коли замащену жирком оливним воду
Приносять вам жінки, полєнту [1] вливши в
глечики,—
Тоді відводимо ми кусень свій від рота,
Тоді часи такі ж пригадують діди.
Ті ж мовчазні пости. Ті ж замкнені ворота.
Та ж юшка з присмаком олії і нужди.
В нас кров пульсує поштовхами лютими,
Коли наручниками ваші руки давляться,
І наших душ високими салютами
Геройства, й подвиги, і свята ваші славляться.
Нас битви класові і світові баталії
Здружили так, що годі роз'єднати.
Товаришу, компаньйо, друже, брате,
Життєпис свій пролетаря Італії
Продовжуйте мені розповідати...

---

[1] Полєнта — юшка з квасолі чи кукурудзи.

III. Перед статуями Мікеланджело

1

Злобне кипіння магми, виверження породи,
Мармуру біла спека, дикого каменю рик,
Подих тяжкий вулкана, плоті могутні роди,—
Майстер стальним зубилом брилу тупу розсік.

Так в передвічнім вирі атоми, форми й задуми
Вихрились, вибухали, прагнули мір і тіл,
Пінились над безоднями, бились перед завадами,
Кидались протуберанцями, глухо звергались в діл;

Так в прозріванні правди, в передчуванні суті
Гнув він безвольний камінь, брили безмовні м'яв,—
І, розсуваючи хаос, руки звелись розкуті
Звідти, де клуботався надр вулканічних сплав.

Випроставсь торс титана, рев свій з мовчання вирвав,
Вигнув м'язисту спину, владно ступив у шир,—
Майстер руками жадно з чорного чрева прірви
Вийняв цей згусток волі, цей непокірний твір.

І закричав крізь вічність з мармурної тіснини
Крик, як життя, зухвалий, крик родовий людини,
Клич дерзновенний духу, творчих страждань виття,—
Те, чим буття різниться від німоти небуття,

Те, що світи здвигає, атомні ядра дробить,
Кріпне в жазі досліджень, винаходів і відкрить,
Переступає межі, бореться, б'ється, робить,
Падає й пнеться знову, мовкне і знов кричить...

2

На мармурових брилах вирубував він обрис
Титанів, що рвонулись до вилому із тьми,
Розбуджених, прагнущих, розгніваних, недобрих,
Збунтованих, достойних назватися людьми.
З чолом, як лук, напнутим, з тавром трикутним вилиць,

З кривим, розбитим носом, з покрученим хребтом,—
Коли б не був цей муляр, робіт камінних вмілець,
Таким безмежно людським, він був би божеством,
Бо він пізнав до краю суть людського поріддя,
Найглибшу муку й щастя рукатого творця,—
Нещадну спрагу мозку, голодну хіть всевиддя,
І поклик мет далеких, і пошук без кінця.

3

PIETA[1]

Мені тут все чуже — і цих склепінь огроми,
Їх золота́, як мідний таз, пиха,
І гроз органних гомони вагомі,
І важність мес, нещадна і глуха,
І димного проміння переломи,
І ладан — запах знади і гріха,
І гіпнотичне зяяння мозаїк,
І шереги багровотілих плит,
І метушня монаших чорних зграйок,
Мов клопітливих галок переліт.

---

[1] Pietá — жаль, скорбота — назва згадуваної статуї Мікеланджело.

Мені тут все чуже, розгадане і знане,
І під шатром золоченим нема
Ні таїнства, ні дару, ні омани,—
Лише нічев'я слів, уданість тайн сама.
І раптом тут, у напівтемній ніші,
Ледь-ледь осяяне м'яким мигтінням свіч,
Велике чудо нам явилося увіч,
Як світла чаша роздуму і тиші.
Воно — немов дитя покинуте, одне
В оцих бундючних і бездушних пущах.
Воно — занурене в найглибшу мисль живущих,
В розв'язування тайн, звичайне й нескладне.
Ламке й пласке, мов гілка пальми, тіло
Лежить у неї на колінах. Син.
Все кінчено. Він витягся безсило,
І вже ніколи не зведеться він.
І мати дивиться в його пустинні очі,
В камінність уст, в покірність рук тонких.
Вона все знає, і вона не хоче
Ні обіцянь, ні умовлянь, ні втіх.
Не пишна мідь гучного пустодзвінства,
Не теплувате миро милосердь,—
Лиш подвиг, біль і гордість материнства
Попрали смерть, життям попрали смерть.
Так п'ять століть сидить над мертвим сином
Ця женщина Італії сумна,
Але не стала й за віки вона
Ні ідолом, ні каменем, ні тліном.
І, може, вчора принесла його
Вона сюди крізь бронзокуті двері,
Та не змогла від куль карабінерів
Порятувати первістка свого.
В нерівній битві, в сутичці затятій
Залив він кров'ю плити Рима знов.
Це — кров його, кров Грамші [1] і Тольятті,

Це — комуністів італійських кров.
Вони уміють за життя вмирати,
І їм відомо, що таке мета,
І їхніх мертвих пригортає мати —
Італія. Безсмертя. Pietá...

IV. На форумі Рима

Тверда й пряма, як меч легіонера,
Розколина пробила лоб скали,
Сягнувши плит, де грізно простягли
Свої трикутні, наче стріли, пера
Нещадні імператорські орли.

Орли хриплять. Вовчиця шкірить зуби.
Гогочуть глухо труни кам'яні.
Зелено-сірі травертинні куби
Ще грань до грані тулять у стіні.
Базальтові смолисто-чорні кола
Ще купчаться нахмурено в стовпи.
Ржавіє крутизна, протоптана і гола,
Тарпейської гранітної тропи.
Жадібно смокче мармурові скріпи
Колюче листя вирізьблених зел,
І на фронтоні, де застиг орел,
Де лікторські снопи, сокири й смолоскипи,

---

[1] Грамші Антоніо (1891—1937) — діяч італійського та міжнародного комуністичного і робітничого руху.

Де обсипається карниза в'язь скупа,—
Чиясь рука, визивна і зухвала,
На цезарськім камінні написала
Червоний знак — знак Молота й Серпа.

V. Фонтан Треві у Римі

Брязкотами, плюскотами, блисками,
Сплесками дзвінких джерел з Альбан
Піниться іскристо цей майдан,
Мов наповнений шумким фраскаті дзбан,
В кулаці розгульних вулиць стисканий.
Хвиськаючи бризками, тритони,
Брезклотілі, товстолиці,
Рвучко тягнуть за припони
Буйних коней колісниці,
Крізь бескедів перекати,
Крізь каскадів перегони
Путь второвують владиці,—
Коні з круч вскач
Білим дибляться буруном.
Перед вимчалим Нептуном
В довгу мушлю дме сурмач,—
Розступайтеся, доми!
З вікон скиньтеся, віконниці!
Хлопче, дужче в мушлю дми,
Щоб сторчма ставали коні ці,
Прянувши, як здвиг, як вал,
Грянувши, як швал, як вибух.
Міцно втримуване в глибах
Вирвалось і рине поміж скал

Пузанями на кричущих рибах,
Велетнями в звивах покривал,
Скакунами, пущеними вчвал
По майданах, натовпах, садибах.
Все це вирвалось і рине в шумну падь,
Струмені, мов струни вод, розхитує,
Розплітає, переплітує
Водограїв пружну прядь,
Щоб раптово
скам'яніть і стать,
Як стіна пихи несамовитої
Папських, кинутих в лице вікам, заклять.

VI. Очі

Коли він спинивсь біля мене,
то я зрозумів не зразу,
чому пронеслись по серцю
такі несподівані тіні,
неначе хтось рани торкнувся,
чи давню згадав образу,
чи болісним передчуванням
мене пронизало нині.
Він мовчки стояв навпроти,
всміхаючись не до речі,
і якось бездушно сріблились
з-під брів сумовитих у нього
дві сизі застиглі краплі,
дві зм'яті скляні порожнечі,
які у тільцях своїх мертвих
уже не таїли нічого.
Сліпий. На продавленій скроні
зібгалась морщавим шрамом

загоєна кругла рана,
    просвердлена кулею точною.
Печальний, або нерішучий,
    або приголомшений гамом,
топтався він, крутячи шиєю,
    тонкою і худосочною.
Мій друг заходився знайомити
    мене із чудним синьйором.
Поволі ми зав'язали
    схвильовану раптом розмову,—
упершись у співбесідника
    нездвижно наставленим зором,
він нам розпочав свою повість,
    поквапливу і нервову.
Тоді я дізнавсь про нього.
    Вже років дванадцять, певне,
як ходить оцей осліплий,
    колишній солдат-берсальєр,
по римських домах і парках,
    майстернях, кафе й харчевнях
розносщиком книг товариства
    «Італія — СРСР».
Тоді я дізнався. Снайпер
    з вікна сталінградської хати
послав, не похибивши, кулю
    в чорнявого хлопця з Рима,
і, кров'ю залитий, довго
    він мусив на смерть чекати,
скотившись в приволзьку балку,
    наповнену хрипом і димом.
Від млявих наближень смерті
    й повернень життя болючих,
від звалів тяжкої пітьми
    і наглого сяйва ударів

він мучився, і пручався,
і шкрябав сипучі кручі,
і споминами маячив,
і снами гарячими марив;
Горби, і кущі шипшини,
і білі доми задимлені,
і води суворі Волги,
розсічені куль хльостанням,—
видінням цим знов і знову
терзався півмертвий римлянин,
бо з того, що в світі бачив,—
оце і було останнім.
І так він вглядався пильно
в круження предсмертних видив,
що стало нестерпно ясним
усе наболіле, побачене,
усе, що прокляв і зненáвидів,
що висміяв і зогидив,
що зараз його душило,
як зашморгом, обвинуваченням...
Кричать і співають вагони,
і станції в п'янстві і сварці,
і Лемберга шумні перони,
і свастики схрещені лапи,
і брошки з уральським камінням,
продавані п'яним баварцем,
і черги голодних на площі,
і чорні мундири гестапо.
Як страшно і злобно зяють
пусті степові небокраї!
Одчаєм по край налилися
роз'ятрені очі мої...
Пожарища. Розстріли. Трупи.
Карателів виючі зграї.

Що далі? Безумство чи гибель?
Що далі? Грабіж чи бої?
Їх губи зліпились, як рани.
Їх лиця сіріють, як опух,
і в очі убивці встромлене
прокляття очей приречених,
есесівцями прострелених,
розчавлених чи пропечених,
поспішно присипаних попелом
у трупних ровах і розкопах.
Коли берсальєр заглянув
у чорних зіниць глибини,—
побачив у них світіння
їх правди, як світ, великої,
і став, і, жахнувшись зору
нескореної людини,
свій жах затулив рукою,
свій біль заслонив повіками.
Нема на Дніпрі йому сонця —
лишилося сонце на Тібрі.
Ночами пожеж і одчаїв
степами згорілими човгав,
опікся вогнем України,
і в дим Сталінграда вибрів,
і вітром незламної сили
в лице йому вдарила Волга.
В приволзьких ярах упавши,
лежав він три дні й три ночі,
вмирав, захлинався, корчивсь
на смітті яруги піщаної,
і з тьми підступали до нього,
чужинця питаючи, очі,—
і де винуватцю сховатися
від правди, дотіль не знаної?

Він бачив, засліплений кров'ю,
її неоманливі риси,—
були вони личком дівчини,
затриманої в поліції,
залізним обличчям діда,
що з бомбою вийшов з лісу,
стрімким, ненастрашеним поглядом
школярки похмуролицьої.
Вони всі казали, запитані:
— Ми просто радянські люди,—
і так вони просто гинули,
як гинуть не мучені совістю...
І очі сліпця зірвали
із себе бинти полуди,
і вперше у світ вдивилися
з жадібною гарячковістю...

Спинився він, задихнувшись,
і зори втупив незрячі
кудись поза мною в простір,
у даль круговиду безкрайого...
— Сліпим я у Рим вернувся,
але — ти повір! — я бачу,
я бачу очима серця
твоєї країни сяєво,
сади на ярах Сталінграда,
московської вулиці свято,
рівнини засіяні Азії,
міста між сибірськими пущами...

Він знову до нас всміхався
приглушено й винувато,
і я йому в очі глянув,
і очі були видющими.

VII. Леся Українка в Сан-Ремо

Моїй дружині

...Скільки звуків, шемрань, шумів, тонів —
і всі такі чужі, такі непевні й марні,
ці шепоти лякливих животінь,
і влесний лемент фрацисканських дзвонів,
і кипарисів шурхоти цвинтарні,
і суєтливий гомін пансіонів,
і тупіт хвиль об узбережну рінь.
..Скільки запахів, задýх і випаровань,
заплетених, простелених волого,
застояних, як цвіль, зашумлених, як сік,—
гаїв лимонних гостродуха повінь,
і гіркуватість вітерця нічного,
і подих кухонь — чад, вино, часник;
і збитий пил вапнистої дороги,
і над усім, мов душний купол,— йод
погорблених, солоних, теплих вод.

Щоденність півдня, щільна, як запона,
строката, як театр, удавана, як грим.
Під череп'яним дахом пансіона
Ви притулилися, чудна й далека всім.
Ви ластівкою хворою прибились
до цих чужих і галасливих нір,
і самота — чи не єдина милість
навкольних, вишитих, як плащ вельможі, гір.
...Скільки в гóрлі наломилось крику,
скільки навалилось самоти,—
її не збуть, не викричать довіку,
зашморгом її не затягти!
Марність слів, болінь і перевтомлень
на суєтливім світу пустирі.

Коли й кому впаде в жаждиві очі промінь
давно уже загиблої зорі?
Куди й до кого — не сліпма, не всує —
полине Ваша вистраждана вість?
Скричить і вмре. Ніхто і не почує.
Ніхто не відповість...
Невже з дніпрових круч, з озер смутних Волині
не скинеться у відповідь хоч крик,
і українських слів орлині строгі тіні
до лігурійських гір не злинуть звіддалік?
Вони летять, вони летять, ці птиці,
ці пригри дум, цих сполохів ключі!
Провісницями бурі летючи,
вони Вам креслять знак несхибних ауспіцій [1].

Вслухаючись у дальній їх політ,
Ви стоїте одна над шумом перепуття,
на тім шпилі видючого могуття,
звідкіль промінням слів пронизується світ,
де Ви вчуваєте всю розмаїту єдність
доріг і прóсторів, походів і подій,
і в самоті своїй — свою живу причетність
до всіх людських змагань, до всіх земних надій.
Хай ломиться під нападом недуги
сухотне тіло, зморене й німе,
та дух наснаги, віри і потуги
слова, отут проказані, пройме...

І в мить, коли перед вікном вагона
розсовується синіх барв заслона
і профілем готичним проплива
маленьке місто на гірськім узбоччі,—

---

[1] Ауспіції — пророчі знаки, які римські жерці вичитували з польоту птахів.

ми пригадáємо, кохана, ці слова
прийдешнього осяяння пророчі,
і ми удвох уважні наші очі
схвильовано і вдячно зведемо
на невисокі гори Сан-Ремо,
на арки піній, на сади лимонні,
на сріберні оливкові гаї,
на стиснуті кільцем старезних стін будинки,
де в самоті, в паланні і безсонні
народжувався віщий вірш її —
вірш українки.

VIII. Ірис Флоренції

Флоренціє, ти — ірис ніжний.
О. Блок

Над мелодійним плином Арно,
Вслухаючись в його каденції,
Ходив і марив я не марно
Про тебе, ірисе Флоренції!

Небес топазних тло прозоре.
Медвяний тон смеркання раннього.
Палання куполу дель Фьйоре,
Крута, окута блестю грань його.

Став простір огнищем в лазурі,
Став час хитаннями й світіннями.
Століття простелились тінями
Від тихих невисоких мурів.

І я читаю, я розгадую
Ці тіні, скриті в кожній ніші

Під безконечною аркадою
Прекрасної, як небо, тиші.

Це — сад замисленості вічної,
Де, в праці викоханий, виріс
Безсмертний золотистий іріс,
Мов квітка сили титанічної.

Вона тривкіша від металу
І дужча за фортечні камені,
У прах повалені помалу,
Потоптані, крихкі, проламані.

Ось там вони у тьмі й марно́ті
Стоять пустими бастіонами,
Хоча їх теж Буонарроті
Складав зусиллями безсонними.

Поза життям, без барв і цвіту
Чорніє обрис веж нахмурених,
Катівень, ладаном обкурених,
Осель гордині і граніту.

Фортеці тліють, башти корчаться,
Бійниці сліпнуть. Тільки те,
Що є трудом, теплом і творчістю,
В саду вселюдському цвіте.

IX. Земля Труда

(З поеми П. Пазоліні)

Ось починається Земля Труда,
Хатини вбогі, і горо́ди гожі,
І буйволів повільна череда,

І вкриті зелом паколи горожі.
По цих вузеньких клаптиках землі
Тече струмок в своїм багнистім ложі,—

Його обстали берестки малі,
Крізь віття видно чорноту канави.
А поїзд мерзне в холоді й імлі,—

Вгорнула осінь дерев'яні лави,
Лахміття, змокле й виваляне в глей.
Якщо зокола — рай, то тут — прояви

Вмирання, муки й розпачу людей,
Що мук своїх самі не відчувають,
Куняючи над паками речей.

Похнюплено вони сидять, зітхають,
Витягують за кусенем роти
І чорний хліб, не жуючи, ковтають,

Схиляючись чи лізучи в кути,
Як пес, що прагне з остраху, з розпуки
Свою здобуту їжу зберегти.

Якщо уважно глянеш їм на руки,
В їх лиця й очі пильно зазирнеш,—
Побачиш душі, стиснуті від муки.

Ти і за тим мандрівником простеж,
Що он сидить, не їсть, не суєсловить,—
Вдивися в нього — ти почуєш теж

Розмову серця, що тобі промовить:
Ні, ми свого не зганьбимо життя,
Ні, ми не винні в горі, що нас ловить.

Он тихо заколисує дитя
Десь з Фонді чи з Аверса[1] молодиця,
Загортуючи сина в сповиття.

Коли оця дитина світлолиця
Прокинеться,— слова нові, як світ,
Вона прокаже, Мати-жалібниця

Відкаже словом древнім, наче світ.
Це буде так. Обов'язково буде.
А зараз в неї й не здригнеться вид.

Сидить вона, вкриває рам'ям груди,
Вдивляється у пустоту сумну,
Мов чує голос, що говорить всюди
Про злидні, наче про її вину.

X. Сіціліана

1. ПІСНЯ

Переливи синього тепла,
Несміливі перекати хвиль.
Тихим морем випливає мла
Із долин Сіцілії, звідтіль,
Де, мов сонць маленьких зорепад,
Мов планеток грона золоті,
Урожай свій розсипає сад
В бронзово-зеленій темноті.

---

[1] Фонді, Аверс — селища, розташовані поблизу Рима.

Там шепоче сіцілійська млость,
Сарацинський чар її легенд.
Падає, як бубон, пружна брость
Під гітари акомпанемент.
Це роняє апельсинний сад
Золотисті дзвоники-плоди.
Зайшлий гість — розповідач балад —
На гітарі пробує лади.

М'ятий галстук закрутивсь набік,
Звиснув куций плисовий піджак.
Він — пачкар пісень, і мандрівник,
І співець, і лицар, і жебрак.
Він пропахнув чвиром сигарет,
Кислим духом мандрів і нужди,
Сіцілійський вуличний поет,
Що у гості завітав сюди.

Жовті пальці сіпають струну,
Жовті очі дивляться у тьму,
Як він чуйно чує тишину,
Як багато видиться йому!
Мірні кроки еллінських ладів,
Де ступає мисль, мов хореарх [1],
Стоджерельний італійський спів
І узорність мавританських скарг,—
Їх зібрала пісня бідака,
Як пугар, де струї різних вин
В трунок позливалися один,
Мов розрада дужа і терпка.
Лютим хмелем древньої лози
Ситить пісня густокрова ця
Спраглі без потіхи і краси,

---

[1] Хореарх — керівник хору старогрецької трагедії.

Зголоднілі наймитські серця —
На крикливих ринках передмість,
На кривих бруківках перехресть,
Скрізь вона, міцна, як хміль і злість,
Скрізь вона, різка, як ніж і честь.

З давніх верств, із незглибимих товщ,
Де вляглась порфіром згусла кров,
Де спеклась чадна сірчана жовч,
Де одчай кристалом захолов,
Пронизавши глиб сердець до дна,
Змірявши до краю безмір душ,
Виростає з людських надр вона
І встає, озброєна, як муж.
І співак встає із нею враз,
І його вже не впізнать ніяк.
Слухайте! — Його слова — наказ.
Бачите? — Став владарем жебрак.
Радуйтесь! Бо ви узріли те,
Що взивають тайною натхнень,—
Чудо перетворення святе,
Бунтівниче родиво пісень.
Чуєте в бідацькій пісні цій
Лязг мечів, що стялись хрест-навхрест,
Рокіт гніву, голоси надій,
Марш колон, визивний їх протест?
Хай же пісня, зроджена в цю ніч,
Владно рушить в сіцілійську даль,
В малярійні житла межиріч,
У печерні селища проваль,
В жовтий жах сірчаних рудників,
В цвіль і морок наймитських халуп,
Між ярів, пасовиськ і олив,
З двору в двір, з уступу на уступ.
З уст в уста, із серця до сердець,

Як народна клятва і хвала,
Бо балада, що створив співець,
Піснею про Леніна була.

2. НА СТУПЕНЯХ ХРАМУ

Неначе в дім батьків,
Надійний, звичний, добрістю зогрітий,
На ці віками витерті ступені,
На ці вітрами викришені плити
Я без покори й остраху ступив.
Мов трунок, зварений із запаху креміння,
І духу в'ялих трав, і пахощів медвяного
проміння,—
Устояне солодке безгоміння
Наповнювало до країв
Щербату чашу межигір'я.
І тільки шурхотом шершавим шелестів
Колючий гай олив,
Старий, безплідний, сивий, як повір'я.

І це було не чудо, і не сон,
І не титанів моторошна з'ява,—
Спокійний, мов чоло мислителя, фронтон
І плоть колон, обвітрена й жовтава.
Прадавній храм на схилі гірних лон,
На гребені пустельних крутоярів
Поставлений для роздумів і рад
Усіх навкольних еллінських громад,
Рибалок, сіячів, стрільців і мореходів,
Мисливців, чабанів і сироварів.
Він був такий, які й вони були,—
Таке ж засмагле і робуче тіло,
Таких же м'язів випнутих вузли

І вперта спина, вигнута зважніло,
Лиш сильні плечі розгорнулись вшир,
Розсовуючи стромовини звислі,
Розштовхуючи хмурий натовп гір,
Щоб більше простору розкрилось для дерзань,
Для круговиду, розмаху і мислі.
Мов землероб по доброму труді,
Підносивсь храм,— він спочивав і сяяв,
Поважно ставши на горби руді,
На крутизну стрімучих плаїв.
Людська була у ньому кожна п'ядь,
Одміряна на ту величну міру,
Яка навчає прагнути й сягать,
Складать закони, мури і пісні,
Ладнати плуг, вітрило, меч і ліру.
І древній дім немов говорить: — Вір
У людський труд, засновника всіх мір,
Творця краси в її появі кожній,—
Звеличуй лиш його і лиш його обожнюй! —
Таким звідсіль я в згадці понесу
Цей добросердий храм на сіцілійських схилах,
Його колон і плит позолотілих
Спокійну міру, трудову красу,
Його нависле небо, замість стелі
Накинуте на дужі капітелі
Шатром із душних сірих запинал,
І ввесь його ковчег, причалений до скелі,
Де вічність також стала на причал.

3. СВЯТКОВА НІЧ

Блиск і свист протнули смерк,
Жар сузір померк,
І з небес на все узгір'я

Розпустив розкішне пір'я
Різнобарвний фейєрверк,—
Б'ють зелені блискавиці,
Прищуть зливи сизих стріл,
Пишні пурпурові птиці
Плещуть сполохами крил,
І сідають іскри, наче
Ос оранжеві рої,
На долини дно гаряче,
На гори крихкі краї.
Розгойдались кручі сині,—
Звідти, з круч,
В бризках, в брязках, в срібній піні
Рине ключ,—
Буйно й рясно ллється він,
Струм за струмом навздогін,
Струму струм навперерiз,
До розбурханих долин
Просто вниз,
Де, з-під ніг убік рвучись,
Збуджені гігантські тіні
Шастають по всій долині,
Плинуть вимахом увись
І спадають тої ж миті,
Вибухом новим прибиті,
Світлом звержені на діл,—
Аж хитаються простори,
Вигинають спину гори
І спалахують навкіл
Грані білих кампанілл.
Іскри сиплються, мов листя,
На блискучі плеса площ.
Все шумливе передмістя
Обсипає сяйний дощ.
Гостроверха арка свята —

Фейєрверка круговерть.
Дзвонить мідь литавр завзята,
Скло бокалів, повних вщерть.
Добрі друзі ллють в бокали
Роззолочене вино.
Добрі друзі заспівали
Про червоне знамено.
Приспівом «Бандьєра росса»
Загримів шахтарський бас,
І рибачка чорнокоса
Підтягнула альтом враз.
Ставши в круг співочий ширше,
Рудокопи й батраки
Знані з літ дитячих вірші
Повторяють залюбки.
Славна пісня, славне слово,
Славний сіцілійський люд,—
Він в цю ніч живе святково,
Взавтра — труд. Позавтра — труд.
Дні за днями. Дні за днями —
Труд, надія і борня.
Кліті шахт. Сірчані ями.
Кайла вперта стукотня.
Чи запекла лютість праці,
Спрага, спека, трясці дрож
В пишній рясноті плантацій
Самовпевнених вельмож.
Що ж!
Прав їх не тривож!
Зваж, хились, працюй, мовчи.
Щоб не мать на осторогу
Кулю мафії з-за рогу
Чи бандитський ніж вночі.
Ніч за ніччю. День за днем.
Так, цей острів — не Едем,

Але долі не клени:
Виживем і проживем
Ми, а не вони!
Ось чому лунає сміх
Наш, не їх.
Ось чому лунає сміх
На гульливих площах цих,
Втішна пісня, жарт веселий,
Галас вбогих тратторій.
Трепетання тарантели
Під базарної капели
Безтурботний різнобій.
Тільки тут сміються всмак,
Тільки тут танцюють так,
Аж струна, туга й вогниста,
Хвацькі пальці гітариста,
Наче присок, опече,
І на людні площі міста
Танець вимчить гаряче.
Ні нужда, ні безробіття,
Ні сезонна праця люта,
Ні рибальських хиж лахміття,
Ні ядучих шахт отрута,
Ні бездонних багнищ згуба,
Ні безмовна пустка сіл
Не згасили мрій і сил
У народу-життєлюба.
Чуєш добрих друзів клич?
Бачиш усміхи облич,
Верениць танечних вроду
В сянні бенгальських свіч?
Тож ставай до хороводу
І за піснею народу
Далі йди в святкову ніч
Щастю власному навстріч!

XI. В Сардінії

1

Де чад жари, де ржаві леза трав,
Де сизий шлак, і послід, і лахміття,
Де голод підійшов і став
Над прірвою беззвуччя й безробіття,
Де вітер на пустім дворі
Жене, як змійку, пил зруділий,
Де, вдивлені в пекучі небосхили,
Сидять сивоголові шахтарі,
Де змовкли діти й не кричать жінки,
Де не пахтять димком гіркавим печі
І де вслухаються привично старики
В приглушене скавчання голоднечі,—
Я був отам. Я бачив це. Я тис
Їх чорні руки. Я болів їх болем,
І над бездольним, безробітним долом
Шахтарське дитинча я на руках підніс,—
Його маленьке, худорляве тільце,
Довірливе й ласкаве, наче квітка,
Його тоненькі, неспокійні руки,
Простягнуті, мов промінці тремтливі,
Його голівку, заважку для нього,
Де очі, наче золотисті бджоли,
Іскринками спалахують і грають,—
Немов свого жаданого онука,
Тримав я це сардінське немовля,
І я тоді відчув,
                    що ця земля,
Цей бідний люд,
                    юрба ця чорнорука —
Вони в мені, вони в моїй душі,
В моїм пориві і в моїм сумлінні.

Я маю право їм сказать: товариші,
Товариші моїх думок і мрій,
Мойого болю, захвату мойого,
Всього, що у свідомості моїй,
Як честь і правда, височіє строго,
Всього, що виніс з глибини життя,
Мов найдорожчий набуток єдиний...
В упевнених руках підношу я дитя,
Прозору бруньку, паросток людини;
В упевнених руках підношу я дитя
Над цим печальним жовтим крутояром,
Безжалісно розкраяним ударом
Тяжких бичів ракетного виття.
Хіба лише в своїх руках підношу
До світла й пісні,
                    ласки й майбуття
Це ніжне тільце,
                    цю найбільшу ношу,—
Тремтливе, тепле, всміхнене дитя?
Хіба лише суворі й дужі руки
Сардінських безробітних шахтарів
Його тримають тут, над пустирем розпуки,
Де ржа повзе на шахт забиті люки,
Де кактуси — єдина зелень нив,
І де у небі, голому й пустому,
Миттєвий свист ракетодрому?
Ні, їх — мільйони, добрих сильних рук.
В яких, немов дитя кохане світу,
Лежить надія...
                    Чуєш злобний звук,
Що прокотився раптом по зеніту?
Не затремтіла ні одна рука,
Не повернулось ні одне обличчя.
Така вона, Сардінія, така.
Бідацька. Горда. Сміла. Робітнича.

2

Скільки безлюдних миль,
скільки безплідних піль,
Скільки липких, як вар,
димних, як згар, доріг!
Ось між горбів стримить
церкви бляшаний шпиль,
Між рудобоких хат —
люду маленький здвиг.
Вдягнені в темне жінки.
Риси тонких облич —
Як письмена сумні
горя, труда й нужди.
Трохи подавшись вперед,
щоб зазирнуть у віч,
Біля дверей рядком
важко сидять діди.
Чорний шахтарський тлум
далі стоїть навкіл,—
Світяться очі їх
з-під кострубатих брів;
В'івся у шкіру лиць
синій вугільний пил.
Жили великих рук —
наче гілки олив.
Люди карбонських шахт,
добрий суворий рід,
Видублений в труді,
вивірений в борні,
Нині прийшов сюди
і, заступивши вхід,
Руку свою міцну
він подає мені.

Сотні братерських рук
тягнуться до гостей,
Сотні твердих долонь,
труджених обушком.
Вчитуюсь пильно я
в розповідь цих очей,
В повість облич, які
нас обступили кругом.
Я лиш в книжках колись
повість таку читав,—
Тут її пише кров,
тут її креслить клич.
Тут в трепетанні серць —
пульс її тужних глав,
В дикім ламанні доль —
безум її протиріч.
Тут тишини нема.
Спокою тут нема.
Праці нема давно.
Хліба нема всякчас.
Вічний щоденний бій.
Вічна нужда сама.
Діти без букваря.
Женщини без окрас.
Руки без обушка.
Шахти без шуму черг.
І без наступних днів
нинішній довгий день.
Пломінь в хатах пригас.
Промінь в очах примерк.
В вікнах нема світань.
В святах нема пісень.
Тільки надія є,
спрагла, як ця земля,

Благословенна, як хліб,
зважена, як метал.
Вирвавшись з людських надр,
раптом встає й промовля
Гімн непокірних надій —
«Інтернаціонал».
Шарпаючи в руках
латані чорні хустки,
Тулячи до грудей
тихих своїх немовлят,
В пісні бринять і ростуть
зморені, журні жінки,
Як перед вівтарем,
ставши побожно в ряд.
Чистий дискант хлопчака
голубом в'ється вгорі
Над бушуванням тяжких,
гнівом обагрених слів.
Говором сардських шахт
пісню ведуть шахтарі,—
Хай же вплететься в спів
мова моїх батьків!
Хай же в єдиний ритм,
в спільних надій злиття
Вплавиться слово моє,
ввергнеться серце моє!
Світ ще ніколи не знав
схожого відчуття,—
Що у могутті душ
дужче за нього є?
Як виростаєш ти,
як потужнієш ти!
Щільно з твоїм плечем
сотні мільйонів пліч,

Щільно з твоїм житлом
дальні й близькі світи,
З шепотом дум твоїх —
людства призивний клич.
Щільно з тобою час.
Щільно з тобою клас,—
В цьому твого життя
справжній великий зміст.
Тож підведися, встань
і, не шукаючи фраз,
Людям цим просто скажи:
— Я — комуніст.

1962

ПОЛІТ КРІЗЬ БУРЮ

ПОЕМА

Пружнаста віхола — прудка підпора крилам.
Боріння. Зрив. Упертий рев стрибка.
Як нудно пахне тулуб літака
розпеченим металом і мастилом!
Як ухають, працюючи навза́води,
мотори!
Вигук. Вихлоп. Спазм. Виття.
Брести крізь ніч,
в морозній хузі плавати,
нести моє малесеньке життя...
Напружено, аж пальці побіліли,
чіпляюсь за дюра́лієвий плинт
і прислуха́юсь, як гребе під крила
густенну бурю працьовитий гвинт.
Греби поглибше,
далі й далі вгвинчуй
десяток тихих людських існувань
туди,
        за пруг,
                за фронт,
                        за бій,
                                за грань.
де кожен —
сам, самітний, поєдинчий,—
стрибне в ревіння, в хаос, в хлань.
Це буде грань життя мого.
Не знаю,—
кінець чи грань?
Моїх сімнадцять літ
я в пам'яті квапливо проглядаю,
печальний список бідочок і бід.
Не бідкаюсь. Даремно. Ні до чого.

Кому? Тобі, Іване Хомичу?
От знов на мене він поглянув строго,
немов почув, як гірко я мовчу.
За мною слідом ти крізь отвір ступиш,
за мною звалишся у прірву, в круговерть,
заціпиш зуби,
сталь кільця поцупиш
і трапиш в сніг
чи вгрузнеш в смерть.
Ти зробиш все, як я,
а може, навіть краще,
хоч я — молодша
й легше долечу,
та ти пройшов
такі безжальні хащі,
де вмерла б я, Іване Хомичу!
Про мене знаєш більше, аніж кажеш.
Неприязнь тліє нишком, наче трут.
Вдивляєшся,
чекаєш,
міриш,
важиш,—
не вірить людям — твій щоденний труд.
Я знаю це, і злюсь, і зневажаю,
але у бік очей не відведу,
бо ні жаху, ні сумніву не маю
перед лицем того, на що іду.
Мене від спільного походу не відділить
ні зір колючий,
ні колючий дріт,
і я зумію тілом власним втілить
той досвід мій,
який би міг знесилить,
але став силою прожитих трудно літ,—
їх темний подих розпачу опік,

жалка образа відшмагала їх,
у горлі згорбивсь, зщуливсь і знеміг
моїх питань невикричаний крик.
Дві тисячі сто дев'яносто днів,—
і в кожен з них я входила, як в біль,
немов крізь терня, дерлася крізь гнів.
Дві тисячі сто дев'яносто днів,—
і я не впала,
й винесла звідтіль
недоторканну кладь надій і почуттів,
як здобуток моїх німих зусиль.
Я — не сама,
була я не сама
в своїй хитливій утлій самоті.
Я бачила,
що не сховає тьма
великої просвітлості путі.
Я бачила,
я прагнула до них,
прокладачів незміряних доріг,
до доброї жадоби їх робіт,
до їхніх спільних радощів і бід,
до їхніх роздумів, і планів, і нарад,
до їхніх, здвигнутих мільйонним маршем, свят...
— Дивись, Оксано, ось тобі на свято,—
блакитноокий, наче трошки журний,
слова звучать, як завше, хриплувато,
а тон удано жвавий і бравурний.
— Приніс тобі дарунків небагато:
«Кобзар» в оправі, ще й пенал фігурний.—
Це батько мій,
це наш Василь,
мій тато.
Тому шість років.
Більше як шість років.

Переджовтневі смерки прохолодні.
Іще на сходах чую шурхіт кроків,—
він знов страшенно втомлений сьогодні,
але ввійде в кімнату так, неначе
з-під душу вибіг чи прийшов з футбола,
лише на шиї синя жилка скаче
і біля губ проклалась зморшка квола.
Ми вийшли втрьох.
Дзвінке, як бронза, листя
бриніло, впавши на алеї парку.
За чорними кущами переярку
підморгували вікна передмістя.
Хитання тіней,
темряви несталість,
два силуети —
батька й мами Віри.
Він взяв її за руку:
— Що б не сталось,
не похитнись, не втрать своєї віри...—
Не втратити своєї віри? Ні,
вона її не втратила й в ту мить,
як ми почули,
що дзвінок гримить
в переддосвітній чуйній тишині.
І він підвівся вдягнений.
З постелі
звелася мати.
Грюк дверей раптовий.
В квартиру струнко увійшов військовий
у довгополій негнучкій шинелі.
Мене обнявши, кам'яніє мама,
а батько,
крісло сунувши в куток,
сидить, вдивившись невідривно й прямо
у кожен їхній рух і крок.

На стінці висне збита набік рама.
Розкидано хапливо стос книжок.
З чорнильниці повзе лілова пляма
на зошита мого листок.
Повзе, як пляма, втома і знемога,
стрясає тілом тихий дрож тривог.
На нас востаннє глянув він з порога.
Ми тільки вдвох.
Ми вдвох.
Схилившись, мати підняла з долівки
портрет,—
давно він висів в нашім домі.
На грудях батька навкіс три нашивки
і зірка на суконному шоломі.
Таким стояв на кручах придніпрових,
таким доходив аж до львівських стін,
таким пішов в супроводі військових,
зодягнених так само, як і він.
Казала мати: — Помилка. Страшна.
Дурна. Кричуща. Скоро буде вдома.—
Минали дні і тижні.
Путь відома:
до підворітні, в сіни, до вікна.
Десятки рук в віконце тягнуть клунки,—
цибуля, хліб, жовтаве сало, сіль.
На клаптиках, принесених звідтіль,
слова про те,
що все гаразд,
цілунки,
як вчиться Ксана?
Твій Василь.
Тут довгі черги помилок таких,
як з батьком.
Я вже пізнавала їх,—

наляканих бабунь, заплаканих дружин.
Он теща Шведова. Он Голубенків син.
А он Марієчка,
чорнява і гнучка,
актора нашого знайомого дочка.
Ми з нею часто вкупі повертались,
порожні кошики додому несучи.
Позиченими з різних п'єс здавались
її примовки, репліки, плачі.
Вона поїхала весною на село,
про родичів казала і про дачі,
а я тягла все менші передачі,
бо в мами грошей зовсім не було.
Коли, притиснувшись до стінки в підворітні,
чекала я,
щоб в сіни увійти,—
дбайливий дотик рук
чи усміх непомітний,
миттєвий дар людської теплоти,—
який потрібний,
дорогий,
привітний,
який ласкавий
був для мене ти!
У пам'яті я збережу навік
і вчительки уважність обережну,
і з другом батька бесіду бентежну
про те, яким є справжній більшовик.
І от кінчивсь етап життя один:
нема чого ходити в караулку,
нема чого прийомних ждать годин,—
назад додому,
　　　　　　　　до свого притулку
іду з каструлькою схололих картоплин
і довго човгаю по нашому провулку,

лякаючись віддати їй цидулку,
що він — на вислання,
що він...

...Підкинуло. Здригнулось. Зашкребло.
Затнувся подих. Оберт. Шарудіння.
В ілюмінатор щільно влип Павло,
Іван Хомич вчепився за сидіння.
Я, глянувши в напівзамерзле скло,
грізне й барвисте вгледіла видіння,
пере́блиски вогнів
у чорноті внизу,
червоні, жовті і зелені траси
стрибучих рисок.
Сполох, як в грозу.
Забагровілих хмар раптові обертаси.
Мотори рвуть на повному газу.
Бляшанки, паки, ящики, припаси
переповзають з боку в інший бік.
Пунктир смертей
промчався повз і зник,
і знову тьма, і знов сліпуча різь
іскринок, бризок, вогників, блискіток.
Розверзлись хмари.
Вгору потяглись
розжарені ножі розлючених зеніток.
Ревуть мотори,
аж гогочуть,
аж
риплять хрящі бляшаної кабіни.
В горлянці згус ковток гіркої слини.
У хвіст машини люто пре вантаж...
Я радше з подиху моторів,
ніж з радісного крику бортстрільця,
дізналася про тишину просторів,

яка нас оточила без кінця,
лиш дальні залпи сплеском вогнепаду
ще шарпали і злили горизонт.
Пілот ввійшов,
квадратик шоколаду
погриз,
сказав:
— Перелетіли фронт.

І знову цідиться мертвотна синь плафонів,
Павло знов мостить в ранці кожну річ;
забившись в темний кут, на відкиднім ослоні
похнюпився Іван Хомич.
Що він надумав отієї ночі,
сторонячись людей,
на самоті,
один в своїм душевнім худосоччі,
один в своїм одлюдницькім житті?
«Дівча дівчам,
але не розгадаю,
по виразу очей не розберу,
чи змучена, чи злякана до краю,
чи, може, грає з нами лживу гру.
Я недаремно радив командиру
не йти на пробу,
я б застосував
і тут чітку, здорову недовіру,
не без підстав — ні, ні! — не без підстав.
Яких причин таємна, скрита сила
її сюди, в літак цей, привела?
Чи виправдать своїх батьків схотіла,
чи відплатить, як зрадниця мала?
Не йде про честь батьківського наймення,—
під материнським прізвищем вона
вписалася в народне ополчення,

анкети не заповнивши сповна.
Я викрив фальш
і зразу ж генералу
доклав,
що з нею так, мовляв, і так.
Дарма.
Немов і не почув сигналу,
а нині й сам садив її в літак.
Що ж, довіряйте,
хоч свою довіру
доводите занадто гаряче,
та вас ще гарячіше припече,
коли вона дограє гру нещиру
і в слушний час до німців утече...»

Його терзав, давив і тряс
підозри заздрий рик,—
як чад, струмів він поміж нас,
як сизий присок, пік.
Босоніж присок перейду,
прорву біду, мов чад, мов тьму,
і свій солдатський хліб прийму,
як всі, в однім ряду.
Іти отак, іти отак,
не повертати вбік,
хоча проник і в цей літак
глухий, злобливий рик.
Вже не прикличе він біди,
з дороги не зіб'є,
бо знаю я,
за що й куди
несу життя своє.
І я побачила в імлі,
у синій зморі літака,
як простяглася звіддалі

до мене спогадів рука,—
вона щедротно подає,
щоб я напитися могла,
густим питвом життя моє
у суміші добра і зла.
У ньому — гіркість, плач і прах,
і сонце, й сталь, і сміх,
і іскри в маминих очах,
і темна туга їх.
Задивлені в любов і даль,
живі, живі, живі
вони були і в ту прощальну мить,
коли між нами сірі вартові
стояли, щоб до неї не пустить.

Тоді мене учителька забрала.
А далі — дитбудинок. Старший клас.
Навчання, праця, витримка тривала
і роздуми про себе і про час.
Листи від мами в м'ятому конверті.
Директор сам розпитував: звідкіль?..
Що принесуть пояснення одверті?
З ким поділити неподільний біль?
Не все було самотністю і болем,—
був труд, і гурт, і регіт згаряча,
і шум весни, і захват волейболом,
і хлопець хлопцем, і дівчам дівча.
Не раз Павло — секретар осередку —
підходив, щось казав і замовкав,
допомагав мені вдягти жакетку
та й біг, пославшись на негайність справ.
В любимий батьків парк
ми з ним ходили часом,
теплішало, коли торкався він руки,
а в ту неділю рушили всім класом

на Люботинські затишні ставки.
Верталися в вінках, в піснях, в ігрі, в розгоні,
Павло поперед всіх стрибав, смішив мене.
Вже з першого обличчя на пероні
ми прочитали:
сталось щось страшне.
Я до кінця, до старості, до скону
запам'ятаю тишину,
юрбу на площі,
гучномовця конус,
хрипіння пауз,
фраз вагу жахну.
Коли розходилися люди,—
були вони уже і ті, й не ті.
Велике діло праведного суду
їх спільним ділом стало у житті.
Вони ідуть,— невже пройдуть повз мене,
мене на бік одстороживши знов?
Їх шереги,
їх кличі,
їх знамена —
мої,
як дух, як плоть моя і кров.
Невже я справді марна й негодяща,
щоб внесок мій придатися не міг?
Вони ідуть. Дорога їх — найтяжча
зі всіх людьми прокладених доріг.
«Брати і сестри!»
Так по-людськи вперше.
Як відповім йому?
Як відповім?
Той комуніст, що впав, в його тюрмі померши
і в нього вірячи,— він батьком був моїм.
Його загибель — також наша втрата,
безглузда втрата в битві двох світів.

Хто займе місце впалого солдата?
Вони ідуть. Твій час наспів.
«Брати і сестри».
Як же відповісти?
Як звать мене тепер?
Дочка?
Чия?
Не він один,
а це — всі комуністи
на мене кличуть,
і підводжусь я,
і разом з ними я піду до краю,
і разом з ними змірю шлях оцей,
не перерву,
не зраджу,
не зламаю
путі моїх батьків, путі моїх дітей.

Коли всім класом ми до військкомату
пішли й просили в армію забрать,
там, одібравши хлопців, може, п'ять,
погнали геть компанію строкату.
Себе ми відчували півлюдьми.
Куди ж іти? І от знайшли у місті
потрібне діло. Записались ми
на курси, звані курсами радистів.
Тоді з'явивсь Іван Хомич. Він брав
од нас заяви, посвідки, анкети.
Питав, поринувшись в вороху заяв,—
хто дід? Хто батько? Звідки? Як ти? Де ти?
Він хоронив,
він пильно доглядав,
провіривши до крапки і до риски,
життів недовгих наших списки,
затиснуті в бляшаних клямрах справ.

Постановили мало не відразу
зарахувать курсантами наш клас,
лише про мене не було наказу,
нарешті появивсь і цей наказ.
Вагавсь, як видно, на моїй заяві
Іван Хомич поставити свій гриф...
Не довго вчилась я радистській справі,—
звалилась
Жар. Жага. Верзіння.
Тиф.
Проснулась в родички з Холодної гори,
два місяці пролежавши в гарячці
на кривоногій, ветхій розкладачці,
метаючись з тривоги і жари,
і вибрела на вулиці пустинні,
пострижена, збентежена, слаба,—
десь там на мене друзі ждать повинні,
там мій обов'язок,
і труд мій,
і судьба.

Сіпнувши двері, збила я гачок,
і, протягом підхоплений, під ноги
шугнув шумливий, довгий звій стрічок,
жмутки соломи, курява підлоги.
На чорній дошці — крейда дбалих вправ,
таблиці Морзе білі крапки й риски.
Антенні рами. Книги без оправ.
Кривих верньєрів [1] ебонітні диски.
Плакати й клапті, запхані у кут.
І я одна в безмовності просторій
покинутих поспішно аудиторій
радистських курсів.

---

[1] Верньєр — пристрій для настройки радіоапаратури.

Я одна отут.
Забули попередить? Не хотіли
з собою брати?..
Павле, як же ти...
Не скрикнути.
Ще раз зібрати сили.
Не тратить часу.
З Харкова піти.

Спустошеність площі, де про́тяг по полю асфальтному вивів
узори похмурі і чорні, як траурні ленти вінків,—
це звихрений попіл паперів,
попалених наспіх архівів,
потоптаний погар писання,
уривки обвуглених слів.
Безлюддя печальних кварталів.
Духмяність тонка листопаду.
Часами гарматним розкатом проноситься в тишині
розпачливе рикання лева з розбомбленого зоосаду,—
він, зкровлений, сильний, безумний,
вмирає уже три дні.
Ні, ця тишина не тихіша
за гуки, розриви й обвали,
за лязк запопадний зеніток,
за брязкіт осколків о брук,
за вибух,
одсвічений багро в дзеркальній стіні п'єдесталу,
звідкіль нам говорить Шевченко розгніваним порухом рук.

Продзвонять підківки патрульних.
Процюкають кроки старечі,
і дивляться люди й будинки пустими очима біди.
Поникши на лавці, холону,
хилю упокорено плечі,

шукаю у звивинах мозку надії зітерті сліди.
— Оксано! — раптово і різко.
— Оксано! Яка ж бо я рада...—
Марійки схвильовані руки розмотують хустки кайму.
— Лишилась?.. Недовго чекати.
Тікають. Кінчилась їх влада.
Нічого я їм не забуду. За все розрахунок візьму.—
Марійчині тіняві очі, Марійчині губи вологі,
і щось небувале, незнане, нове і небачене в них.
Від неї відсахуюсь, повна іще потайної тривоги,
і морок раптовий між нами,
між мною й тобою
проліг.
— Я слухаю радіо... Вермахт. Культура. Берлін.
Європейці.
Боїшся? Зголосимось разом. Обидві ми — жертви Чека...—
Я зводжусь.
Дві тіні тріпочуть
на жовтій піщаній алейці.
Ударю.
До болю, до крику назад розмахнулась рука.
Ударю.
Ти чуєш?
Тікай же,
бо я придушу тебе, шлюхо.
Виходить, оце і єсть ворог, зустрінутий вперше в житті.
Зіниці пожовкли, як в кішки.
— Тікай же! — проказую глухо.
Побігла.
Я вийшла із міста ярком по знайомій путі.
Димучі простори. Гримучі дороги.
Поля спопелілі. Спалахнуті стоги.
Масних палениськ пелехата юга.
Привали. Бомбьожки. Прокльони. Тривоги.
Побиті, ганчір'ям обкутані ноги.

По воду, по хліб, по надію черга.
І раптом — зелена донецька сага,
дихання вологи, холодна куга...
Спинитися — вмерти з одчаю й знемоги.
Вперед. Пилюга. Пилюга. Пилюга.

Де я їх надибала? В школі за тихим Осколом.
Зайорзав, забігав, на зборах захрипнув Павло,
але повернувся зі зборів отих з протоколом:
на курси мене зараховано знову було.
Крутнулись верньєри.
Зелені заблимали вічка.
Зметнулись антени.
Полізли у нори шнурки,
і пішла цокотня,
перестук, позивних перекличка,
пульс морзянки рвучкий,
призвичаєний двигіт руки.
Будь спрямована в ціль,
будь, мов постріл, несхибна і стисла,
будь невтомна,— і ти,
як народний пароль, розбереш
зашифровану річ,
таємничі позначення й числа
партизанських команд, диверсантських суворих депеш.
Розсип іскор —
і мчать
всепроникливі цятки та риски,
і домчать,
і десь в Харкові
тол
штаб-квартиру СС роздере.
З цілим світом говорить
рука худорлява радистки
іскрометним ключем своїм:

цятка-тире,
цятка-цятка-тире.
Я ловлю себе часом,
що чую ввесь світ, як морзянку,
на пунктир двох іскрин
покладаю всі звуки землі,—
і ритм свого серця,
й Павлову журливу співанку,
і гудіння моторів, заблуканих в сніжній імлі.
Я їх розумію:
глибокий протяжливий подих,
бистрий віддих,
короткий,
як цятка, як іскра, як блиск.
На своїх, продиктованих тактом спалахувань, кодах
бурмотять вони, може,
про взятий незважено риск.
Що ж, нехай...
Похилюсь на брезент парашутного тюка,
буду слухать себе, своє серце, свій крихітний світ.
Яка там була в мене школа, і мука, й наука,
і скільки згадок назбиралося протягом літ!
Лежить моє тіло
у ватнику, в штанях, в ушанці,
лежить, прикурнувши
на паках патронів і толу,
і стрясається пульсом, одміряним в строгій морзянці,
і хвилі від нього
розходяться по видноколу.
Якщо зібрать
в єдиний пункт,
в єдиний центр,
в єдину цятку
думки, чуття, пориви, мрії, сни,

усе єство
до краю,
без остатку,
до дна останньої глухої глибини,
аж задвигтіти,
як двигоче стрілка,
на компасі в магнітну даль рвучись,
щоб кожен нерв, клітинка, мускул, жилка
призовом спільним наскрізь пройнялись,
тоді,—
я вірю, відчуваю, знаю,—
як резонанс, озвуться позивні
із далини,
з тайги,
з-за гір Алтаю
долине крик, призначений мені.
Я пальцями об серце вибиваю
сигнали точні, прості і ясні.
Вслухаюсь,—
хвилі йдуть з-за небокраю.
Прийом! Прийом!
Є відповідь?
Ще ні...
Так знову бий усім єством прагнущим
туди, в Сибір, у безмір, в буревій.
Ні пасмам гір,
ні вартовим,
ні пущам
не зупинити клич мій позивний.
Вистукую:
дві риски, цятка й риска,
і знов дві риски, і три риски вслід.
До палу мозку,
дзвону кровотиску
я променюсь,

я б'юсь об кругозвід.
Сигналю:
— Мамо! —
Знов дві риски. Цятка.
Сигналю:
— Мамо! Мамо! Мамо! Ма...—
Не зойк, не писк безсилого дівчатка,—
змужніла вже без тебе я сама.
Ось парашут мій. Строп туга укладка.
Ось люк. За ним — кружіння, безвість, тьма.
А може, й смерть?..
Дві риски. Цятка.
Мамо!
У мене все. Прийом. Прийом. Прийом.
На дні очей, напроти мозку прямо,
в світінні ганглій,
виразно цілком
я бачу маму.
Постать, брови, очі,
сумні, безмежно теплі і живі.
Вузенькі плечі в стьоганці робочій
і хустка в'язана на сивій голові.
Здмухнувши сніг по мерзлім підвіконню,
вдивилась в світ.
Уже світає там.
До мене руку тягне.
Рваний шрам
протяв пориту зморшками долоню.
— Зіпрись об мене. Час вставати, доню.
За тебе я ручаюсь всім життям...—
Так. Певне, час.
На вгрітому сидінні
заворушивсь Іван Хомич.
Павло підвівся, тихо став узбіч,—
мовчить, ладнає ремені наспинні.

Механік в дверях одкрутив болти.
— Приготуватись! — запалало слово.
І неминуче впало так раптово,
що вже не стало
ні турбот, ні спогадів, ні суєти.
Одна. Сама. Лиш ти. Лиш ти.
Ні, ось Павло. Він йде вперед. Пусти.
Пусти його. Він скочить в пітьму перший.
За ним і я. Хомич останній. Три.
Твердим ударом тьму дверей продерши,
в ребристій сталі заревли вітри.
Мороз зім'яв, пожмакав, згріб лице.
Нема назад.
Як томить кожна п'ядь!
Як давить ранець!
Спокій! Де кільце?
Затисни й сіпай на рахунок п'ять.
Павло пригнувся.
Брязкіт.
Свище падь.
Падіння. Прірва. Край. Не відступать.
Хтось підштовхнув:
— Пішла! —
Ступила, зникла, витліла дотла.
Стрибок.
Падіння
головою вниз,
скрутило м'язи враз,
розсік морозу вріз,
суглоби рве по швах,
хребет до тріску гне,
на друзк,
на брязк,
на стиск,
на смерть

волочить, стаскує, жене,
вогненна круть, зелена верть
до пня розколює мене,
я розметалась,
серце, ноги, руки,
сто рук, сто ніг, сто тіл,
навальна млость, стрибучих іскор муки,
і раптом рветься тулуб мій навпіл,
протяжний гук, опуклий вибух,
болючий струс
і тишина,
десь в нутрощах, в життя найглибших глибах
колючих спазм згасаюча луна,
бринливі стропи підпирають круто,
і як долонь, прикривши височінь,
сіріє наді мною кругла тінь
ривком розгорнутого парашута,
гойдаюсь всім тілом,
пручаюсь, підстрибую, висну
між чорною тьмою внизу
і чорною тьмою вгорі,
очам не пробити її непроглядність зловісну,
безмежні пустоти, бездонні нурти, пустирі,
сама, одинока, самітня, одна, позабута,
між чорною тьмою внизу
і чорною тьмою вгорі,
клаптинка тканини, лапатий листок парашута,
під ним безпорадна, мов кокон, метляюсь на довгім шнурі,
волокон і м'язів розчахнутий вихорем віхоть,
хистке існування, закружляне в сніжній імлі,
аби не зомліти, щоб вірити, пружитись, дихать,
землі доторкнутись і встояти на землі,
не пухла долоня леткої шовкової тканки
роздмуханим куполом вчасно прикрила мене,

повиснуте бомбою тіло тяжке диверсантки,
мій гнів, мою клятву, моє поривання земне
велика долоня,
міцна материнська долоня,
робочими зморшками різко і гірко порита,
її неухильність, безстрашність, турбота, безсоння
тримає мене над розверстими ямами світу,
долоні мільйонів, землею і сталлю натруджені,
пожаром пропахчені, порохом битви опечені,
звелись наді мною в суворім і владнім напруженні,
щоб я не сконала на чорних снігах Задонеччини,
могутні, дбайливі долоні мойого народу,
стражданням спотужнені, спеками й стужами шпарені,
моя охорона в страшній крутії небозводу
між тьмою і тьмою,
в падінні,
в самітному маренні,
долоні людей, допомога, підпора всесильна
в мені, наді мною, зі мною, навколо, повсюди,
я маса, я сила, я частка життя невіддільна,
я зводжусь! Я житиму! Земле! Народе мій! Люди!

1964

ЧОТИРИ ОПОВІДАННЯ ПРО НАДІЮ

ВАРІАЦІЇ НА ТЕМУ Р. М. РІЛЬКЕ

Вступне слово

Більше як піввіку тому, перебуваючи разом зі своїм театром в Умані, Лесь Курбас читав мені і прозу і поезії Райнер Марія Рільке, зупиняючи мою увагу на тій новелі з «Історій про бога», в якій розповіджено про український степ і про пісню старого кобзаря.

Рільке написав свою українську новелу після дворазових мандрівок по Росії в 1899 і 1900 роках. На Україні він був під час другої подорожі, відвідавши Київ, Полтаву, Харків. Для Рільке ці подорожі мали величезне значення. Він знав історію України і про Україну говорив не тільки в «Історіях про бога», але й в кількох своїх поезіях. З дивовижною проникливістю переклав він в одній з «Історій про бога» — в «Пісні про правду» — старовинну українську народну псальму про правду і кривду, яскраво виявивши її глибокий соціальний і моральний зміст.

Отак тлумачачи для себе зміст твору Рільке, я наважився написати свої варіації на його тему пошуків людиною життєдайної надії. Ця тема є лейтмотивом згаданої вище новели про старого кобзаря, і мені захотілося відсторонити від неї ті релігійні, богошукацькі обертони, яких їй надав поет. Якщо високе єство людини умовно і називати «божественністю», то вона — лише в людському, в найвищою мірою людському, в людській спільності колективу, класу, народу.

Взявши за сюжет для першої варіації українську новелу Рільке, я мусив дещо в ній змінити, проте все-таки перша варіація до Рількової оповіді найбільш наближена. В інших трьох з творчістю Рільке зв'язана лише тема, трактована мною так, як, мені здається, її повинна трактувати людина, що хоче словом своїм служити ствердженню позицій соціалістичного гуманізму. Сюжет другої варіації — смерть народного митця в буржуазно-феодальних умовах Грузії 1918 року під час панування там меншовицько-націоналістичного уряду. Біографія славетного Ніко Піросманішвілі стала тут мені за основу. Третя варіація — завершальні дні Великої Вітчизняної війни, коли радянські війська добивали гітлерівську армію уже на німецькій землі. І остання — на матеріалі сучасної Сіцілії, півдня Італії, де нині точиться напружена і гостра боротьба між силами реакції, мракобісся, марновірства і силами живими, народними, комуністичними.

Перша варіація

Чорне поле, чорні стріхи, небо чорне,
Чорні лиця, чорні ноги, чорний крик —
І так весь час, і так весь вік,
Доки тіло почерствіле не загорне
В чорну яму чорний чоловік.
Вихор закрутивсь на кучугурі,
Розмахнувся й кинувся в яри.
Не дихнеш, хоч груди роздери,—
Не зирнеш, хоч дряпай очі хмурі,—
Чорні бурі, ці чортячі бурі
Тяжко й глухо падають згори.

Чорним пилом все навколо вкрито —
Чагарі, будяччя, хутори.
Нагла ніч гарчить несамовито,—
Впади і вмри. Впади і вмри. І вмри.
Чути — плачуть діти чорнолиці,
Щоб напитись мати їм дала.
Порохом затоптано криниці,
Пилюга зарила джерела.
Зметено обніжки, вирвано посіви,
Здерто шкуру з мученицьких нив,
І, мов чорне сонце,
розпач мовчазливий
Зводиться над попелом степів.
Відгуло. Відвило. Відшуміло.
Тишина — як віко на труні.
Кульки поту, чорні і масні,
Скочуються по худому тілу.
Піт — як смола. День — як труна. Тьма — як
чума.
Нема надій, і слів живих нема.
Сльоза німа, гірка й брудна, мов чвир,
Повзе по вилицях і світлу риску риє.
Ти назавжди пішла, надіє,
Чи ще ввійдеш в заглухлий двір!
Не плач, хазяїне, не вір
У чудо чорної сльози.
Пропав твій двір. Пропав твій мир.
Як пил, по полю поповзи,
Гризи криваві мозолі,
Розмазуй грязь на злім лиці,
Визбируй в зораній землі
Твого зерна прозорі корінці.
Пропав твій плід. Пропав твій рід.
І хліб пропав, і тільки хрип

Посохлі губи роздира.
Ти в пил втопив свій темний вид
І до груддя грудьми прилип,—
Мов корінцю, тобі пора
Лягти, зов'янути і вмерти.
А був ти такий працьовитий, і хазяйновитий,
і впертий,—
Нема на всім хуторі вашім тихішого чоловіка,
Нема у всій волості вашій кращого плугатаря,
Хоч і вбогий злидар, одноногий каліка,
Без лівої — ліву віддав за царя.
Гниє вона десь у маньчжурському просі,
На жовтих мукденських пісках і снігах,
А стогне і досі, а виє і досі,
Згадавши сибірський безжалісний шлях.

Ти зміряв цей шлях, одноногий Степане,
Коли шкутильгав, мов сновида, степами
На тесаній, скобленій, кутій нозі,
Кружками карбуючи слід в пилюзі.
Обшарпані стіни хатини-землянки,
І клаптик — ця нивка, зачухрана й гола.
Мовчазно і грізно чорніють навколо
Рівнини Фальцфейна, кургани Родзянка.
І дунуло раптом, і сунуло, й впало
Незмірне, розжарене, чорне й багрове.
Крізь хмари чорнозему сонячне гало
Повзло, наче чудище круглоголове.
Грунти розгортало, зривало покрови,
Важкими валами додолу валило
Ревуче, розлючене, чорне й багрове,
Розкочуване по степах покотило.
Задавило поля. Розметало посіви.
Могила розкопана по виднокрай.

Просмолена віхола. Порох аж сивий.
Жовті кості кущів. Безнадія. Відчай.

— Де ти, боже! Де ти, боже! —
Жінка кличе в хаті.—
Чом спинити ти не можеш
Ці вітри прокляті!
Все пропало. Все до решти
З волі пресвятої.
Чом на землю не зійдеш ти
Глянуть, що накоїв!
— Отакої, отакої
Завела ти, жінко!
Дай води напитись дітям,
Хліба хоч скоринку,
А тоді, убога,
І волай до бога! —
Вода із копанки. Вода — чи мул, і твань, і тлін!
Густу гамулу у цебрі приніс з прокльоном він:
— Крізь клапоть сірого рядна
Грязюку проціди,
Дай дітям з глечика до дна
Напитися води.
Куди він дивиться, наш бог,
Не бачить, як мремо!..—
Мов пил, ти вщух. Мов персть, ти всох.
Ти вгруз у землю, мов клеймо.
У дверях хати звівся ти,
В закурену вдивився даль,
В безмежність горя й чорноти,
У безконечність самоти,
У повідь праху, в тьму проваль.
Життя не жаль, труда не жаль,
Дітей маленьких жаль.

Куди підеш тепер, печаль?
Нема куди іти.
Жалобою покрито всі дороги.
Ні сліду втертих троп. Ні карбу людських ніг.
І тільки ти, самітний, одноногий,
Над хрестом невидимих доріг.
Ще плазують хвилі пилюги,
Ще тремтить обпатрана тополя.
Тишина згвалтованого поля
Заливає світу береги.

Раптом він вперед подався, глянув,—
Що це там! Гра сонця чи мара?
Хто це сходить з чорного кургана
І підходить до його двора?
В латаній сорочці, босий, вбогий дід,
На дорозі чорній — білий весь, як світло,
Не вклонившись, мовчки став біля воріт,
Біля глиняного степового житла.
Костур, короб кобзи, торба на плечі,—
Звідкіля він плентає, пісню несучи!
Кобзарі, каліки, долі шукачі,
З вас яка розрада в горі та плачі?
Очі — як вода беззвучна в ополонці.
Губи — репані, немов кора землі.
Лоб — як пагорб, вицвілий на сонці.
Чуб — як сивина на ковилі.
Він заходить в хату. Він іде до столу.
Діти лячно тихнуть, жінка подає
В кварті сіру воду. Він бере і п'є,
Довго п'є і хилить голову додолу,
Від людей ховає змучення своє.
Стогін — не для пригри. Зойк — не для музи́ки.

Не бери, кобзарю, коряка до рук.
Пил надію й пісню задавив навіки,—
В чорнім горі світу марно згине звук...
Чуєш — ні!
Чуєш — ні!
Приструнок тишу розчах.
Б'ють п'ястуки по гарячій струні.
Пісня роздряпує горло мені
Кігтями, наче птах.
З найглибших ран, які до дна
Проймають серце й совість,
Із надр біди встає вона —
Надії вперта повість.
Пророкотала хмаркою заплачка,
І оклик — гей! — пішов ширять в степи.
Приходь же, пісне, в хату цю вступи
Як господиня душ, а не жебрачка.
Випростуй голос, вирихтуй лади,
Торкни баси — хай загудуть октави,
І подих давньої знеславленої слави
Хай гасить вогнища харцизької орди.
Хай знов вмирає на Савур-могилі
Безсмертний, вічний мандрівник-кобзар.
Поглянь на шлях крізь прах віків і вдар,
Як в дзвін на сполох, в струни посивілі.
О Чорний шлях! О чорноморський яр!
Бринить ковил, мов стріли срібнопері.
На полум'ям охопленій галері
Заколотий конає яничар.
Кобзарю! Пий солону воду нашу,
Взамін же слово дай прагнущим в дар,—
Хай повнить кобзу, мов глибоку чашу,
І дум, і трав, і правди добрий взвар.
Гей, в степу порожньому,

Ще й на полі голому
Крячуть хижі во́рони
Людям на біду.
Марно хмари просимо,
Марно слави молимо,—
Я піду по займищах,
В жар і згар піду.
Землю перегорнуто,
Поле перевернуто,
Бурею завіяно
Слід шляхів і меж.
Хоч би прорість радості
Чи надії зернятко!
Та невже, покинутий
Миром всім, помреш?
Чоловіче змучений,
Зморений, окрадений,
Скривджений, ошуканий,
Бійся самоти!
З рідним родом зріднений,
З бідним братом збратаний,
Здужаєш і виживеш,
Не загинеш ти.
Хай степи розметано,
Хай могили вирито,—
Не тобі в них падати,
Згнивати в них.
Дай надії вирости,
Щоб всміхнулись сироти,
Щоб у дружбі й вірності
Жити між живих!

Струни — строгі колії по дорозі в думу.
Кобза пахне піснею, як чебрецем — земля,

Як грозою — озеро, повне вітру й шуму.
Випливай же, слово, плавом корабля!
Виступай степами, омивайсь вітрами,
Потрясайся бурями, громом проридай,
Дужою сторожею владно стань над нами
І не дай замовкнути, згинути не дай!

Брязк струни упав, як мідний промінь,
І очі освітив, і згас, мов каганець,
Та слово виживе, стужавіє й простромить
Глухі шари занедбаних сердець.
Кобзар підводиться.— Прощайте, добрі
люди! —
За спину кобзу, торбу на плече.
В його очах, зашерхлих од полуди,
Червоний відсвіт вечора тече.
Він вийшов з двору. Довжелезна тінь
Лягла, і пил прибила на путі,
І потекла в огненну далечінь,
І розпливлась в багровій темноті.
Той самий степ. Той самий жаль і жар,
Нема кінця і краю безгомінню,
І замітає вихор попідтинню
Слід босих ніг, де шкандибав кобзар.
І все-таки змінилось щось навколо,
Мов нагла злива вдарила й пройшла,
Хоча в степу так само пусто й голо
І хуга пилу тихне спроквола.
Кобзар ішов по винищеній ниві,
По згарищу розтерзаних долин,
Весь білий, світлий, сріберний і сивий,
Ішов по чорних кучугурах він.

Господар в хату повернувсь. Так само
Тулились нишком діти на печі,
І тільки старша вигукнула: — Мамо! —

Як мати знову завелась в плачі:
— Де ти, боже! Де ти, боже!
Заніміло небо.
Докричатися не можу,
Господи, до тебе!
Чи не бачиш, чи не знаєш,
Як ми животієм!
Чи не ти наш світ змітаєш
Лихом-суховієм!
Де ти, боже! Де ти, боже!
Не відповідаєш...—
І відповіді не було. Пустиня
Мовчала люто. Згуба навкруги.
Лиш персть тріпоче, хмура, чорно-синя,—
Понуре плазування пилюги.
Господар звівся і, роздерши тишу,
Іще нестерпнішу, ще глибшу і повнішу
Невимовлених слів, незбагнутих тривог,
Він проказав: — Оце й приходив бог.

Друга варіація

Крізь трухлу дощану стінку, крізь лахами запхані
шпáрки
Він чує всі брязкоти, й шуми, і чварки, і жарти, і сварки,
Як метушаться лакеї, як лаються куховарки,
Як шашлики шваргочуть, як шпарко шепочуть шкварки.
Він чує, як на підлогу раптово звергаються дрова,
Як шпетить жінок ледачих хрипка двірникова мова.
Хазяйка, мов з борошном лантух, біла, дебела й здорова,
Питається в кухаря басом, чи смажена курка готова.
І от сікачі задзвеніли, рубаючи моркву й петрушку,
І от черпаки загриміли, мішаючи згусклу юшку,
І ляпає лунко по заду хазяйка недбалу служку,

Славетну на все передмістя спокусницю й посмітюшку.
Від ранку, коли мигоче рожевим світінням віконниця,
До ночі, коли розпікає замучений мозок безсонниця,
Жерущий цей світ галасує, клопочеться, бігає, гониться,
В диму над плитою підноситься, над мискою жирною
клониться,
Парує, чадить, захлинається, варить, пече, підсмажує,
І кожен шматок перемірює, і кожну копійку зважує,
Щоб ситилось княже черево їжею справді княжою,
Винами, соками, зелами, м'яса і сала поклажею.

Зе́рно добірне Кахетії, яблука Карталінії,
Трави духмяної Пшавії, риби з Ліахви синьої,
Дбало збережені грона в сизо-сріблястому інеї,
Пишна смоковниця Грузії, плід споконвічних цвітінь її!
Задавлений чадами й смрадами, стінами кривобокими,
Очі втупивши в стелю, вкриту рудими патьоками,
Марю ночами дощавими, беззоряними, безокими
Про смокви її солодкі, налиті пурпурними соками.
Біля її підніжжя танець іскрин яскравий,
Скарб золотих кружалець, висипаний на трави.
Боже, розкрий мені очі, вилікуй зір каправий,
Щоб я побачив барви її красоти і слави!
Що я умію! Фарбу класти на шмат церати,
Речі, обличчя і гори обрисами наділяти,
З чорним єднати синє, з сірим — червонувате,
Па́зелень — з коричневим, з білим блакить єднати,
Складати кольори світу в прості, як світ, сполуки
Так, як дудар виводить живим своїм подихом звуки.
В цьому — твоє уміння, втіхи твої і муки,
Маляре голодноокий, майстре жадібнорукий!
Блюдечко сажі, білила, райдужні соки рослин,
Крикліва зелінка й веселий, мов рот Маргарити, кармін,
Барвисті липучі масті — за бачене мною взамін,
Їх я кладу на картони нехитрих моїх картин.

Щоб розважати гульвісу, вабити випивоху,
Їх вивісками чіпляють над входом до винного льоху
Чи шматтям строкатим на стінах, ослизлих від плісені
й моху,
І там вони мокнуть, і мерхнуть, і зотлівають потроху,—
Ведмеді, осяяні місяцем, жовті окаті олені,
Рожна з багровим м'ясом, бочки з вином засмолені
І бурдюки, безстидно, мов п'яний пузань, оголені,—
Мої мальовидла занедбані, барви мої знедолені!
Гниють вони і шкарубнуть, попухлі, набрезклі, марні,
Складені стосом в коморі чи кинуті до спижарні,—
Лиш ті, що на смак хазяйський найбільше принадні
й гарні,
По квартирах порозтягали духанщики добродарні.
Поставлю перед собою в яснішім кутку світлиці
Сни свої недописані, видіння свої журнолиці,—
Цариці Тамари зори, орла нетремтливі зіниці,
І погляд прощальний солдата, і очі сестри-жалібниці.
Очі. Для розпиту світу — дві дірки, крізь череп
прохромлені,
Два промені, в інші очі просто й настирно встромлені,
Щоб прокричать про надію людині, зневірою втомленій,
Тьмою самотності вгорнутій, розпачами розгромленій.
Та гине мій крик, вмальований в очі людей і звірів,
Під курявою базарів, під стелею димних трактирів.
І от я в кухонній конурці, як пес безпритульний, захирів,
І згасла моя видющість, в яку я даремно вірив.
Невпинне вмирання фарби, байдужа безбарвність церати,
Безглузда мертвотність білил, яка нездоланна й нудна ти!
Як же тебе обминути?
Знов дряпати, ляпати, рвати,
Плювати у цей простокутник, як пика скопця, плескатий!
Стою перед ним. Він — мій крах. Він і прах, і труна,
і могила.
Він — яма й діра. Він — ніщо. Він навіть не тінь безсила.

На ньому, як на хресті, надія заціпеніла,
Присохла, мов хирий плід, мов язва пригоєна тіла.
І в що наостанку вдивлюся спустошеними очима,
Яка мені явиться барва, іншим досіль не зрима!
Цей ярмарковий світ, мов блазень у пасмах грима,
Потопче мої полотна та й протанцює мимо!
Безплідний, мов жовтий лист, і жовтий, мов ржа на зелі,
Безвольно й беззвучно вмру на мокрій соломі постелі.
Тихо, як ангел, пролине проміння вечірнє по стелі,
Та звістки від нього не вчую в своїй галасливій пустелі.
І бог не прийде по мене, по душу мою убогу,
Нікому не стану за пам'ять або хоч за пересторогу,
Хіба що зберуться зайди, вип'ють вина із рогу
І ящик незграбний зі мною потягнуть в останню дорогу,
І добра земля грузинська стукне мені в домовинку,
Щоб побажати неробі незаслуженого спочинку...
Стук-стук і стук-стук... Чи справді хтось
лупить зненацька в стінку?
— Якщо ти живий, чоловіче, то відімкни на хвилинку.

Під здвигнутими бровами — нездвижні очі старечі,
Задивлені в смерть, і в злидні, і в інші недобрі речі,
Втиснута в груди шия, дужі, обвислі плечі,
Привичні штовхатися в тлумі базарної колотнечі.
Корчемний двірник, нікчемний, хрипучий, нечемний дід,
У дверях стоїть, заслонивши тяжким своїм тулубом вхід,
І тацю, завалену їжею, кусень в кусень і плід у плід,
Обіруч несе повільно,— на поминках так і слід.
Вона, мов гора священна, пахощами оточена;
Корені, стебла і квіти лежать на її узбочинах.
Кожне гранчасте яблуко жаром тонким позолочено,
В кожну пружнасту ягоду соку густого наточено.
Сонце у глеку пахне спекою, медом і літом,
Зернятками терпкими, в'ялим трояндним цвітом,
В глеку плюскоче трунок на вічне прощання з світом,

Чужим, негостинним, сірим, по-лютневому дощовитим.
Пагони трав весінніх, лискучі перчини червоні,
Відтінки, барви, запахи, солодкі, гіркі й солоні,
Розтанцьовані, мов хорумі, в порвистому перегоні
На кутому з міді майдані, на таці узорному лоні.
Смоковниця Грузії! Чую дихання її духмяне,—
І раптом зникають стіни, і морок кухонний тане,
І вітер садів тбіліських в конуру смердючу пряне...
— Хто вас прислав до мене так вчасно, ласкавий пане?
Хто ці дари красиві вправно розклав на таці?
Хто обійшовся без жалощів, без дорікань небораці,
Але доклав догадки, і доброти, і праці,
Щоб я не вмер, забутий, самотній, в бруднім бараці?
— Думаєш — прорва їдла, бо мало в житті нажерся!
Думаєш — купа м'яса, ворох цибулі й перцю!
Думаєш, що до тебе приперся, напившись вщерть, я!
— Ні, думаю — це благовістя. Думаю — це безсмертя.
Навік ці плоди заховають барв моїх щедру гру,
І збережуть ці яблука мою позолоту стару.
Я не служив ненажерству — служив я красі й добру,
Тому не боюсь загибелі, знаю, що весь не вмру.
Тому не обманеш, пане, предсмертного зору мойого,
Хоча і перевдягнувся за двірника старого.
Твоє всевидяще око на мене наставлене строго,—
Ти бачиш моє безсмертя, несхибний посланче бога.

Третя варіація

«...Це пси сичать
чи, може,
я скавчу?
Чи то шкварчать
руїн гарячі шпари?

Гарчання розпачу.
Розчавлення плачу́.
Мовчання.
Мертвяки.
Подерта сталь.
Пожари.
Чим заплатить за програші грачу?
Загибеллю чи безумом сплачу?
Чи безкраєм ганьби,
нежданістю покари?..
О, вбігти б в смерть.
пірнути під удари!
Ні.
Не вбіжу.
Повзу. Очунюю. Мовчу.
Дивлюсь.
Мій край.
Моє старе подвір'я.
Багрова цегла. Купи гною. Льох.
Димучі вирви. Вироку безмір'я.
Це мій притулок!
Це мій світ і бог!
Він звергнувся.
Його простромлює метал,
хвилини б'ють, мов черги з автомату,
і час січуть,
і мчать учвал
в безумства круговерть затяту,
в одчаю невимовність кляту,
в розчахнутої пам'яті провал.
Важчезні вибухи вже відпливли, мов шквал,
але луна стального перекату
ще валить цеглу,
ще трясе підвал
і липу шарпає крислату,

де зачапів в петлі,
лякливим на відплату,
повішений жандармами капрал.
Я бачу присуд, і нещадну страту,
і свій беззвучний крик,
і свій безплідний шал,
і землю прадідів, задимлену й горбату,
і кулю, вбиту в лоб безвусому солдату,—
він впав під брамою, підтятий наповал.
Це впав мій син.
Він вибіг, бідолаха,
з гранатою назустріч їм метнувсь
і впав.
Мундир. Ремінний пояс. Бляха
з готичними словами
«Cott mit uns!» [1].
Він з нами, бог!
Тут, в смертній веремії,
тут, в реві згуби,
з трупами в гною,
з простреленим виском
чи зашморгом на шиї!
Я жду. Я виглядаю. Я стою.
В гігантській, наче вибух, безнадії
надію я розшукую свою.
Але надії дохнуть і смердять,
як пси, котрим розтрощено хребет,—
нема їм місця в пустках і смертях,
в розпеченому човганні ракет.
А ми під ними
бігали і падали,
ревли з нестями,
никли від тривог,

---

[1] З нами бог! *(Нім.)*

вгрузали в ями,
плазували в падоли,
і з нами був
подоланий наш бог.
Був з нами він.
Дивіться,—
он повзе,
закаляний в крові, в грязі, в ганьбі,
верзе загрози,
сам себе гризе
і нутрощі терзає сам собі.
Оце наш бог,
світловолосий бог,
прадавній опікун німецького добра.
Він заховавсь,
чи втік од нас,
чи здох?
Він — дезертир,
чи звір він,
чи мара?
Я жду.
Я виглядаю.
Я стою
в дідівському розбитому раю
над пітьмою,
над прірвою,
над вирвою,
над трупом сина,
над своїм кінцем.
Куди іще вдивлюсь,
кому іще повірую,
обернений до душ живих лицем?
Ніхто не йде.
Ніхто не поспіша,
ніхто не змовить слово добровісне,

і хліба не подасть ані одна душа,
і не порадить,
і руки не стисне.
Ось п'ястуки мої.
Чапкі, морщаві, рижі.
В них був і заступ, і колун, і штик,
і пляшки вин, закубрені в Парижі,
і вишитий у Києві рушник,
і бич, і біблія, і маргариток жмутик,
і прапора трибарвного держак,
і тільце сина, й груди проституток,
і свастики загрожуючий знак.
Тепер вони висять,
немов гілляки в'ялі,
немов торбинки, м'яті і пусті.
Позаду все було,
нема нічого далі
в розмішаній з пожаром темноті.
Десь вибухи,
і гуркоти,
і блискоти,—
там, за горбом, в сусідських хуторах,
а тут залізу більш уже не хвиськати
і тракам танків не втискатись в шлях.
Лисніє він,
поритий, переораний,
сталевим брухтом тяжко захаращений,
і зграї диму в'ються, наче вóрони,
і хижі вирви кругло зяють пащами,
і вітер чад по згарищах розтягує,
і смерть мовчить.
Ні поруху.
Ні стогону.
Лиш трупи з дивною і впертою увагою
вдивляються в небесну муть зачовгану.

Я бачу це.
Вслухаюсь в цю приреченість.
Залізо брязкне.
Десь земля обвалиться.
Заскреготять кущі, вогнем «катюш» обпечені,
і щось стукоче об асфальт, як палиця.
Так-так.
Повільно.
Зморено.
Так-так.
Зашпортується. Шурхотить. Одлунює.
Розтягнутий, як спазм, нерівний такт.
Іде.
Не видно вдалині за дюною.
Іде людина.
Чую по ході.
Іде одна і шкрябає шкарба́нами,
підошвами шурує дерев'яними
асфальту вигини тверді.
Хто він такий?
Напружено розгадую,—
втікач? Шаленець? Злодій? Дезертир?
Чим гнаний він крізь цей жахливий шир?
Злочинством? Люттю? Божевіллям? Зрадою?..
І він з'являється з-за пагорба.
Так смерть
в останній день Землі
по згарищах блукатиме.
Одежу смертників накинуто на жердь —
піжамні лахи з пасмами строкатими.
Хламиду блазня в білі й сині смуги
на гострих пле́чах цей кістяк несе.
Підбиті деревом шкарба́ни волоцюги
гуркочуть по нерівному шосе.
Я пізнаю́.

Я знаю,
звідки вибіг
оцей напівбезумець-напівмрець
і на яких хрестах, дротах, шнурах і дибах
він корчився й чекав на смертний рішенець.
Бараки білені, як ваплять труни чумних.
Колючих загорож довжезний частокіл.
Дими розпатлані, мов шкури, здерті з тіл,
і за дротами трепет рук безумних.
Ми бачили ці руки,
ці дими.
Вдирався в горло нам
страшний сопух горілий.
І ми мовчали,
хоч і знали ми,
і пошепки з сусідом говорили...
Хто він?
Втікач? Чи месник? Чи суддя?
Хитаюсь я,
спираюсь об одвірок.
Дивлюсь в його лице,
як в неухильний вирок.
Нема ні сховища мені,
ні покриття.

Він теж мовчить.
Ще підступив на крок.
Борлак напух і впав.
Зорять нездвижно очі.
Він задихається.
Води хоча б ковток!
Чи з рук моїх напитися захоче?
Я обережно,
як несуть надію,
приношу кухоль жовтої води.

Він дивиться.
Він напинає шию,
і знов борлак повзе туди й сюди.
Він простягає руку,—
кості, жили, шрами,
жадобу, спрагу, вимогу, біду.
Я закричу. Завию. Ниць впаду.
До нього зір, як лемент свій, зведу,—
щось просте й людське сталось поміж нами.
Він тягне руку, змучену й худу.
Він воду п'є,
мов про́щення дає,
а я не криюсь,
що мовчазно плачу,
як плачуть пси,
щоб відданість собачу
явити за зласкавлення своє.
Ледь-ледь хитнувсь,
коли мені простяг
допитий кухоль...
— Відпочиньте, пане...—
Було, як владний дар, його вглядання тьмяне
в моє лице, в мою ганьбу, в мій жах.
— ...Ні, добреду. Не вмру. Дійду. Долізу.
Страшніше перейшов,
трудніше переліз.
Ні газу, ні вогню, ні дроту, ні залізу
мене не взять
на спит і на заріз.
Мене пронизували струмом і морозом,
штрикали лезом, шприцом і штиком,
труїли хлором, млоїли гіпнозом,
топтали чобітьми, шмагали канчуком.
І я,
і сотні,

тисячі,
мільйони
ставали попелом сріблястим у печі,
чи трупом, скорченим в зеленій млі «циклону»,
чи м'ясом, січеним на допитах вночі.
Мені тавро впікали на руці,
одрубували голову сокирою,
ламали бистрим зашморгом хребці
за те, що знаю,
і за те, в що вірую,
за те, що звав я свій народ своїм,
за те, що жив поміж людей людиною.
І трупом я не став,
і я не тлін, не дим,
розношуваний вітром над пустинею,
і я не привид,
ексгумований з гниття,
не вивіяний попіл крематорію,—
я смерть твою собою переборюю,
вихриплюю завіт твойого майбуття.
Крізь бурю знищення,
крізь битви чортории,
крізь хащі вибухів,
крізь горя пароксизм
не ти мені,
а я тобі приніс
ковток води,
один ковток надії...

Він одвернувся,
і почув я знов
повільний стук дощатих підошов.
Дружина лячно вибралась з підвалу,
і глянула в моє задивлене лице,
і вразилась, і змовила помалу:

— Хто був з тобою? Хто приходив це?
Про що могли ви говорити вдвох? —
Я відказав їй: — Це приходив бог.

Четверта варіація

Від крику, від муки, від гострих очей навколо,
від галасу голої хати, від тиші сусідніх халуп,
від вишкрябаної ножем шершавої дошки столу,
де ще недавно лежав його причепурений труп,
від лементу, ладану, влади латині,
крохмальних мережив священика, дзвоників хлопчака,
від натовпу, де в пофарбованій вохрою домовині
видно обшлаг його синього вельветового піджака,
від себе, від двору, від тину,
від болю, від ями, від тьми,
без тями, без зойку, без впину,
щоб були тільки я і бог,
щоб лишились удвох, щоб мовчали удвох
тільки ми, тільки ми.
Поза пам'яттю, поза світом, поза горем, поза людьми,
непокорна законам їхнім, непідлегла їхнім тривогам,
розмовлятиму злими, сухими слізьми
я з моїм небалакучим, марно замученим богом.
Ні, не допнешся до нього
по рівних ступенях храму,
по дошці глухого гробу,
по тихих напученнях падре.
Люто,
скровлено,
босоного
лізь до нього крізь тьму й нестяму,
крізь власну горем розверсту утробу,

крізь власне прагнення, злобне й заздре.
Підведись і впади,
підхопись і впади,
довгим тілом ницьма переміряй весь шлях
аж до верху гори, аж на щовб, аж туди,
де обгризений хрест грубо руки простяг.
До тебе повзу я, мій боже,
по правду і помсту повзу,—
з хреста свого глянути можеш
на чорну прочанку внизу!
Впаду на порозі неба,
на тебе гукну в вишину.
Кому розповім, окрім тебе,
про нашу невинну вину,
про нашу дощану постелю
на п'ять сухоребрих тіл!
Про древню баронську оселю
на сто кілометрів навкіл!
Про дула його револьверів,
націлені в нас стрімголов,
коли він під час вечері
в батрацьку казарму ввійшов!
Про те, як мій муж за сміливця
відтóді вважатися став!
Про те, як підкуплений вбивця
в живіт йому кулю ввігнав!
Я все розповім тобі, боже.
Все. Все. Все.
Цю землю, як шлюбне ложе,
зненáвисть моя трясе
і витрусить, перетрусить,
перегорне, переснує.
Мусить вижити, вибрести мусить
тіло цупке моє...

Мов потопельниця, плином прибита до пристані,
біля рукатого, терням обвитого пакола
впала вона, очманіла, півгола, розхристана,
мовчки лежала — не скніла, не вила, не плакала,
і не було анікого на тисячі й тисячі
кроків, і років, і тропок, і строків, і прóсторів,
тільки вона, тільки хрест, над безоднею висячи,
і самота, і пустеля, і горе десь осторонь.
Зовсім одна в безконечно байдужім оточенні.
Страшно одна в глухоті, в порожнечі, в приниженні.
Руки хрестові, ненаїдним шашелем точені.
Руки загибелі, щільно до тебе наближені.
Хай буде так! Навіки час закляк.
Навіки пустота. Навіки самота.
Тінь хреста.
Буде так.
Буде так: струсоне, вдарить вибухом, розбушується,
сяєвом розгойдається, маревом розхвилюється,
трепетом перениже́ться, звергнеться блисками й тінями,
мов гроза мовчазна в іскрометному гоні й розжаренні,
і тоді я зведусь, і піду я ступенями синіми
просто вгору по райській, грозою озореній цáрині.
Мушу вгору іти, понад силу по сходах спинатися,—
кожен нерв жебонить, кожна жилка жагуче наказує,
та ступені круті не хочуть мені підкорятися
і від мене униз відпливають з якоюсь відразою.
Я на місці топчусь, я смертельну нудьгу переборюю,
я шалію в борні з невідступно гнітючою зморою,
я зриваю одежу, я гола підношусь у пломені,
і летять обіч мене і зорі, і люди, і спомини,
і не гляне на мене ніхто, і до мене ніхто не звертається,
і не бачить ніхто навісної моєї агонії,
знов назад і назад моя стоптана путь повертається,
від рятунку і пам'яті вперто мене відстороняє.
Починаючи з пальців обкованих холодом ніг

до набрезклого мозку, ошпареного сновидінням,
підпливає пітьма, як вода по клоаках грузьких,
і затоплює світ мій жадібним, рясним баговинням.
Я безкрайно тону,— ні зупинки, ні смерті, ні дна,
ненастанна, слизька, стрімкопаддям просвистана хлань,
і розверзається вишина,
і хтось каже: «Женщино, встань!..»

Хто ти, русобородий? Хто ти, ласкаворукий?
Звідки прийшов до мене? Може, зійшов з хреста?
Дай я зіпрусь на тебе, вирвусь із смерті й муки.
Змора відходить, як хмара. Лопає глухота.
Хто ти,— чи просто свідок прощі удів безпорадних,
чи неминучим чудом трапив на путь сюди?
Так по-мужськи незграбно, так по-незвичному владно,
так по-прадавньому просто: «Женщино, встань і йди!»
Встану й піду. Зневажу тропи — криві каліки,
кручі голгоф, якими чорно повзуть прочани.
Зводжусь. Дивлюсь на тебе. Латані черевики,
вкриті червоно-ржавим порохом рудень сірчаних.
Синій піджак з вельвету, схожий на куртку мужа,
і на долонях шрами від обушка чи кітви.
Вірю тобі, людино, світла така і дужа,
хоч не з розп'яття, може, чув ти мої молитви.
Вірю й піду. За мною тільки хрести й могили,—
гнівно кричать могили, клято мовчать хрести.
Дай же мені, людино, трохи твоєї сили,
щоб я здолала встати і за тобою йти.
Встану, й піду, й побачу, як ти ідеш полями,
як у міста ввіходиш, як на майданах стаєш,
як до людей говориш невигаданими словами,
щоб я до твоєї правди стала причетна теж,
щоб не розчавленим червом в сховок повзла тропою,
щоб я з тобою разом в людські доми ввійшла,
щоб нашу сіру юшку я поділила з тобою,

ноги твої омила з чистого джерела.
Будуть тебе тягнути в їхні грізні трибунали,
будуть на тебе лити щедру свою брехню,
будуть стріляти в тебе, як в мого мужа стріляли,—
вибіжу перед тобою, тілом од куль заслоню.
Бачиш — я встала. Бачиш — падають гори до ніг,
зводяться перед нами світлі хрести доріг.
Це — не твоє розп'яття. Це — твоє чудо земне.
Чуєш, кампаньйо! З праху ти підніми мене,
дай на плече зіпертись, слово потрібне змов,—
може, на вдовин стогін справді з хреста зійшов?
Може, під м'ятим беретом, зсунутим трохи набік,
видно, де слід тернини жовте чоло розсік?
Вперто бредеш крізь хащі островом бідних людей,
трудженими ногами топчеш зацуплий глей,
рудень багровий порох, селищ розтертий пил.
Боже, як всох од горя наш прастарий суходіл!
В тріснутий камінь Етни втислись твої сліди,—
виведи ж нас із пустки, путтю живих поведи!
Гостра трава сіцілійська п'яти твої проб'є,
терня терне́ шипами світле лице твоє,
схопить за руки ожина, хлясне галуззям лох,—
пилом і потом вкритий, ітиме зі мною бог.

1966

КЛАРНЕТ ТИЧИНИ

Вклоняюсь високому слову,
сказаному поетом,
Гімну дерзань і прагнень,
пісні прозрінь і задумань.
Трелями грає промінь.
Римами рине струмінь.
Соняшна вість ранкова
виспівується кларнетом.
В огромній симфонії світу,
в гармонії многомовній
Кларнет світлодайний Тичини
ніколи не змерхне й не згасне,—
Він чуйному людству виводить
мелодії, ніжності повні,
Над серцем вібрує, як жайвір,
його трепетання прекрасне.
І скільки мені доведеться
вслухáтися в гомони світу,
Вчуватиму в них ненастанно
поета провісницьке слово,—
Воно пролилось в мою душу,
земному звучанню відкриту,
Коли небувале світання
ще ледь пробриніло дзвінково.
Коли ще гули суходоли,
здвигалися осі планети,
І вихрились в бурях дороги,
і в душах звивалися вири,—
О, як же було мені треба
співучого слова довіри,
І як мене світлом промкнули,
мій вчителю, Ваші кларнети!

Їм дáно жадано звучати,
промінно й органно гриміти
Осанною денному сяйву,
відлунням бездонної сфери,
Як то і належить натхненним
провидцям космічної ери,
Пісенним супутникам людства,
що вийшли на вічні орбіти.

1970

ВНОЧІ 24 ЖОВТНЯ

Він одчиняє двері крадькома.
Вслухається. Навколо — напівтьма.
Безсила лампка висне на шнурі,
Жовтаво й тьмяно тліючи вгорі.
Пірнають в млу круті ступені сірі.
Безлюддя. Тиша. Ні душі ніде.
Пора іти. І зараз він піде́,
Замкнувши двері у пустій квартирі,
Лишивши на столі, щоб кинувся увіч,
Маленької записки аркуш білий:
«Пішов туди, куди ви не хотіли,
Щоб я ішов». І розчерком: «Ілліч».

Не гаючись, тепер піде він звідси,
Знайде в кутку своє пальто старе,
Чиюсь пом'яту кепку забере
І рушить, перескакуючи східці,
Аж навіть Рахья [1], мовчазливий фінн,

---

[1] Ейно Рахья — більшовик, супутник Леніна в цю ніч.

Пробурмотить докірливо і строго,
Що на цих сходах поламати ногу,
Йдучи зашвидко, може легко він.
Хай бурмотить. Супутник це надійний.
Все буде добре. Буде все на лад.
Вони удвох підуть крізь Петроград,
Обурений, грізний, революційний.

До Смольного. Там ждуть товариші.
Настав дерзання день, прийшов останній строк
І час надлюдського напруження душі,
І мить разючої видющості думок.
Він, весь наповнений гігантським здвигом сил,
Він, вкрай заряджений мільярдом людських вольт,
Іде крізь Петроград, іде крізь суходіл
На свій безсонний пост, де гроз всесвітніх пульт.

Трудна й повільна даль. Нестерпно длявся час.
Паркани. Вітер. Сніг. Квартал і знов квартал.
Десь гуркіт пролунав, розсипався, загас.
Пройшов гурток людей. Промчав їздець учвал.
Проспекти й вулиці розходяться убіч,
Розводяться мости, підводяться мости.
Ніщо, ніхто, ніде в цю вирішальну ніч
Не зважиться йому завадити пройти.
Розсунеться юрба солдатів на мосту,
Одчепляться й втечуть крикливі юнкери,—
І він побачить ватр високу ясноту,
І Смольний, сяєвом залитий догори.
І він схвильований на площу вийде з тьми,—
Гримлять броньовики, обсаджені людьми,
В нависле небо б'є багровий блиск багать,
Гармати біля брам зготовлено стоять.
Народ круг Смольного вирує і гуде,

І от розступляться суворі патрулі,
І в революції шумливий штаб ввійде
Її найбільший вождь, бунтарний син землі.

1971

СПОГАД ПРО ДИМИТРОВА

Він з нами йшов, ще сповнений тим шумом,
Тим гомоном прекрасним і могутнім,
Яким його на площі охопила
Весела тріумфуюча юрба.
Він з нами йшов, і в ньому радість грала,
Кипіла буйно, билася ключем,
В очах блищала, на устах світилась,
Таїлася під вусами густими,
Виплескуючись усміхом звідтіль.

Він з нами йшов, задивлений іще
В барвистий образ людського потоку,
Який багрянцем, золотом, блакиттю,
Зеленим, синім, райдужним буянням,
Рожево-білим розцвітом весни
По дзвінкозвучних вулицях Софії
Без краю ринув повз трибуну. Він
Жадібно, самовіддано, щедротно
Душею б влився в кожну дружню душу,
Втопив би очі в кожен добрий зір,
Потис би кожну працьовиту руку
І всіх дітей би пригорнув до себе,
Бо це ішов його питомий люд,
Його народ, свободний і красивий.

Це був тріумф болгарської свободи,
Болгарського розкованого слова,

Болгарського прадавнього письма
У день, йому присвячений, у день
Кирила і Мефодія. Народ
Уперш за всі століття проминулі
Свою свободу й слово поєднав
В один високий, славний, неподільний,
Всесильний, світлий, переможний гімн.
Він з нами йшов. Нас — кілька посланців
Радянської країни на це свято.
І ми, так само, як господар наш,
Зворушені, схвильовані, щасливі,
По парку йшли услід за Димитро́вим,
Вслухаючись в його порвисту річ.

Осяяні платани срібнокорі
Грайливе майво слави на алеї,
Перекликались сріберно дрозди
І срібні ниті, вплетені у хвилю
Одкинутої, як у лева, гриви
Поблискували в бризках світлотіні.
Він рвучко йшов. Він щастя ніс в собі,
Він весь світився силою й красою
Болгарського звитяжного мужчини,
Відважного і запального мужа
Великих рад і величезних битв.

Він говорив. Душі його натхненність,
Прометеїчна пристрасність його
Була закута мудро і розважно
В такі ж прості, непишні й точні фрази,
Як і сама оця людина людська,
Що за життя легендою вже стала,
Не ставши монументом за життя.

Він говорив про чудодійність слова,
Про незрівнянну силу письмена,

Про світлодайність злетів поетичних
І про пісні, насущні, наче хліб.
Він вимовляв нам дорогі наймення,
Назвавши їх сузір'ям побратимства,—
Бунтарний Ботев, Пушкін і Шевченко,
Провісники тих радісних часів,
Коли народи, чвари позабувши,
З'єднаються в одну сім'ю. Казав
Про незліченність променистих граней
Алмазу мови, чистого й твердого,
Як дух народу, що в його глибинах
Жарів, міцнів, спікався і яснів
Оцей алмаз, священна й неповторна
Ознака і оздоба всіх племен.

І я радів, вслухаючись у горде
Звучання мови, що навкруг лунала,
І я відчув, яким широким світом
Гриміти піде ця велична мова,
Написана узорами Кирила
На пурпурі речистих прапорів.

Коли ми сіли за святковий стіл,
Прикрашений розкішним квіттям безу,
Він звівся й, келих сповнивши вином,
Що запалало вогнищем в кристалі,
Підніс його, і келих спив до дна
За слово правди людської, святої,
За слово правди нашої, простої,
Як світло, як свобода, як життя.

1972

ТРИПТИХ СИМОНОВІ ЧІКОВАНІ

I

Я захлинаюсь. Я скрикую. Я задихаюсь
під їх обвалом, під їх ненастанністю.
Я в них вчуваюсь. Я в них вглядаюсь
з допитливою тугою і захланністю.
І я проймаюся онімінням
від їх нестерпної ясновидющості,
бо не стали тінню, не стали тлінням,
а стали станом моєї дужчості,
Я їх торкаюсь жадібними дотиками,
міряю їх я несситими зорами,
себе я простромлюю їх прозорими,
кутими з променів глетчера дротиками.
З нір, і шпарин, і розколин свідомості
вони проростають крізь мене лезами,
різкими, як жар, і, як сніг, тверезими
в своїй самовпевненій незникомості.
Їх не розвіять літами й тривогами,
бурями розпачу не розполохати.
Над всіма моїми долинними,
                    закуреними дорогами
кружно підносяться спогади,
                    стрімко громадяться спогади.
Схили, бескеди, верхівлі в чистих снігів віссоні,
шатра високої тиші, розкинуті на осонні,
вічності білі собори, гори Кавкасіоні!
Марити вами чи вам поклонитися?
От розриваю, як всохле лушпиння, повіки,
щоб, наче в думні зіниці легенди, вдивитися
в очі німотні Симона, в зори кричущі Маріки.

II

Ти не забув її, Симоне? Не забув?
Жара. Жага. Ядучий вітер дув,
на призмах скель ламалося проміння.
І безгоміння. Спека й безгоміння.
Таке буває тільки в дикім сні,—
палання і кружіння маячні,
і жаху наглий бич,
і навсебіч
урвисті й гострі обрії недобрі,
і по зубцях, по схилах, по укіссях
зловісні тропи врозтіч розповзлися,
немов шершаві жовто-сірі кобри.
Таке буває тільки у клятьбі,—
цупке, глухе, заціплене, осліпле,
як отвори цих трун на голому горбі,
як корені цих рун, що в гладь базальту влипли.
Осель загиблих прах,
                                        річок померлих ринь,
дудчастих маслаків обглодане окістя.
Безкрайностей азійських передвістя,
іржавий шурхіт їх движких пустинь.

Ти не забув, Симоне? Не забув?
Вихлястий шлях за грань гори звернув
і, підстрибнувши, в очі нам жбурнув
обвинутий об щось живе вогонь,
і вдарив жаром в пружний бубон скронь,
аж лязк, аж трепет, аж луна, аж ляк
нас пронизав і в горлі десь закляк.
І ми спинилися.
                                    З-за повороту
вона з'явилася примарно, грізно, німо,
не глянула і проминула мимо,

як вихор пурпуру, як звив огню достоту.
Ми бачили червоних шат пишноту,
і бронзову вагомість босих стоп,
і довгих пальців темну позолоту,
і брязкотливий блиск її оздоб.
Прошитий золотом багряний шовк тіари,
карбункулами саджені разки,
намиста, де сплелись цехіни і динари,
потворно грубе окуття руки,—
все це повз нас пробренькало, промріло,
пролинуло, війнуло, пройняло,
і відблиск міді впікся, мов жало,
у наше вражене, в охляле наше тіло.
Що це було, з'явившись так зненацька?
Чи наречена з курдського села,
чи гнана лихом грішниця кипчацька,
що на покуту крізь віки ішла?
Примара віща чи мара безглузда?
В ній був і шал, і міць, і таїна.
Порфіроносна вісниця Ормузда
чи жриця хеттських пастухів вона?
Її ми не впізнали й не впізнаєм,
та збудженням сягаєм і вчуваєм,
як яву літ, як вість, як торжество,
що над безодень стрімкопадним краєм
повз нас пройшло крутим рубіжним плаєм
таке чуже нам та близьке єство.

III

Твоїм ім'ям освячую вечерю,
про тишу тост на твій підношу взір.
Не трачу фраз, не марю, не химерю
у тиші й тьмі своїх священних гір.
Гірку траву вкладу в жовтавий сир,

і димне м'ясо щедро розчикрижу,
і багрянистий висмокчу інжир —
твоїх прапредків споконвічну їжу.
Тоді вмочу шкуринку хліба свіжу
в отеплений твоїм рядком чихир,
і раптом вгледжу, як в мегрельську хижу
ти входиш, всім смертям наперекір,
нам несучи поезію і мир.
Мені прихід твій не навдивовижу,
бо в світ вернув ти, як в питомий двір.

1973

УМАНСЬКІ СПОГАДИ

ІСКРА

Влітку 1903 року в Умані в підпільній друкарні було надруковано № 41-й та № 43-й ленінської газети «Искра».

З вагона вийшла. Суховій
гнав хмуру куряву над Уманню,
аж враз обпік обличчя їй
різкий потік скрегтання й хрумання.
Він гне кущі,
він б'є об шлях,
жене по гиччю і ломаччю
колючу пилюгу гарячу,
на змах
навалюючи змах.
Він гонить прах,
перевіяний прах,
по обдертих полях, по байраках розверстих,
по смугастих стовпах, по розгонистих верстах,
крізь увесь прастарий суходіл.
І здається — не стане вже сил,
І здається — не буде вже краю...
Хвильовим трепетанням одчаю
конвульсійно здригається пил.
Цим прахом злобливим,
задушливим мливом
дихає світ наокольний хапливо,
дихає злиднями, кривдами, бідами,
голодом, хворостями, зненавидами,
горем, образами, люттю, наругами,
зойками й скаргами недолугими.
Народ, зневажуваний, скривджуваний,
зраджений,

надією ще тільки-тільки збуджений,
розшарпаний, несталий, незгромаджений,
на злигодні безвихідні засуджений,
приречений на каторжні труди,
все ж виходу шукає.
                                        Де? Куди?
Іди, мети,
            шалена віхоло,
роздмухуй присок, жар збуди,
щоб попелисько знов задихало
високим полум'ям біди!
Громадно
            йдуть
                        багрові хмари
по всіх околах, всіх видноколах
Пора пожарів. Пора покари
віщує спалах,
                        гуде на сполох...

З вагона вийшла. Кошик аж похрускує
і крехкотить з незвичної ваги,
обв'язаний залатаною хусткою
від поглядів, од спеки й пилюги.
Нелегко буде, але донесе —
версти від станції, либонь, чотири —
по вибоях і викрутах шосе,
повз сірі хижі, огорожі сірі,
обсмиканих акацій сіру хирість,
і сірість неба, й вулиць вбогу сірість,
крізь сірий вітер, сіру пилюгу
і крізь свою роз'ярену жагу.
Хай сипле в очі попелом і жаром,
мете назустріч порох, послід, грязь,—
вона крізь вихор
                                темно-шумним яром

кудись до когось прийде звідкілясь.
Вона — худа, тривожна, тонкорука,
аж чорнорота, втомлена така...
Порипує кошик, і ниє рука,
і вихору виє розпука.
Який же він довгий,
цей подув, цей пил,
цей пал, безконечно нудотний,
цей сморід нужденних осель,
цей випар наморених тіл,
цей вихор, як вигук скорботний!
Він зводить над долом розкрилля круте,
він з розуму зводить,
трясе,
охимерює,
збирає всі зойки
і потім потопом мете
по змучених землях глухої, як небо, імперії.
Ти в ньому вчуваєш
і гострий жандармський сюрчок,
і шепоти в'язнів у сірій тюремній одежі,
і ляскіт нагайки,
і посвист стрибучих різок,
і стогін покори,
і мстиве ревіння пожежі.
Ти в ньому вчуваєш
свій голос,
і інших,
і всіх
збунтованих, гнівних, грядущих і правди
прагнущих,
розкиданих скрізь по Росії, по тюрмах її
кам'яних,
по нетрях її городів, по руднях, і кузнях,
і пущах...

І все-таки
тут
ти — одна,
в цій вражій іржавій ярузі,
наповненій вітром,
загрузлій в чіпкім чагарі,
але десь отам,
за горбом,
але десь отам,
угорі,
є хата,
є діло, є віра, і люди, і друзі.
Важко іти перевтомленій жінці,
ноги зашпортуються на стежинці,
серце аж в горлі гірчить і пече.
Трохи іще. Трохи іще.
Яром пройти іще трохи
проти вітру і проти епохи,
і проти загрози, і проти судьби,—
туди,
за кущі,
за тини,
за горби,
де стежка губиться в бур'яні,
де глечик з геранню стоїть на вікні,
хилячись світло-рожевою бростю,—
знак, що навколо — порядок і лад,
знак, що господар зустрінути рад
вчасно прибулу гостю.
На хвильку присівши для перепочинку,
знімає муаровий свій капелюшок,
скидає закурену пелеринку,
обтрушує кошик од пилу й окрушок
і з нього виймає з-під книг і білизни
мотузкою туго обв'язані паки —

тягар потайний,
небезпечний, залізний,
сріблисті, з металу карбовані знаки,
пакунки друкарських шрифтів прямокутні,
свинцеві зернини:
                                        зростати з них мають
зненáвисті й гніву врожаї майбутні,
як з іскри потужні пожари зростають.

Кінчивши з пакунками поратись, жінка
повільно підводиться, каже господарю:
— Іще привезу, бо це тільки первинка.
Везла і тремтіла. Втомилась до одуру.
Від втоми буквально валюся із ніг.
— За вами на станцію вийти не міг.
Ви ж розумієте...
                                        — Так, розумію.
Іще не хватало того суховію...—
О той суховій, нестерпучий той вітер!
Хай віє всю ніч.
                                        Нам безпечніш складати
в наборної каси спокійні квадрати
хрусткі і гранчасті кристалики літер.
О домик над яром — таїн охоронець!
Пора починать пильне діло своє,
докіль через шпари старецьких віконниць
ранкове світіння струмком не заб'є.

Вона виїздила, щоб тричі вертатися.
На станції бігали, наче зачумлені,
спітнілі жандарми,— та що може статися
в богоспасаемім граді Умані?
Їздять військові, попи, землевласники,
дами, купці, адвокати, кабанники,
возять цукерки, мадеру на празники,

сало, варення, матерію, пряники.
Роблять кар'єри, клопочуть про грошики,
пнуться і дмуться, у поїзді сидячи.
Стануть вони, комерсанти чи дідичі,
щось недозволене сунути в кошики?
Мління і тління провінції тихої —
хочеш не хочеш — до сну призведе-таки.
Тільки звиваються пороху вихори,
та в синагозі б'ють вікна кадетики,
та на базарі перекупки туляться,
лаються, радяться щось по базарові.
Жінка в пласкім капелюшку муаровім
сходить до яру з Дворянської вулиці.

Яр, що заріс лопухами підласими,
всохлим будяччям, морщавою гичкою.
Хата. І ніч над наборними касами,
ледве освітлена кволою свічкою.
Очі, безсонням до різі розпечені,
втоплено в текст. Невідривно вдивлятися
в аркуш, привезений тайно з Німеччини,
щоб, поспішаючи, не помилятися,—
літера в літеру, шпація в шпацію.
Точна складачка все змірює й зважує.
Може, десь в Лондоні, на еміграції,
Ленін на з'їзді з газетою нашою
виступить, кажучи: «Мали ми рацію,
вибравши Умань...»
                              Свій кошик з поклажею
ти ненамарне тягала ярами,—
ось вже набір в прямокутнику рами,
ось вже три тижні, як прянуть світанки,
ось вже три тижні складаються гранки,
тиснуться букви бочком до бочка.
Праця — як пристрасть п'янюча й рвучка,

праця — як напад тривкий лихоманки.
Робиш і ждеш — чи не чути сюрчка,
чи не шмигають десь кроки шпика,
чи поліцаї не лізуть на ганки?..

Свічка тріпоче — то скрикне, то зблідне.
Поруч покладений текст ледве видно,
жінка вглядається в нього, й проказує
слово за словом і фразу за фразою,
і після вперто повторених чи́тань
букви потрібні упевнено ловить:
— «Партія... каждый ее шагъ рассчитанъ,
чтобы массовымъ движеніемъ подготовить
изъ необученной толпы своихъ сторонниковъ
крѣпкіє кадры побѣдоносного войска...»
Ти знаєш,
            що партії воля геройська
рядки ці зладнає в залізні ряди,
колонки ці здвигне в могутні колони,—
і жодні завади або перепони
не зможуть спинить їх грізно́ї ходи.
Ти знаєш, що труд свій звершаєш недаром
і топчеш немарно крутий манівець
до хатки над курявим уманським яром,
де вплавилась гнівом і жаром в свинець
та іскра, що стане невдовзі пожаром...

* * *

Сімнадцять літ минуло відтоді.
Нові часи і люди молоді
до Умані прийшли для добрих змін;
і тільки яр незмінний був один.
Старий відлюдник, хмурий нелюдим,
затявся він в здичавленні своїм.

Буяв бур'ян. Дерзкіше поросли
кущі повію, купи бугили,
чапів пирій, дубіла лобода,
в піскарні вниз повзла жорства руда,
з лишайних круч стиралися стежки,
і мало хто йшов ними навпрошки
до хат, що, вгрузши в душні чагарі,
дахами рижими лиснїють на горі.

Тим яром я, хлопчина, часто біг
в бібліотеку попитати книг,
проходив мимо хати через сад,
де — хто це знав! — сімнадцять літ назад
ішла, обравши скритні манівці,
худенька жінка з кошиком в руці.
Я неуважно переходив рів,
байдуже над безлюдним яром брів,
топтав недбало стебла полину,
не маючи й передчуття тих див,
що скоро їх почую й спом'яну
оцю хатину, яр і перелаз,
коли дізнаюсь, вражений нараз,
про уманської хати таїну.

Відвідувач, обізнаний з усім,
ввіходив я в бібліотечний дім,
в його сумирність, в тихий шелест книг.
За давні стіни гомін площ міських
не проникає. Жінка за столом
щось пише, сивим хилячись чолом.

Частіше й частіше ті роки далекі
пригадую. Бачу у спогадах знову
у синьому присмерку бібліотеки
її, чорно вдягнену, білоголову.
Я згадую. Я не забув. Не забуду

учительки юних поривів моїх,
причетної світлому людському чуду,
незмірної радості й владності книг.

Як вміла оця книголюбка,
ця сива стара більшовичка
нові дивовижні світи розкривати мені!
Хороброю тропкою кожна книжкова поличка
вела в людські долі, часи і простори земні.
Я з Гонтою плакав на скровленім уманськім попелі,
і Пушкін, і Лермонтов серцем стрясали моїм,
я поруч Толстого стояв на валу в Севастополі,
я разом з Сенкевичем входив у цезарський Рим.
Шекспірові сни, що примарились літньої ночі,
потворні і гарні паризькі химери Гюго,
некрасовський стогін,
Франкові видіння пророчі,—
о захвати й муки прекрасні, палючі, урочі
хмільного читання, палкого читання мого!

— Оксано Петрівно...— я змовив, до столу її підійшовши.
Той стіл тут стояв, як очвара,—
дебелий, тяжкий, старопанський.
— Запізно приходиш, хлопче. Стають уже ночі довші.
Де ти живеш?
— За яром. Знаєте, по Дворянській...
— Знаю,— сказала.— Знаю. Навіть чудово знаю.
Часто цим яром ходила в роки свої молодечі...—
Змовкнула. Я біля столу стояв собі нишком скраю,
відчувши, що розпочати балачку було б не до речі.

Осіннє повільне смеркання
вливалося в давні мури.
Вона нахилилась до столу,
і руки її розгортали

нові, нерозрізані книги, недавно прибулі брошури,
плакати Політуправління й свіжі газети й журнали.
Вона звідти вийняла книжку в обкладинці непомітній,
і якось чудесно сяйнуло її хоровите обличчя:
— От щойно прибула в Умань,
хоч вийшла, напевне, в квітні
ця книга, присвячена дневі
його п'ятдесятиріччя.
Візьми. Прочитай. Подумай. Відчуй молодою душею,
яка-то живе разом з нами
людина правдива і славна
і що кращі люди світу
в час Ленінового ювілею
про нього казали й писали.
А я ж його знаю здавна...
Це сталось нежданo і дивно.
Промкнуло, як блиск осяйний,
той світ, не розгаданий мною,
в якому жаждиво живу.
І він заяснів,
заіскрився,
мов жар непогаслих подій.
Горіння. Рішучість. Подвиг в годину передгрозову.
Підпільна друкарня «Искры». Доставки свинцю і паперу.
Загорнуті в латану хустку, тяжкі, небезпечні шрифти.
Стежки, щоб не трапить на очі жандармському офіцеру
і яром загрозливо-темним
до хати нарешті дійти.
Безсоння. Напруження. Віра в свою правоту безсумнівну,
в свою нешумливу роботу, бережену в таїні.—
Захоплений і здивований, я слухав Оксану Петрівну —
глибини єства її скриті
видимі зробились мені.
Я бачив її помарніле лице,
і очі примерхлі, небистрі,

і втомлені руки, і пальці тонкі
старої складачки «Искры».
Побачив я:
іскра
світилася в ній.
Так раптом розкрилось для мене
суття світлоносне цієї душі,
горіння її достеменне.
Ні, я не забув.
Я не можу забуть.
Я, переступивши поріг,
ввіходжу в минуле.
Задумливий дім,
і шепіт розгорнутих книг,
і зустріч з великим, незнаним досіль,
і радість прозріння поривна...
Літа проминули у щасті й біді,
але і тепер,
і тепер,
як тоді,
уважно вдивляється в очі мої
безсмертна Оксана Петрівна.

1972

БОГИ ЕЛЛАДИ

Брязками та блисками,
Іскрами, мов рисками,
Висвистами, вискоками, дзвонами,
Дзеньками, стрибками, вихилясами,
Довгими цибатими тромбонами,
Забубнілими, як пузо, тулумбасами,
Заревілими, як бугаї, пузонами,

Переборними бравурними валторнами,
Горнами розкотисто мажорними,
Гуком труб,
Втиснутих до спухлих губ,
Громохко, звично, урочисто
Ввіходив восьмий полк в старе маленьке місто.
Грав оркестр перед полком,—
Сунули за ним гуртом
Полкові кіннотчики,
Чубчики-молодчики.
Кінь дрижав під вояком,
Пирхав, вихиляв задком,
Шлях копитом штурхав.
Збитий пил ставав стовпом,
Під ногами пурхав,
Бурхав під підковами,
І загрозливо крізь пил
Коні зиркали навкіл
Зіньками багровими,
Ошалілими від спеки і від галасу.
Отак кіннота в місто бучно входила,
До станції базарним плацом пхалася,
А музика над нею верховодила,
Виводила, розводилася, гралася.
І на чолі усіх колон
Скакав, кричав у тон, не в тон,
Розгуляний, захриплий вкрай
Пустун, джигун, жартун, піжон,
Співун, ігрун, горлай —
Корнет-а-пістон,
Золотосяйний корнет-а-пістон.
Із млостю, сльозою, надсадою вів
Улесливий голос корнет-а-пістона
Про білих акацій задушливі грона
Принадний, занудний і модний мотив.

Вслухаються в пісні зворушливу сповідь
Зухи, рубаки, бійці, кавалери,—
Їм би галопом, їм би кар'єром.
Годі. Інакші порядки й манери.
Кроком. Приструнитись. Не сквернословить.
— Хто там вовтузиться? Хто гави ловить? —
Звівшись в стременах над жовтим сідлом,
Дивиться грізно назад політком.
В'їлися в руки його шкарубкі
Шахтного пороху сині крапки —
Пружно він держить в крапчастій руці
Повода виструнчені ремінці,
Гостро поблискують очі старі,
Глухо бряжчить револьвер в кобурі.

Шум як запхнувся, заткнувся, замовк.
Зладнано дзвонить бруківкою полк —
Видно, іще не дізнавсь, що відтак
В Умані в нього останній бівак.
В сумці походній везе політком
З штабу шифровку, як бути з полком,—
Тих відіслать до запасних частин,
З тих сформувати ударний загін,
В тих, що почать колотнечу могли б,
Зброю забрати, віддати в ревтриб.
Їдуть навстріч неминучій біді
Русі, чорняві, біляві, руді,
Хвацькі постави, вояцькі чуби,
Вуса насторчені, вперті лоби,
Голови зайд, одчайдушних гульвіс —
Вихор чи вирок у полк їх приніс.
В того на маківці плями п'ятак,
Де оселедця зрощав був козак,
В іншого вип'ялась з-під козирка
Пишним букетом чуприна гінка,

Кручена, випещена, запашна,
Змащена мастями в батька Махна.
Інший на себе в красновськім полку
Френчик англійський натяг нашвидку,
Тільки не красить вже плечі погон,
Зірваний в розпалі втечі погон.
Різноголосиця лиць і пригод,
До переможців присталий наброд,
Здатний стріляти, рубати, сікти,
Але в майбутнє не годний ввійти.

Всяких доль шалена плутанина,
Послiддя битв, лахміття різних січ,
Огнем війни обсмалена картина
Строкатих форм, озброєнь і облич,—
Поблякла синь гусарського мундира,
Черкеска — знятий з ротмістра трофей,
Жупанника фалдиста свитка сіра
І розмірів гігантських галіфе.
Штани, мов луг, в трояндах і гірляндах,
Пістрявих килимів барвистий плюш,—
Іще тоді, як хизувались в бандах,
Пошили їх собі на втіху душ.
Були найкращі в командира роти,
Всіх дивував розкішний їх фасон,
Де на штанинах маяли навпроти
Цариця Савська й мудрий Соломон.
Коли комроти їхав — крильми птиці
Метлялися обабіч жеребця
Рожева постать Савської цариці
І голуба кирея мудреця.
Лиш комісара штатські брюки,
Хапком заштопаний піджак,
Були предметом скрухи і розпуки
Для полкових заводіяк;

Проте його це не змогло стривожить,
І, черевики впхнувши в стремено,
Він зрікся всяких спроб давно
Свою гніду кобилу підострожить,
Хоч, видно, знав в боях і людях толк,
І бездоганно мчав в атаки клусом,
І міг примусить, не моргнувши вусом,
Коритися цей горлохватський полк.
Тепер, нашоршений, уважний, мовчазливий,
Він їхав поруч з стягом полковим,
І музики навальної розливи
В'юнкими вирами вертілися за ним.

Так гучно й бучно, важним чвалом
Під коней храп і сурем спів
В завмерлу Умань восьмий полк вступив
І став на станції привалом,
І міг би вже прийти порядок,
І міг би прикурнути політком,
Коли б з-за приміських посадок
Нежданий поїзд не хльоснув свистком.
Звідкіль? Чому? Давно між трухлих шпал
Повиростали полини густі,
Давно гудків не зачував вокзал,
І вкрились ржею рейки на путі.
Та ось між акацій, грабинок і лоз
Виповз присадкуватий паровоз,
До рампи поволі пропхався,
І під обгорілим пакгаузом
Спинилась, гальмуючи з ревом колеса,
Валка вагонів довготелеса.
До паровоза, що хекав помалу,
Бігли бійці і тягли кулемет.
Дибав поважно начальник вокзалу,
Вдягши поспішно пунцовий кашкет.

— Хто там в Христинівці? — Наші. Червоні.
В Умань одправили дров ешелон.
Сіль та газети в поштовім вагоні,
Ящиків звідкись з Одеси вагон.
— Хлопці! Сюрпризи від мами Одеси!
— Гей, відступись! Хай проходить матрос.
— Де тут матроси? Нечоси й нечеси!
— Часом ти сам не з махновських нечос?
— Не підпущу до казьонного грузу.
— Бачиш оце?..— Ану, спробуй удар!
— Годі! Дайош! — Ти не шарпай за блузу.
— Мать твою...— Тихше, братва! Комісар.—
Вийшов з вокзалу повільно й похмуро.
Став.— Хто найстарший? До мене сюди.
Де ваш мандат, документи, фактура?
Крім залізничників, всі відійди!

Натовп, чекаючи на несподіване диво,—
Ящики вин, чи тютюн, чи консерви, чи чоботи,—
Перед вагонами завирував галасливо,
Став гуркотіти, штовхатися, гупати, хрьопати.
Сонце на нього валилось важчезним обвалом,
То холодило, то обвівало гарячкою.
Спека суворо стояла над сірим вокзалом,
Над почорнілою з диму пожеж водокачкою.
Спека, і спрага, і сонячна млява бездонна.
Степ онімів, тільки струмені куряви шемрали.
Ржаво завивши, шарпнулися двері вагона,
Рвучко розсунувся отвір квадратної темряви.
Кинулись люди, побабрались трохи всередині —
І потягли на перон захаращений ящики,—
Написи, чорною фарбою чітко наведені,
Стругані дошки, уже посірілі й замащені.
Зашамоталися, захвилювались, засіпались.
Планки й шалівки тріщали. Додолу посипались

Стружки, і клоччя, і шмаття, і пил потерухи.
Хекали люди від поспіху і від задухи.

Ящики порозпадались. Сонце, як вибух, сяйнуло,
Сонце огромне і голе, сонце жорстоке, як зброя,
Вдарило просто об мармур, бризнуло вихором іскор,—
І засвітився зненацька, очі дивуючи людські,
Камінь прегарний, мов тіло, позолотіле від сонця.
Гори прозорі Каррари, дар Лігурійського моря,
Обраний людством для втілення радості, мислі і вроди,
Сяючий мармур Італії — ось він, пронизаний сонцем,
Мліє, виблискує, мріє перед задивленим людом.
Натовп замовк приголомшено. Промені заколивались.
Вийшли з вагонної пітьми красиві прадавні богове
І на пероні стали перед розбитим вокзалом,
Перед розпеченим степом, перед закуреним небом.

> Влітку 1918 року на станцію Умань прибув незвичайний вантаж: ящики із статуями богів Стародавньої Греції. Ці статуї року 1910 замовило одній італійській фірмі царське Удільне відомство. Йому тоді підлягав славетний уманський парк «СОФІЇВКА». Скульптури, призначені для оздоби парку, були 1914 року виготовлені і через п'ять років дивовижним збігом обставин доставлені через Одеський порт до Умані.

Одяги марні знявши, свого не соромлячись тіла,
Очі сліпі й всевидющі в погляди людські втопивши,
Вийшли з вагона боги дуже спокійним робом,
Стали один за одним на спопелілу землю.
Бистрий, буйноволосий, охоплений вітром і світлом,
Бог ліву руку простер — чи ліру тримає, чи кличе?
Музикою і промінням постать юнацька співає.
Слухають люди й богове пісню його сонцехвальну.

Гарну оголену жінку не знітили погляди людські —
Знітив цей спів, що звучить в мармурі вічноживому.
Перса свої прохолодні богиня прикрила рукою,
Чисте, мов чаша квітки, лоно своє затулила.
Друга, велично й довірливо скинувши з стегон покрови,
Владно над світом підноситься, сильна, хоча і безрука.
Поруч із нею третя, струнка, прудконога, рішуча,
В парі з ласкавою ланню до гаю у даль поспішає.
З нею навзаводи мчить, крильця до п'ят прив'язавши,
Берло трьохкриле піднісши, шапку надівши крилату,
Щастя розвідник і вісник, лукавий гонець Олімпу.

Ось що на станції Умань в рік революції другий
Сталось на подив і посміх для зібраних тут бійців.
Що це було? Привиддя? Випадок? Чудо? Наруга?
Вийшов вперед комісар. Натовп тихіш зашумів,
І комісар вдивився в камінні обличчя божеств,
В трепет їх тіл нерухомих, рук їхніх вічний жест.
І задумався комісар, навіть не чуючи гамору.
«Я знав, що такі існують релігії давньої ідоли,
Я чув, що таких і досі вирізьблюють з білого мармуру,
Та очі мої їх не бачили, думи мої їх не відали,
І ось вони отут, переді мною,
Стоять, прекрасні, світлі, супокійні,
Як світлий сон чи сонце після бою,
Як світлий мир, просвічений крізь війни.
Не бачив досі я ніде й ніколи
Таких красивих, як оці богове,
Як їхнє тіло, величаво голе,
Як їх лице, живе, хоч мармурове.
Та й де я міг побачити таких —
Осяяних, озорених, промінних —
В труді і тьмі нещадних днів моїх,
В безпросвітку шахтарських змін незмінних
Чи нині в битвах, в маршах безупинних?

Хай хоч зараз наш народ побачить,
Якими справді гарними є люди
І що для нас недальній час той значить,
Коли, як бог, красивий кожен буде.
Хай люд побачить на своїм віку
Оту красу, яка настане згодом...
Відвезу богів я у «Софіївку»,
Поставим там перед народом.
Ясно, що це треба погодити
З повіткомом,
Щоб доцільно використати
Для конкретних завдань політпропаганди
Серед бійців
І трудящих мас міста Умані».
Отак подумавши,
Політком обернувся
І знову пішов у вокзал.
А тим часом
Виступив з юрби комроти,
Що всміхавсь глузливо доти,
І відчув загал лихе
В тому, як ішов пероном
Він в своєму галіфе,
Схожий брюк чудним фасоном
На довжезну букву «фе»,
На бундючну букву «еф».
Розпишавсь він фанфароном,
Розфуфиривсь фертом-фатом,
Всіх фартових франтів шеф,
І під плюшем волохатим
Грав сідниць крутий рельєф,
Бо, роз'юджений до дрожу,
В нього сіпавсь кожен м'яз:
— Цю безштанну брашку божу
Порубати саме раз! —

Він одчував, як у нього всередині
Хмурі позиви трощення й знищення
В череві, в нутрощах, в нетрищах вміщені,
Кубляться,
Спазмами й корчами зведені,
Шарпають, шастають, виють, підносяться.
Злості не стерпіти. Хоті не винести.
Вщухла натовпу різноголосиця.
Слухай похоті, як повинності!
Вистрели!
Чуєш? Схопися і вистрели!
Хай просвистить, хай січе і розколює,
Мармур розщепить шпаринами бистрими,
Друзок вапнистий посипле на колію!
Маузер лязкнув.
Ліг на лікоть.
Вдарив.
Кулі гострий цьвох.
Випнув роздрузканий лікоть
Вражений пострілом бог.
Він похитнувся, немов завагався:
— Бігти? Куди б? Коли б? —
Знов чорно-сизий маузер
В кулак розгарячений влип.
Знов довге дульце напружено цілиться.
Зморщивсь плескатий, як цегла, лоб.
Очі заціпились. Здулась потилиця.
Влучити. Врізати. Щоб рознесло.
Він не поступиться.
                    Він не помилиться.
Гола богиня під мушкою хилиться.
Мить!
      І дві.
            І три.
І враз

З брязкотом маузер на землю падає.
Аж закрутився комроти. Сказ.
Хто осміяв його перед громадою?
Не прощати ж таких образ.
Зігнувся. Маузер підніс. Потряс.
Що йому буде тепер завадою?
Тиша.
Незрушно стоїть політком.
Дивиться в очі несамовитому.
Спиниться? Кинеться? Скочить стрибком?
Сказиться? Зважиться? З шпалера битиме?
— Зброю віддать! —
Комісар протяг
Руки до скорчених пальців комроти.
Маузер шарпнувся, як пес, в п'ястуках
З ярої люті, зі згаги, з охоти,
І раптом він рильцем жадібним поник,
Тільцем гранчастим звалився убік,
І комісар його взяв із долоні,
І німо й самітно померх чоловік
В розкішнім уборі своїм на пероні.
Мигнувши гусарським змарнілим мундиром,
Мотнувши зів'ялими зразу рейтузами,
Один, занапащений, кинутий друзями,
Пішов до вокзалу він з конвоїром.

Вранці знову зашуміло,
залунало,
загуло
Так, що в шибках забриніло зліплене з уламків скло.
Це на брук перед вокзалом,
вкритий пилом, згаром, гиддю,
Вийшла полкова музика, пишно блискаючи міддю.
Знову горни загорлали,
бахнув басом тулумбас.

Дріб копит і грім тачанок довгу вулицю потряс.
Гей, тачанка по тачанці,
вкрита коцом,
вмита вранці.
Знято ззаду кулемета, взято сіна по в'язанці,
А на сіні —
по богині чи по голому божку,
Щоб не било, не трусило кладу дивну і важку.
Позбиравсь на площі натовп уманців та уманчанок,
Подивитися охочих на процесію тачанок.
Всяких бачили прибульців,
і з околиць,
і приблуд,—
Раз дванадцять за півроку влада змінювалась тут,
Та такенні, небуденні,
дивовижні, променисті
Ще ніколи не бували в нашому малому місті.

От підвелася богиня на килимом вкритій тачанці,
Білі зіниці втопивши у куряву уманських вулиць —
Ти проїздиш повз люди. Сірі вони й неохайні,
Вбогі вони і сердиті, але не вчинять глуму
З тіла твого нагого, з твого животворного лона.
Вслід за богинею бог протягує зранену руку,
Наче розпитує шлях крізь Умань у вічність,
у сяйво,
В світлі гаї України,
в роздуми добрі народу.
Звівся на третій тачанці крутобородий велет —
Стан огорнувши хламидою, він до юрби нахилився,
Хоче рукою щедротною людям сувій передати.
Хто ж повноправно прийме через дві тисячі років
Писану велетом повість про людське страждання і віру?
Хлопче, посланче крилатий!
Які провіщаєш ти вісті

Бідним хатинам міста, шумним каштанам парку?
Що ти несеш?
                    Відраду?
                              Відблиск небес?
                                        Сподівання?
О, утоли нашу спрагу! О, звесели наші зори,
Зморені горем. Ми — люди, ми — з плоті і болю богове,
Ми дожидаєм на звістку, подвигів наших достойну,
Тож і приймаємо вас, житці верховин трудносяжних,
Не як приблуд.
                    Приймаєм як незрадливих друзів.
Входьте у наші землі.
                              Входьте у наші думи.
Так — чи приблизно так —
Міркував політком,
Їдучи ззаду тачанок,
Шкапу гніду підганяючи прутиком свіжим лози.
Рік був рясний на зливи. Почав вуркотати ранок.
Вип'ють богове Еллади нектар степової грози.

1968

СІЛЬ

Добредем? Чи на кривому шкворені
Не захрясне й хрусне передок?
Добредем? Чи наші коні зморені
Ще потягнуть далі хоч на крок?
Треба стати десь не при дорозі,
Пошукать пристанку й темноти,
Щоб коштовну нашу кладь на возі
Від очей жадібних зберегти.
Так і станем просто неба в полі,

Просто прірви, просто зірки втрьох.
Вічність нам розкриється поволі,
Повна тайн, і ма́рень, і тривог.
Горілиць впадеш ти перед нею,
Вогник думки ще мигтить на дні.
Наче ключ, пронизаний зорею,
Граєш, світиш, дзвониш в глибині,
І спливають мрій сріблясті тіні —
Водоростів пасмуги бліді.
В ключевім і зорянім тремтінні
Йдуть думки, мов кола по воді.
Відсвітами гострих зір проколотий,
Витягшись, як жертва, на траві,
Слухаєш бриніння піль навколо ти,
Слухаєш погрози грозові.
Чи зірниці ходять небосхилами
Чи відлуння дальніх канонад?
Сквирськими ярами задимілими
Панське військо сунеться назад.
Впрост і вхльост сікли клинки будьоннівські,
Шпарили швидкі шрапнелі вись.
З льоту, з маху рвали люті коні в скік,
Лавою за лавою ллючись.
Ристю били в шар тяжкий чорно́зему
Тисячі і тисячі підків.
Захід хмуро розпалався грозами.
Рейд громів на Вінницю стримів.
Ми бредем дорогами принишклими,
Де недавно ще гули бої.
Кінські трупи луплять очі вишклені,
Шкірять жовті щелепи свої.
Брухт побоїщ. Битви ржаві пристрої.
Шмаття. Мотлох. Вирви на ріллі.
Схови смерті, по-вояцьки бистрої,—
Чорні, голі горбики землі.

Ми вглядаємося, ми це бачимо,
Розумієм і тлумачим це,
Хоч нелегко зорові хлопчачому
Розпізнать історію в лице.
З нею тут зустрілися не вперше ми,
Бо й тоді явилась нам вона,
Як в шоломах гостроверхих вершники
Стукнули до нашого вікна.
І ввійшли, подзвякуючи зброєю,
Острогами креслячи поріг.
Придивлялись лячно й невпокоєно
Ми до шумних парубків оцих.

Отак у нашій хаті і замешкав
Товариш Тит Прокопович Аникін,
Колись-то «вічний» пітерський студент,
Тепер кінноармійський комісар
І більшовик з ще довоєнним стажем.
Замешкав? Власне, він сюди з'являвся
Лише надвечір, щоб заночувать,
А цілий день сидів у штабі ЧОНу
Чи в повіткомі довгі ради вів.
Вночі ж, наливши в мисочку олії,
Вмостивши гнот на поплавці з картоплі,
Світив тремкий каганчик і читав,
Щось бурмотів, щось нотував, щось креслив,
Хоч прокидався рано. Йшов вмиватись,
Невиспаний, блідий, червоноокий,
Але всміхався: «Зачитався знов!..»

Я вранці часто вкупі з ним виходив,
До штабу — він, а я — в музей до школи,
Де Гнат Лукич Майстренко, наш учитель,
Збирав трипільські червонясті глеки,
Позеленілі леза й персні скіфів,

Козацький скарб, кресала і люльки,
Поміщицьку побиту порцеляну
І сорочки зотлілі кріпаків.
Я з Янеком у Гната Лукича
Були постійними помічниками,
Хоча й не завше гідними довіри,
Бо якось два трипільські черепки
(Узорчасті, прекрасні, незрівнянні!)
Геть розтрощили. Гнат Лукич нас лаяв,
Та Янека Хмелевського не дуже
Проймали дорікання. Він, кирпатий,
Посипаний веселим ластовинням,
Меткий, хапкий, розтріпаний хлопчак,
Не хтів задовго слухати напучень,
Не вчився вміло клеїть черепки,
А от шукати лазу в катакомбах,
Або іти розкопувать кургани,
Або вижебрувати в баби праник,
Цяцькований штудерно,— це він вмів.
З родиною Хмелевських ми були
Сусідами, а з їхнім сином Яном
Я років сім сварився і дружив,
Хоча ходив в гімназію він польську,
Я — в українську.
І, признатись, часом
У герці Богуна з Володийовським
Ми билися, аж юшка з носа йшла.
Одного разу Гнат Лукич Майстренко,
Старовини захоплений дослідник,
Вивчаючи фортечні давні ходи,
На льох Хмелевських в розшуках натрапив,—
До свого льоху Янек з ним поліз,
А виліз звідти — зух і археолог,
Шукач скарбів, ентузіаст розкопок,
Розвідник темних історичних тайн.

Отак зв'язала доля нас з музеєм,
І про музейні клопоти я палко
Товаришу Аникіну казав.

Були в музеї дуже пильні клопоти.
Дверима вміло польське панство грьопати;
Не дочекавшись в Умані Пілсудського,
Тікало геть, покинувши на будь-кого
Свої доми, свої сади насаджені,
Майно, клейноди, добра нагромаджені.
Те — спалено, те — стоптано, те — втоплено,
Розпалось пилом, повкривалось попелом,
Пішло в непам'ять, розбрелося в закути,
Щоб в скринях тліти, по коморах блякнути.
Але на що були б тепер обмінені
І панські вази, і макітри глиняні?
Як зберегти ці речі, гідні подиву?
Як повернуть народний скарб народові?

Аникін якось сам прийшов в музей.
Ми потім, вкупі з Гнатом Лукичем
Зібравшись, палко мріяли: ачей
Невдовзі наші розшуки почнем.
І сталося. За днів приблизно п'ять
Пішов до повіткому Гнат Лукич,
Щоб документ партійний прочитать
Міг безпартійний фахівець увіч:

> «Загальні збори бійців і командирів Частини Особливого Призначення (ЧОН) Уманського гарнізону, заслухавши доповідь тов. Аникіна Т. П. про важливість історичної науки, постановили:
> 1. Допомогти зміцнити матеріальну базу Уманського історичного музею, розташованого в приміщенні школи № 1.

> 2. Створити фонд для обміну чи придбання в населення Уманського повіту історичних цінностей. Для цього виділити триденну пайку солі, призначену як бійцям, так і командирам Частини Особливого Призначення (ЧОН) Уманського гарнізону».

Її несли побожно й пильно в жменьках,
Зав'язували в хусточок кінці,—
Нечиста, скаламучена, сіренька,
Вона злипалась грудкою в руці.
Ділилися по крихті, по окрушці
Кристалики хрусткі й гірчаві ці,
Бо мали тільки хворі та бійці
Гранинки солі у казенній юшці.
Її не стало. По шляхах війни
Її не везли возом по-чумацьки.
З Майкопа прискакали скакуни
З цілком інакшим вантажем вояцьким:
Шинеля, шабля, карабін, чувал,
Зав'язана в ганчірку горстка солі,
Щоб присолити, ставши на привал,
Шмат житняка чи купку бараболі.
Хай веселить нужденну їжу сіль,
Хай бадьорить смутне і прісне їдло,
Хоч, як в аптеці, мірять на гаріль
Звичайну сіль бійцеві остогидло.
Проте одміряв. Пайку на три дні
Насипали у лантухи. Немало
Заважили ці крихти соляні,
Завинуті в рогожне сповивало.
Дали ще нам не кращу із підвід,
І двох коняк, лише брести спроможних,
І по шляхах буремних і тривожних
Ми втрьох за возом рушили услід.

Ми ішли сторожко біля воза.
Прах боїв. Навальний слід копит.
Ми ввійшли в грізний воєнний світ,
Світ надії, гніву і загрози.
Перед нами розгортався він
Шляхом битим, темним, несходимим.
Десь ще падлом дихало і димом,
Нудно тхнуло смородом руїн.
На поля, мов жирна сажа, галич
Падала, кружляючи, униз.
В'юнилася, вкручувалась в далеч
Колія розвихляних коліс.
Дивні мандри. Проща чудернацька
По страшному узміню епох.
Що чекає? Що прийде зненацька?
Втрьох бредем, беззбройні й кволі. Втрьох.
Шукачі омитих дужим вітром,
Торкнутих розбурханим вогнем
Явлень людства.
                         Ми їх збережем,
Струсим попіл, прах і кіпоть витрем;
В дім новий, у світлий дім внесем
Думи людства, вписані в полотна,
В книги, в камінь, в бронзи ярий жар.
Чи насправді їм ціна достотна —
Цей вояцький, цей бідацький дар,
Дар людей суворих і нехитрих,
Дар нужди — земна священна сіль?
За всі барви світу на палітрах —
Купка солі, сіра мов кужіль?
Ні, ще жоден меценат на світі
Не складав такої їм ціни,
Як оті голодні і сердиті
Бідності народної сини!
Знаймо це, цінуймо їхню ціну

За невгасні барви навзаміну,
І несімо дар насущний їх
Навзаміну за безсмертність книг.

Не близька дорога й не далека,
Від села і до села,— і скрізь
Згарища, неспокій, небезпека,
Трепет неба, шамотня узлісь.
Даль дуднить. Раптові блиски й тіні.
Шастають полями вдалині
Чи махновці, чи улани сині,
Чи Петлюри чорні курені.
Але тихнуть злобні луни всюди,
Тишина приходить звідусіль,
І людей зустріли б радо люди
Хлібом-сіллю. Добрих стрітень сіль,
Добрих стрітень, добрих слів при стрічі!
Ми бредем, усім чортам на зло,
Хоч обачно зважуємо тричі
Перед тим, як заїздить в село.
І стаєм, закурені, патлаті.
Гнат Лукич через побитий сад
Йде туди, де віє стяг на хаті,
Де дає Радянська влада лад.
А тоді назустріч нам садиба
Зарипить привітно ворітьми.
Теплий дух цілющих трав і хліба
Солодко і щасно вчуєм ми.
Розпочнуться розповіді гожі
Про тутешнє, нинішнє й старе.
Наш учитель з лантуха в рогожі
Бабці пригорщ солі набере.
Витягне старий козацьку люльку.
Баба в скрині пошукає щось
І внесе мережану кошульку —

Може, і оце б вам придалось?
Так було, але було й інакше:
Дмуться хмурі, мовчазні, чужі,
З тайної злоби й жади заклякши,
Ждуть лише обману чи олжі.

Зніме господар ключі з костиля,
Рушить, собак розігнавши, по двору,
Стане, погляне, відімкне комору,
Витягне речі чудні звідтіля:
Східну лаковану ширму, саджену перламутром,
Видерту з рами картину — панну, огорнуту
хутром,
Кілька товстих фоліантів, вкритих зеленим
сап'яном,
Бронзову статуетку з п'яним кошлатим Паном.

— Скільки заважать речі —
стільки давайте солі.
Може, воно й на втрату, може, і стане збитком,—
Гендель такий робити мушу з лихої долі:
Треба ж бодай чим-небудь борщ присолити діткам.
— Вас, чоловіче добрий, слухати навіть гірко.
За ці книжки магнатські,
іграшки й цяцьки гультяйські
Щирої справжньої солі всипати цілу мірку?
Хоч ви й хазяїн добрий, кажете не по-хазяйськи.

Можемо солі ложку дати за кожну книжку,
Повну насипать шклянку за молоду панянку,
А за лискучу дошку, щоб заслоняти ліжко,—
Дам, що в оцьому клунку лишиться наостанку.

Третій вже клунок розтрушено, виміняно до щипти.
Два ще лежать на возі поміж речей назбираних —

Рам, рушників, шабатурок, вишивок, книг, манускриптів,
Гордих козацьких портретів, плахт, ще прабабами
міряних.
Витягнуті з палаців, вижебрані з комори,
Речі краси неповторної — лінії, форми, узори,
Згорнуті в зжовклі сувої шкіци глузливих фламандців,
Скринька, що тенька простенькими бреньками
й дзеньками танців,
Темні ікони з окатими янголами пишнокрилими,
Сині, брунатні, червоні квіти мужицького килима,
Зведені в небо, мов парості, вглиблені в землю,
мов корені,
Вмільцями безіменними в скрусі і тузі створені.
Ми їх дбайливо пестимо, ластимо, сіном мостимо,
Слухаєм, що говорять нам вони по дорозі
Вистражданими словами, древніми і непростими,
Змовленими в надії, зродженими в тривозі.
Слухаєм повість їх серцем, бурею навстяж розкритим
Перед людьми й красою, перед добою й світом.
Радість, мов яблуко раннє, радо тримаю в долоні я,—
Серце моє пронизує першим світанням гармонія.

Вже тиждень кульгаємо возом своїм.
Війтівка. Оксанине. Буки. Тальне.
Десь тільки ночуєм. Десь день простоїм,
Збираєм минувшини рам'я сумне.
Що далі —
жаркіші пожарів сліди.
Що далі —
свіжіші окопів рови.
Дивись, обережно боїщем іди,—
Побиті улани лежать між трави.
Багрові, як в кузні, жахтять вечори,
Пурпурні, як вугіль, ряхтять реп'яхи.
Стрімливими іскрами ринуть згори

Стожари — сузір'я різкі і сухі.
Ми ляжем на землю під темний курган
І будем лежать горілиць. В караул
Піде, ображено хмикнувши, Ян.
Хай стежить. Десь гомін. Десь брязкіт.
Десь гул.
Десь тупають коні — не коні селян.

З'явилися з тьми з-за кургану вони.
П'ять вершників. З ними один офіцер.
Надсадно і тяжко хропуть скакуни.
Де скачуть? Що схочуть? Що вчинять тепер?
Назустріч їм Янек підвівся з трави,
Худий, босоногий, обдертий хлопчак.
Кричить їх начальник:
— Ні з місця! Хто ви?..—
Затнувся Ясько, проковтнув переляк:
— Ми з Умані. Учні. Для школи своєї
Збираємо речі музейні всілякі...
— Які там ще школи! Які там музеї!
Хто сам ти, псяюхо? Вчуваю поляка.
— Я, пане, поляк...
— Не підманиш мене ти.
Який ти поляк, ти кабанського роду.
Що маєш на возі? Либонь, кулемети...
Капрале, поглянь, перерий все до споду!..
Добро, понатягане з наших маєтків?
Біда вам, що здибали нас по дорозі,—
Від бидла зрятуємо святощі предків.
За шаблю, улане! Рубай все на возі! —
Ех, шабля навідліг! Мундирчик нарозпаш!
Рубати?
Така уже служба улана.
У голосі Яна і лютість, і розпач,
І сльози в хлопчачому голосі Яна.

До воза він кинувся.
Тілом безсилим
Хотів би свій зібраний скарб затулити,
Не дати пустити поталою й пилом,
Не дати у пень посікти і побити.
От свисне уланова шабля,
от лясне,
Бо звісне уланове діло і ясне,—
Але не беруться за шаблю улани,
Капрал глухо мимрить:
— Пан грабья хай гляне...—
Пан грабья не гляне, канчук він підійме,
Він хлопця на возі навхрест оперіщить,
Він скрикне:
— Улани, рубаймо і биймо!..—
Кого ще рубати? Кого іще нищить?

Одчайно біжить наш учитель до Яна.
Спливають по білій сорочці патьоки.
— Ви нелюди! — вчитель гукає на пана.
Пан грабья мовчить, лиш зорить на всі боки,
І раптом вганяє в коня він остроги
І хрипко кричить,
і скакун його пряне,
І дико і люто, без троп і дороги,
Мчать в безвість, в безвихідь, в загибель улани.

Ми чутили, як вміли, хлопця. Ян
Лежав на возі.
Перетявши плечі,
Дві чорні пліті двох тоненьких ран
Сочились кров'ю на солому й речі,
На лик ікони, на книжок сап'ян,
На ветхі плахти, сорочки старечі,
На висипану із рогожі сіль.

Повзли по солі мокрі темні плями —
Ми їх згрібали старанно звідтіль
Спітнілими від хвилювань руками.
Ясько очуняв.
Стамувавши біль,
У пригорщ сіль збирав він вкупі з нами,
Бо знав її ціну.
Знали ціну ми
І солі, й крові, і добру, і страху.
Ми не брели, самотні, в нетрях тьми
Безкраїм полем попелиська й праху.
Весь біль, і страх, і труд, і злидні шляху
Ми для людей ділили із людьми.
І люди нас зустріли у селі,
Невіддалік звідсіль, за косогором.
Був прісний хліб на бідному столі,
На рушнику з усміхненим узором,—
І в людській мові, в людському теплі
Все стало світлим,
добрим,
яснозорим.
Ми всипали в солонку солі дріб
І, в спільну сіль вмочаючи наш хліб,
Ми вдячно їли.

1969

ДОЩОВИЙ ПРЕЛЮД

I

Об чорну, погорблену гонту,
порослу розложистим мохом,
Огрядно і рясно вдаряють
раптової зливи краплини,

І повняться гомоном стіни старої сирої хатини,
Пропахлої запахом хліба, посохлим пахіллям і льохом.
Ми слухаєм — я і Людмила,—
як бігають пальці вологи
По гранях гінкої покрівлі,
по торганих клавішах гонти,
Нам збуджено граючи бистрі, поривчасті гами тривоги,
Пронизуючи блискавками грузькі і смутні горизонти.

Тужавіє туга. Спадають струмки замашні з високості,
Об дах порощать і стукочуть
по пружно пульсуючих скронях,
І думи в своїх суперечках, стрибках, перегонах, погонях
Терзають єство наше юне,
стрясають серця наші прості.
І ми бредемо над обвіддям стрімкого, як прірва, одчаю,
Гукаючи серцем до серця,
схопившись обоє за руки,—
Чи, може, зрятує, нарешті, чи, може, домучить до краю
Нас віра, глуха, як молитва,
безмовна й самотня, як мука?
Так мало лишилося сили в розтоптаних розпачем душах,
В заглушеній громом гарматним
і дзвоном церковним надії.
Знов сяють брелоки й медалі
на дряблих кабанницьких тушах,
І пан Філіпенков чіпляє збережену Анну на шию.
Все так повернулось, неначе минуло два роки безслідно.
Когось ще дострілюють в парку,
комусь ще виламують двері,
Але вже бундючне «Коль славен» оркестри видмухують
мідно,
І топчуть на гіпсові друзки погруддя Шевченка у сквері.
А в сквері сидять обшарпанці в мундириках синьо-сірих,

Вчорашні стрільці-галичани,
сьогоднішні білі солдати.
Хапливо позривано знаки на їхніх пом'ятих мундирах.
Роз'ятрено корчиться посміх на їхніх губах синюватих.
Із них небагато повстало,
не здавши денікінцям зброї,
І штивні стрілецькі старшини стріляли в своїх
шерегових,
Щоб не шукали більше
правди собі нової
В закликах і листівках,
в лихих більшовицьких підмовах.

На станції кулемети ополудні дрібно били.
Тепер замовчали. В соборі заблямкали до вечерні.
Темніє. А й досі немає Григорія, брата Людмили,—
Чи скоїлось щось,
чи затримавсь в своїй залізничній
майстерні?
Ночіє. Ще падають краплі з долонь чорнотілого клена,
Вагомі і тужні,
мов ритми Тарасового могуття,
Величні й сумні,
мов акорди, породжені горем Шопена.
О зойки, і сумніви, й муки великого передпуття!
Так важаться серця.
Так важчає життя.
Так смерть, любов і гнів стають тобі збагненні,
І в нагломy, немов гроза, натхненні
Путів і тайн приходить розкриття.
Терзайся, прагни, прозрівай, болій,
Бреди без сил, надійся без надій —
І раптом яснота, мов птиця з прірви, вирне...
Ти плачеш, Людо?..

Нахилившись, пий
Її тепло, безвольне і покірне.
Гірким любистком пахне вся вона,
Її волосся, кутик рота, груди.
Дівочості ляклива таїна,
Прошептана маленьким тілом Люди.
Безкрая ніжність. Самозабуття,
Коли звучиш з безмежжям в унісон ти,
Вслухаючись в краплин м'яке биття
Об вкриті мохом, трухлі планки гонти.
Роняються разки дощу з гілляк.
Му́зика народжується так.

Ти плачеш, Людо?..
Руки поклади
На ветхих клавіш
нестрункі ряди,
І хай старе щербате фортеп'яно,
В імлі струмливій бренячи старанно,
Повторить знов арпеджіо води,
Яке колись в далекій далині
Надією,
обуренням,
печаллю
Пророкотало вперше по струні
Шопенового чорного рояля.
Нехай з-під милих, неумілих рук
Проллється такт у такт
і звук у звук
Майоркського [1] прелюду дощ тужливий,

---

[1] 1839 року, живучи на острові Майорка в Середземному морі, Ф. Шопен писав свої прелюди, серед них і так званий «Дощовий прелюд».

Прощальний трепет
втомленої зливи.
Одну і ту ж, одну і ту ж, і ту ж
Вимогливу,
тривоги повну ноту
Вистукуючи, наче дощ достоту,
Іде прелюд. І плюскотом калюж,
І брязком віт,
і хлюпотінням листя
Зливається він з шумом за вікном...
Хтось ходить по траві стемнілого обійстя,
Причаєно обходить дім кругом,
І знов і знов чвалає з поворотом,
І щось тяжке волочить з темноти.
Людмила лячно схоплюється:
— Хто там?
Це, Грицю, ти?
Григорію, це ти?..—
Нарешті двері рипнули поволі,
Лунає з сіней хрускіт половиць.
Ми стоїмо, налякані, схололі.
У темну хату мовчки входить Гриць,
Вдивляється
і біля фортеп'яно
Здивовано він помічає нас:
— Ти й досі тут? Збирайся. Вже не рано.
Біжи додому. Комендантський час.—
Ніколи він не говорив зі мною
Так злісно й роздратовано.
Піду
З піднесеною гордо головою
І побреду
крізь мокру тьму в саду...

II

До Люди не приходив я два дні,
Та й вдома мав свій нелад і свій клопіт.
Був трус.
Водили матір десь на допит.
По шиї юнкер вправно дав мені.
А в хаті Люди мирно, як раніше,
Годинник мірить млисту тишину,
І фікус листям глянцевим колише,
І фортеп'яно сперлось об стіну.
Лише бистріші стали в Люди очі,
Блідіший і засмученіший вид,
І відповіді дивно неохочі,
І коси не заплетені як слід.
І я відчув з прикмет цих дріб'язкових
Її тривогу,
гостру, потайну,
Яка ховалась в рухах і розмовах,
Як пташка в шибку, билась в тишину.
Розмова згасла.
Не шукав я слова,
Удаваного супокою фраз,
Бо відчував: щось сталось загадкове,
Готове впасти
й розметати нас.
Сиділи мовчки. Вечір длявся тьмяно.
Лиш часом бренькала струна у фортеп'яно,
І никлі шурхоти шепталися вгорі,
І десь в куточках шелестіла тиша,—
Чи на горищі ворушилась миша,
Чи сохли гонти пластівці сирі?
Зненацька Люда стала говорити
Якісь дрібниці, марні і смішні,
Немов хотіла мовчанку розбити,

Не дати тишу слухати мені.
До піаніно підійшла — і глухо
Басів густе звучання розляглось.
Спинилася.
Вагалася.
— Послухай.
Скажу важливе. Дуже тайне щось.

Безсило розкинувшись нáвзнак на віхтях хрусткої
соломи,
Розплатаний і розшарпаний нападами судоми,
Він сіпався і трусився, шалів і пашів з жаги.
Завинута білим ганчір'ям, здималася брила ноги.
Хрипіння насилу пхалось
крізь губи, смагу роздерши.
Так ось як людина гине.
Ти бачиш конання вперше.
Вдивися в його потворність.
Відчуй його темний жах.
Людина. Людина. Людина
мре на твоїх очах.
Вона ще змагається. Чуєш?
Шепоче, напитись молячи,
І жадібно п'є, захлинаючись,
воду ковтаючи боляче.
Поволі вщухає, очунює, помалу приходить до пам'яті.
Зведи її русу голову,
підсунь їй мундир під рам'я ти.
На тебе людина дивиться
тривожним, злобливим зором,—
Чого ти отут схилився
над кволим, безсилим, хворим?
Чого маячиш на горищі?
Що учинити хочеш?
Першому ж патрулеві про схованку прострекочеш?

Розкажи. Приведи. Хай полізуть сюди,
Хай з горища на вулицю викинуть.
Чи пристрелять отут,
Чи потягнуть на суд,—
Я не буду служити Денікіну...

Він бореться з смертною втомою,
Вихриплює люті слова,
І зводиться над соломою
Роз'ятрена голова.
— Тихіше, тихіше, Дмитре...—
Людмила вгамує стрільця,
Спітніле чоло йому витре
І змиє грязюку з лиця,
І руку червонувату,
Попелом лужним миту,
Тихцем покладе солдату
На голову несамовиту.
Втихає поранений. Бачу я —
У відповідь вдячну на це
Усмішкою хлопчачою
Розвиднюється лице.
Вона ще надіється, б'ється, пручається,
Бідна людина ця, тяжко поранена.
Каже щось ніжне. Виразно вчувається
В мові незвичний акцент галичанина.

III

Так зо три тижні перемучивсь він,
В надію й смерть вдивившись навзмін,
Аж доки земський фельдшер Кузнецов
Не повернув життя Дмитрові знов.
Він, рижі руки миючи в цебрі,
Казав: — Нехай лежить ще нагорі.

Побачать — шльопнуть. Стежте, щоб не зліз
Цей парубчак, набравшись сили, вниз.
От жовтень скоро. Йшла тяжка пора,
І ми нічим не тішили Дмитра,
Коли нагору до його кубла
Залазили.
                Тоді розмова йшла
Про все на світі, а найбільш про те,
Як цілосвітній вихор розмете
Кордони й межі,
                        тюрми й рубежі,
Границі давні,
                        поділи чужі.
Вони, як мури, зводяться круті,
І перед ними — ми на самоті.
Куди ж нас поведуть в майбутньому путі?..

Дмитро хрипів: — Куди ведуть путі?
Я здохну тут. Я тут згнию в смітті...—
Упавши на солому горілиць,
Він тяжко дихав.
                        Озивався Гриць:
— Ти виживеш. Не бреше Кузнецов.
А далі, певне, ти б і сам знайшов,
Куди іти...—
                        Дмитро, здолавши біль,
Вишіптував: — Куди піду звідсіль?
Нема на що надіятись,
                                і дихать,
І ждать,
                і жити без живих доріг.
Що тут? Соломи порохнявий віхоть.
Смеркання. Тління. Влежаний барліг.
Синіють тіні.
                        Так синіють гори,

Так повняться блакитним смерком зори,
Так голубіють трави й ручаї,
Так сизий дим леліє над колибою...
Коли ж до вас, намучившись, додибаю,
Горянські
загорьовані краї?
Не можу більше злиднів ваших винести,
Тягти ганьбу покори й німоти.
Ні, не скорюся,
не зречусь повинності
Солдатом в революцію іти.
Я отаманству, панству і попівщині
Своєї України не віддам...
Тобі, звичайній українській дівчині,
Клянусь, що так... що буде так... що сам...—
Дмитро упав.
Сховав лице в соломі,
Трусились плечі,
Гриць сказав: — Ходім.—
Годинник міряв синю тишу в домі
І яблуками пахнув тихий дім.

IV

Закінчується жовтень.
На горищі
Дме холодком.
Дмитро встає вночі,
То щулиться,
то тулиться,
то рище,
Себе, і нас, і долю кленучи.
Лише тоді, коли за піаніно
Сідала Люда,
тихнув він незмінно

І слухав, пильний і принишклий, він,
Як рине вдаль Майорки грайний струмінь,
Що омивав і нас, і ніч, і Умань,
Що до найглибших проникав глибин.
Цей струм прелюду,
                                        жданий і жаданий,
Мов людяності трепетна рука,
Лягав на кров'ю закипілі рани.
О музико, о сестро юнака!
Стурбовано схилялась ти над нами,
Ласкава й мужня подруго життя,
І дужими, жадібними ковтками
Давала пить
                        своє терпке пиття.
Пиття терпке, як запахи полинні,
Як дні осінні,— ці меди бурштинні,
Налиті повно
                        до лазурних мис.
В прозорому й печальному світінні
Крізь шпари гонти
                                  промінь лився навскіс,
І, як пташата, грали порошинки
В мигтливій цівці світла і тепла.
Так в жилці кров вібрує без зупинки.
Такою грою кров його була.
Дмитро вчував цю гру,
                                        як мову серця віщу,
І вірив,
            і шалів,
                        і вперто міряв крок,
Метавсь од крокв до крокв,
                                        ходив з кутка в куток,
Пірнав зі світла в млу,
                                    з проміння брів у змрок,
Виснажувавсь, марнів і зотлівав помалу;

Аж ось одного дня
Грицько прибіг з вокзалу
І, задихаючись од радісних новин,
Переказав Дмитрові й Люді він
Про битву під Орлом,
Про сил денікінських розгром,
Коли в атаку на штики
Робочі йшли полки
І мчали в лавах напролом
Червоні козаки.

— Страшно стялись два світи.
Хлопці б'ються, як чорти.
Час і нам до них іти —
Годі роки молоді
Марнувать в біді й нуді.
Чуєш, Дмитре? Згоден ти? —
І Дмитро сказав тоді:
— Я з тобою вдвох піду,
Подолаємо біду,
Будем в Армії Червоній в спільному стоять ладу,
І стара вояцька пісня нашу виструнчить ходу
Про червону ту калину, що її піднімемо,
І про матір Україну, що її звеселимо.

Україно, серце наших
прагнень, марень і тривог!
Україно, наша віро,
доле всіх нас чотирьох!
Ми твоїм болієм болем,
ми живем твоїм життям,
Ми ждемо на тих хоробрих,
що за тебе стали там,
Де на витоптаних нивах, спалених полях Орла,
Мов орел, твоя свобода
крила звільнені звела...

V

У присмерку, зібравшись при вечері,
Ми вчотирьох сиділи круг стола.
Запнули вікна, причинили двері,
Хитала тіні свічечка мала.
В напружено причаєній кімнаті,
Аж клекотала жаром голова,
Ми слухали слова Грицька завзяті,
Рішучі, точні, зважені слова:
— Зі мною підеш ти сьогодні, Дмитре.
Щоб вибратись із міста ще за тьми.
Крізь дощ і мряку.
Діло це не хитре.
Не бійся, сестро, добре пройдем ми.
Коли піду,— замкни порожню хату,
Сусідові віддай на схов ключі,
Сама побудь тим часом в дядька Гната,
Своїх червоних козаків ждучи.
Тепер, що є печене чи варене,
Неси на стіл... А ти оці мішки
З собою візьмеш.—
Гриць озвавсь до мене:
— Побережи. Хоч в них лише книжки,
Та не погладять за такі папери,
Якщо їх знайдуть. Гарно заховай...—
Убогий стіл прощальної вечері.
Малай.
Картопля.
З моркви ржавий чай.
Вона на трьох ділила бараболю,
Олією мастила малаї,
Та раптом спазм затаєного болю
Торкався губ прикушених її.
Вона якоюсь іншою зробилась,
Дорослішою й тихшою, мабуть,

В її очах, не меркнучи, світилась
Жіночості велика й ніжна суть.
І я пізнав,
наскільки дужча й вища
За біль, за ляк, за будні суєти
Оця жіночість,
вічна, владна, віща,
Така, як, сестро робітнича, ти.
І думав я
покірно й незлобливо,
Що цей стрілець з собою понесе
Твоє кохання, неповторне диво,
На все життя,
на існування все.

VI

Вона вкладала в торбу хліб і сало,
Латала ветхе братове пальто.
— Заграєш? — в неї не спитав ніхто,
Лише мовчання мислено сказало,
Бо стала та безмірна тишина,
Коли серця волають воєдино.
Їх вчула Люда.
Підвелась вона.
Пішла.
Розкрила піаніно.
І знов безсмертний дощ заграв,
Гримів у хаті, бивсь об гонту.
Це розпал гроз чи рокіт фронту?
Це залпів шал чи лад октав?..
Така була остання спільна ніч
Для всіх нас чотирьох,
для наших судеб різних,
Провіщених тоді прелюдом злив очисних,

Які з людських доріг зметають тлін убіч.
Мов дух пророцтв, підносились акорди
Увись, на генієм осягнуті шпилі,
Звідкіль в розкати грозові землі
Вслухався він,
знеможений і гордий.

Така була прощальна наша ніч,—
Без шепоту розстань,
без сподівання стріч,
Замислена, небалакуча, строга,—
Нам все сказала несказа́нна річ
Пророчого прелюду грозового,
Що трепетним огнем спахнув у темноті,
Щоб ми побачили присуджені путі.

VII

Дмитро і Гриць пішли. Дмитро не повернувся,
Під Сарнами в бою поліг, як більшовик.
З пробитими грудьми додому Гриць добувся
І в тридцять п'ятому безповоротно зник.
А я чекав і дочекавсь на Люду.
Ніколи більш вона не клала на пюпітр
Старого зошита пожовклих нот прелюду...
Людмила вмерла через сорок літ,
Вернувшись, втомлена, посивіла, недужа,
До Умані, на спадщину свою,
Коли забитого бандерівцями мужа
Поклала в землю галицьку в Стрию.

1970

27 СІЧНЯ

Він закричав
хрипким і рваним криком —
і люд його почув,
і мовчки звівся люд,
і це було
кричанням серць суцільним,
і це було єднанням серць великим —
прощання незабутнього салют.
Чавунний крик.
Столунний сніг.
Спалахкотілий стяг.
Імлисте місто віддалік
на пагорбах своїх
вслуха́лось, як в пустих полях,
в морознім про́сторі долин
кричав
луні навперегін,
кричав
вітрам навперерiз
задиханий, задимлений, закляклий паровіз.

Вслуха́вся і я. За цим гудком увись,
мов клятвенні, худі солдатські руки,
єдиним збройним змахом підвелись
гудків ще інших вигострені звуки,—
вони багнетами
проткнули неба шар,
вони кинджалами
встромились в товщу хмар
і струмом, як гвинтом,
вкрутили пару сизу
в зеніт і світ.
І це був плач заліза.

Підстьобнуті висвистом хвиль сніговійних
гудки пороснýли стримінням тужавим
з-над ржавого даху млина понад ставом,
з-над сірих бараків майстерень станційних,
зі звихнутих патрубків утлих гамарень,
з надсадних горлянок злиденних заводів,
крізь вир заметілей,
                    крізь верстви захмарень,
крізь тугу,
            і думу,
                    і душу народів.

І мати заплакала.
                    Бачу, як зараз,
заломлені пальці, хрусткі і блакитні,
і темної хустки обшарпаний гарус,
і латки на ліктях, не дуже помітні.
Гудки, наче арки, над нашим подвір'ям
зливались одним небувалим акордом,—
він був і потужним, і тужним, і гордим,
він кличем і вірою був,—
                                        не зневір'ям.
Він сили й скорботи такої був повен,
такої незмірної сили й скорботи,
якої не відали люди ще доти,
яку в «Героїчній» почув лиш Бетховен.

Скорбота звелася
                    над висями і суходолами,—
колони акордів,
                    змуровані владним Бетховеном.
Вона дужим валом,
                    з металу і музики кованим,
прокочувалась світами,
                    тужно розходилась колами.

Кружно розходилась,
пружно підводилась,
змітала все трухле
дрібне,
порохняве,
нестале
і люди в такій скорботі
мудрішали і зростали,
по закутах не розбро́дились,
братерськими лавами сходились,
бо тим,
хто чапів у відчуженні,
задихаючись від самоти,
журбою людей не дихнути
і путтю братерства не йти.

В часи такі родиться в серці
щось більше, ніж має лю́дина,
єства свого переступивши
межі, давно усвідомлені.
Братерство стає, як потреба,
достатна, істотна, єдина,—
все інше відходить в непам’ять,
в самотності схови розгромлені.

В часи такі, бистрі,
як мислення перенаснажені миті,
в часи надто болісних випроб,
досіль незазнаваних втрат
багато ясніє й міцніє
і в людському серці,
і в світі,
коли є людина людині
насправді поплічник і брат.

Шість діб посувалися люди
дорогою туги і віри
до того узвишшя над ними,
де в прапором вкритій труні
лежав чоловік, для якого
немає порівнянь і міри...
Невже це з далекої Умані
видно було й мені?

Я стояв на подвір'ї. І плакала мати.
Ридав біля нас три хвилини гудок над заводиком «Труд»,
але ці хвилини здоліли
стільки розкрити й сказати,
скільки тоді осягнути ще був неспроможен я тут.
До краю розтанути в трансі,
в прозрінні,
в дерзанні
і в тузі,
шалено і самозабутньо вдивитись в засніжену даль,
побачити траурні стіни високого Дому Союзів,
і чергу робочих,
учених,
селян,
залізничників,
ткаль,
народу повільні потоки
по Дмитрівці і Петрівці,
і чола, побожно невкриті,
і очі в крижинках сліз,
і прапор держави
приспущений
на древній кремлівській верхівці,
як полум'я,
дужим борвієм
поривно прихилене вниз.

Шість днів. Шість ночей...
Ненастанно
вглядавсь я в ці дні і в ці ночі,
вливався душею у повідь
московських майданів і вулиць
і чув,
як ялинова глиця
вінків безкінечних
шурхоче,
як слово прощальної ласки
шепоче печальний прибулець.
Він струшує іней, що хрустко
обсипав гвоздики й троянди,
він хилиться бережно й журно
над терпко пахущим вінком.
Мільйони несуть своє горе,
і шепіт,
і сльози,
й гірлянди.
Тут голосно плачуть лиш скрипки.
Мовчання й задума кругом.
Білоколонна зала, віттям сосновим обвинена,
музика Баха, простелена, як пальми священної віть.
В бездонну скорботу поринена,
розгорнутим горем затінена,
до краю знесилена Крупська
звелась,
не присяде й на мить.
Сльозинками перенизана, сріблиться борідка Калініна,
і Сталін в обмерзлій шинелі залізно й нездвижно стоїть.
Безсонним вояцьким дозором на варті застиг Ворошилов.
У хворому серці Дзержинського біль безпощадний не
втих.
Тамуючи стогону вилив,
з них кожен в собі пересилив

сум'яття, і зойк, і метання
розвихрених болів своїх.

Шурхіт безкраїх лав.
Колон безупинний плин.
Прощання. Журба. Тишина.
Лиш іноді сплеском — плачі.
Йшли люди усіх племен,
народів, імен, країн,
частку його безсмертя
в серці своїм несучи
і вірячи — з нами він,
і знаючи — з нами він,
ми вдень його не потривожим,
не збудим його ми вночі.
Скорботи, і долі, й години
в єдиний злились огром.
Єдналися люди чимдужче
в один неподільний люд.
Об камені Красної площі
різко загрюкав лом.
Тривожно вночі розпочався
сумний надмогильний труд.
Палали багаття. Рипіли сані.
Курилися парою коней надуті боки.
Валились в замети соснові колоди духмяні.
Бриніли сокири. Заверещали пилки.
Видзвонювали лопати. Свердла пневматичного дріб.
П'ять діб не спинявся труд. Ніхто не спочив п'ять діб.
І глибшала,
глибшала яма,
і тяжчав рядами над нею,
бервенням в бервення,
до стовбура стовбур,
плечистий смолистий зруб.

Це клалася перша основа
майбутнього Мавзолею —
посталий під муром кремлівським
строгий, як вічність, куб.
Чорно-червоний дим чорно-червоних ватр.
Чорно-червоних стін чорно-червона твердь.
Чорно-червоний стяг чорно-червоних варт.
Чорно-червоний біль,— тільки не смерть, не смерть.

Не смерть, а життя підносять
над світом, що в горі холоне,
живим багрецем революцій
огорнуту тричі труну,—
путіловця труджені руки,
обухівця дужі долоні,
найближчих соратників плечі
підносять її в вишину.
Тяжкою ходою. До муру Кремля.
Чотири години дня.
Ударили залпи. І глухо, і тужно здригнулась земля.
Гарматних розкатів гупня.
І спливають за обрії
хвилі салюту гучні,
і зводиться знов тишина,
свій хмарний покров розпростерши,
і стерпіти більше несила,
і ось починає хтось перший —
«Ви жертвою впали...»
Ви впали? Ви впали?
О ні!
Ви встали, нескорений смертю,
нездоланий, непоборний,
овіяний бурями світу
і вихорами віків.

Цей день...
День упав як стяг чорний.
Тугу в очах збудив...

Для туги своєї шукаю я слів,
достойних, непишних, не вбраних
у одяг строкато узорний,
щоб образи, мною не бачені,
щоб гомони, мною не чувані,
відбилися в тихому трепеті
іще не народжених рим.
На сніжному пагорбі сірої Умані
на вітрі стою крижанім.
Крізь хмари, і біди, і горещі,
здалека вже насувані,
крізь хуги грядущих битв,
майбутніх пожарів дим
вглядаюсь у далѐч і роки
розкритими навстяж очима,
що в мить неймовірних напружень
осяюють людям очні орбіти,
щоб бачити, проникати, вдивлятися, розуміти
незмірне і неоглядне,
невидане і незриме.

Цей день...
Він проказує світу в своїй незрівнянній величності,
що смерть є безсмертям великих,
що смерть є для них знов життям,
що в людстві по правді найлюдське —
в жадібному творенні вічності.

Цей день так проказує нам.

1973

НІЧНІ РОЗДУМИ СТАРОГО МАЙСТРА

Ровеньківським друзям моїм присвячую.
Автор

Зигзаги свистків паровозних,
залізні розгони дороги,
і буферів брязкіт,
і оклик
заблуканої машини.
Удаваність супокою.
Притлумлений трепет тривоги
і втома,
пронизлива втома зістарілої людини.
Лежати, вслухаючись в себе
і в кличі
нічні залізничні,
поволі перебираючи
розмотаних спогадів вузлики,—
вони набрякають, як вени,
блакитні, тугі, склеротичні,
і все-таки повні потуги,
і доброї туги,
і му́зики.

Ще день,
недаремно прожитий,
доведений до підрахунку
трудів, і турбот, і доробків,
і спалахів гніву чи сміху,—
і звичне нудотне щеміння
невгаслої виразки шлунка,
й опівночі сіре вповзання
в дрімотність замислено тиху.

Лежи й в свою пам'ять вслухайся,
в свої незагоєні рани,
в неприспані клопоти й смутки,
у справ недовершених крики.
Займаються сяйвом,
аж сліплять,
увімкнуті раптом екрани
того, що впаялося в тебе
навіки, навіки, навіки.
Хай боляче. Хай нестерпляче.
Як стукіт глухий рахівниці,
об спогад вдаряється спогад.
Людино,
роби підрахунок,
нанизуй за сплетену нитку
діла
і достойні, і ниці,—
трудно́го життя твого, Петре,
не дуже простий візерунок,
тяжкого труда твого, Петре, доконані обітниці.

Здається, уже світає.
То зараз світає?
Чи, може,
піввіку тому?
Мигтіння, легке, обережне, пригоже,
перебирає, мов кобзу, тьму.
Струну по струні.
Струну по струні.
Це зараз?
Це справді?
Чи тільки вві сні?
Вертайся назад,
на піввіку назад,
чоловіче,

в своє відшуміле життя.
Хіба воно може відбутися двічі?
Вдивись —
і побачиш його вороття,
щосили вдивись
проминулим світанкам у вічі —
і ритмом прискореним скинеться серцебиття.
І промінь тоді пробринить.
Він стає
у повному зрості,—
так хору зростає звучання,—
і в радо розкрите для тебе світання
ввійди, як в коротке дитинство своє.

І знов зариплять на закурених битих дорогах,
посуваючись валкою, широкобокі вози,
і вчувається знов
ремигання волів круторогих,
колихання колосся, розлоге відлуння грози.
Ланами дитинства,
долинами Лизаветградщини
бредеш, босоногий, у куряву взутий малюк.
Що виніс ти звідти?
Що в себе ввібрав замість спадщини?
Ранковий промінчик.
Ласкавість
шорстких материнських рук.
Та ще згадку чудну
про знаходжувані поміж колій
чорно-сині камінчики,
валки недбалої слід,—
ти збирав їх, і ніс,
і показував батькові в полі,
і проказував батько
кумедне слівце: антрацит.

Він горить у печах сусідньої цукроварні,
зі станції возять цей камінь повз наше село.
Ти глянь, які райдужні, ламані гранями, гарні
ці шматки,
що таять в собі силу,
і світло, й тепло.
І показував батько
предивні сліди на камінчику,—
мов обвуглене дерево,
або стеблини трави,
або сплесканих зел дивовижно мережані вінчики,
що за давніх часів виростали з бездоння драгви.
Ти збирав камінці
і вкидав їх —
чей будуть горіти? —
у розкладене в лузі вогнище пастушат.
Та займався бур'ян,
розпадалися попелом віти,
але з тих камінців
не розжарився жоден шмат.
Ти в руці їх тримав.
Щедре сонце степів блискотіло
на їх гранях і зламах,
і щось в них було таємниче,—
передчуття, чи прикмета,
чи ще не появлене діло,
що стане твоєю судьбою,
а зараз віщує і кличе.
І от мої руки звикли
до тебе, горюче каміння,
це тяжко здобуте добро,
затиснуте в здвигах землі.
Роки минали.
Настали строки.
Моє покоління

мусило переступити
пороги життя немалі.
На Донбас!
На Донбас!
Комсомольські загони,
цвіт молодої гвардії,
найдужчі духом з нас,—
і молодь галасом наповнює вагони:
лизаветградці їдуть на Донбас.
Ти поміж них.
Наспіх
схопивши клунок з житняком зацвілим
і батьків піджачок накинувши на плечі,
побіг і встиг
на поїзд в майбуття.
І вже за небосхилом —
дитинство, коні, луг, всілякі звичні речі.

Я там побачив інший навіть шир,
димніший, гомінливіший, крутіший,
трикутники рудих сипучих гір,
і обриси копрів, і щогли на узвишші,—
твій край, з яким зріднився ти з тих пір,
твій край, який з тобою спільно дише
двигтінням надр своїх, і шахт своїх, і прірв.

О краю мій,
мій невсипущий краю!
Як пам'ятаю,
як я пам'ятаю
яри, бараки, прапор на копрі,
щити, плакати, лозунги бригадні
і юрби молоді.
Майбутні шахтарі
в казармі непритульній і безладній.

Столи. Дощаті нари. Угорі
похитується на виткім шнурі
миготлива лампка.
Ні, ніколи не забуду
ту першу ніч поміж чужого люду,
між завтрашніх товаришів і спільників,
прохідників, забійників, кріпильників,
пісень їх хрипоту, їх голосів остуду
і до світанку чутий з голих нар
то шепіт скарг,
то наглий вигук чвар.
Цю ніч розгублення,
самітну і сумну,
без мрій і сподівань,
без вихвалянь і сну
не раз я потім чуло спом'яну,—
свого життя труженного начало.
Отак дитинство марити кінчало
і зрілість вийшла на тропу трудну́.

Мої путі, тяжкі мої путі,—
ступити вперше у житті
в залізну кліть
і стрімголовно впасти
в гримучу безодню,
у морок смугастий,
в пітьму,
в небезпеку,
в здригання нутра.
Здригайся,
згинайся.
Пригнула нора.
Здригайся.
І порох —
він давить, він тисне.

Уперте гудіння.
Рипіння зловісне.
Крик: «Стережись!» Гуркотять коліщата.
Ліхтарням блищати,
залізу вищати,
трощити звисання вугілля навкісне.
Хай стукіт і грюкіт навколо,
а ти ж
роби діло звісне —
лупай, видовбуй, ріж,
пильнуй, бо раптом тріснe
труський кріпіж.
Спадає пласт.
Дайош! Дайош!
Падучий струмінь. Струс.
Та марно серця не тривож,
бо ти не боягуз.
Схилюсь, зігнусь, переповзу,
набік зіпхну картуз,
підріжу жирний шар внизу,
аж глухо грьопне груз.
Чи звикну тут?
Атож.
Атож.
Не відступлю й на крок,
не затремчу,
хоч вправлю в дрож
жадібний обушок.

І це мій труд. Це честь моя.
І чорт мені не брат,
хоч сам — як чорт, бо чорний я
від маківки до п'ят.
Пливе вугільна течія
з-під шурхоту лопат.

Пливе вугілля. Дні пливуть. Спливає дум
струмок.
Всьому знайду порядок свій,
і свій підхід,
і строк,
і на відбійний молоток зміняю обушок.
Упертий труд,
завзятий труд,
сміливий, сильний, хвацький,
шанований в моїм краю славетний труд
гірняцький.

Зручніший став мені повзок,
став дужчий молоток,
з шоломів промінь, наче шпур,
встромився в мокрий змрок.
Хай ницьма всовуюсь в лазок,
зігнувшись під землею,
але під небом підведусь на небувалий зріст
перед країною своєю,
я встану —
майстер,
штейгер,
комуніст.

Тоді покинув і гадать
про поворот додому,
тоді навчився гамувать
вагання, острах, втому,
і гордість в мене увійшла,
шахтарська справжня міць,
та на спочинку в тісноті задушного забою,
коли на втоптанім грудді
лежав я горілиць
і бачив чорні небеса, що звисли наді мною,—

про синє небо думав я,
про грай веселих птиць,
про плавний біг хмарин,
про їх мінливі тіні,
про негучну гармонь увечері по зміні,
і танці в клубі,
й вихорці
занозистої польки,
і милий усміх
теплих уст
тієї комсомолки,
з якою знов свого життя розпочинав початки,
коли із нею вдвох ввійшов до вбогої кімнатки
і в очі зазирнув,
такі чудесні і привітні...
О молодість,
о бистрі дні,
о птиці перелітні!

Перелітали дні.
Настав
той день,
що впав, як вибух,
аж розкололась громом вись,
і грім пішов по глибах.
Шахтарю!
Твій окоп — забій,
на бій в забій іди.
Як в чорний танк,
у чорний пласт
сталевий зуб всади.
Ночами й днями я тримав
свій молоток, мов штик,
вганяв, обрушував, дробив,
рубав, колов і сік.

І дні були —
як штурму дні,
як натиск злих атак.
Підземними солдатами
ми билися отак.

Я денну зміну закінчив.
Надворі гаснув день.
Семен промовив:
— Петре, стань. Прислухайся лишень.—
Приглушеними гомонами
гроз,
сповільненими гуркотами
хвиль
по обрію прокочувалось щось,
пашіючи загрозою звідтіль,
де догорав багровий небосхил,
важких захмарень грали перепади.
І я здригнувся, вслухавшись.
Тоді
Семен сказав:
— То відгук канонади.—
І з дня на день прибої гроз росли,
прокочувався тяжко гул,
аж шкельця тонко деренчали в шибах,
і заграви підходили впритул,
і штурхав землю кожен дужчий вибух.

Евакуація. З Оксаною розстався
на станції. Прощались паровози.
Лишився вдвох з Семеном.
В нас були
діла тяжкої скрути і загрози.
Уже поночіло.
А тіні довжезні метались

по шахтному дворі,
відкинуті блиском ракет
від стін і стовпців,
і обрізки канатів метлялись
над прірвою шурфу
назад і вперед,
назад і вперед.
Ми рвали проводку,
тягли вибухівку й запали
до мурів і рейок, впихали під шпали й щити,
і били приладдя,
і складені скрині рубали,
і долю кляли,
і хрипіли
від лютості і тяготи.
Ні, краще було б помирати,
б'ючись до останньої миті,
ніж нищити те, що створили своїми руками самі,
і ми задихались, сердиті,
розшарпані,
несамовиті,
а кулі трасуючі верхом
над нами вже бігли у тьмі.
Наказ є наказ.
Що лишилось —
хай згине к чортовій матері.
Нічого на шахті
наш ворог на користь собі не згребе.
Біжи, підпали і ховайся,
рятуй, сучий сину, себе!
Вогненним снопом швиргонулося масло
у трансформаторі.

Я губи шматую.
Я лаюсь.

Обвуглену землю гризу.
Не можу звестися.
Ні мислі, ні сили.
Як тьма.
Як безодня.
Брудним кулаком
витираю на вилицях
чорну сльозу.
Таке мене горе стрясає,
якого не знав
до сьогодні...

А потім?
А потім, як тіней страшний і озлоблений шерег,
полону наглого голодні й голі дні.
Знущання й голод.
Уст безкровних шерех,
і гнів, і клятва, й віра в глибині.
Лише б не вмерти бранцем в безнадії.
Дождусь. Дождусь.
Хоч легше вмерти — жду.
Хай сказ і лють,
хай різь дизентерії,—
не здамся.
Ні.
Перебреду біду.

Таки дождались. Сплющив огорожу
зелений танк з зорею на броні.
Я вільний знов.
Я мстити й битись можу.
Піду робить сапером на війні.
Згадай-но, Петре, пагорби Угорщини,
плескаті балатонські береги,
і жовтий сніг, розквашений і зморщений,

і диски мін, утоплені в сніги.
Ми їх складали купами по сотні.
У кожнім смерть —
його, твоя, моя.
Вслухаюсь в дзиски шукача турботні,
сто раз хилюсь, мокви торкнувшись, я.
Сто раз упрост стою над смертю. В пальцях
держу загибель, вийняту з кружальця.
Ідіть, солдати!
Чистий шлях протер
для вас руками зшерхлими сапер.
Пройшли крізь Відень,
і на тій дорозі
вклонилися весні і перемозі,—
під небом Чехії,
під стягами багряними
прощалися тоді з однополчанами,
і вирушив додому кожен з нас.
Хто в Поті. Хто в Москву. Хто в Томськ.
Я — на Донбас.
Оксана?
Оксано!
Змарніла кохана.
Нелегко пройшла свій горьований шлях ти.
Навколо — руїна.
Земля — одна рана,
і зяють,
волають
затоплені шахти.
На них тільки й люду —
жінки, інваліди.
На них тільки й здобичі —
купки вугілля.
Не скній!
Перейдем, переборемо біди

і рук не складем
                    од безхліб'я й безсилля.
Побите містечко, обдерті халупи,
дахи, де обсипались кусені сланцю,
яри, де рядами закопано трупи,
дроти загорожі,
                    де гинули бранці.
Над ставом, в лікарні,— жахливі підвали,—
німецька катівня,
                    пристанище згуби.
На мурі слова —
                    їх цвяхами писали
потрощені руки Олега і Люби.
Степовий городок,
                    робітнича оселя,
териконів шатри,
                    обгорілі копри,
тільки в давньому парку —
                    липнева хурделя,
розшумілись дуби, розгулись явори.
За кущами шипшини отам автомати
стріляли їм, юним і гордим, у груди.
Летітимуть роки, минатимуть дати,
а вічність на місці оцьому схиляти
чоло своє в тузі й замисленні буде.

О гордість, о молодь шахтарського краю!
До тебе я, сивий, старий, підупалий,
наморені руки свої простягаю —
нехай би ви легше, ніж ми, виростали...

Ні, Петре, не заснеш.
                    Знов мисль запопадла
рвучким молоточком вдаряє об скроні.
Дихнуть заважають вогкі простирадла,

розгойдане серце стискають долоні.
Чого цей неспокій?
Чого ця тривога?
Настирне безсоння.
Колюча турбота.
Хіба за тобою — не добра дорога?
Хіба перед тебе — не люба робота?
Звідкіль ця жага,
невтоленність,
жадоба?
Чи радість не входила в темні забої,
де точиться іспит,
де дляється проба
новітнього струга
чи кріпі нової?
Не заснеш ти, Петре.
Почнеш прислухаться —
крізь ліжко й підлогу,
крізь верстви породи
почуєш трясіння...
одне... десять... двадцять.
Прохідники б'ють амонітом проходи.
Є дозвіл — шістнадцять.
Не більш.
Небезпека:
Уранці всіх вилаю.
Дурням втовкмачу,
що можна живцем і не вийти із штреку,
якщо до бездум'я —
зухвалість в придачу.
Це шахти моєї
забої і штреки,—
пробито на вісімдесят кілометрів
довжезні путі, коридори далекі,
тунелі й завали покинутих нетрів.

Гуготить
          і гуде,
                    аж доми і споруди
стрясає на півкілометра узвиш
їх шум ненастанний. Їх луни і гуди
ти чуєш,
коли до світання не спиш,
і бачиш в уяві всю шахту,
                                        як тіло
у плетиві м'язів, і нервів, і жил,
руками й думками обмацане ціло
для звірки захованих в мускулах сил.

Тут наші трудні́ перемоги,
                                        мій брате,
шахтарської честі вояче підземний.

Могутність. Свідомість. Уміння завзяте.
Провірена зброя. Удар недаремний.
У штольнях,
                    у поросі,
                              в мороці,
                                        в мряці
виднілося щастя мені й побратимам,
воно було в повності дружби
                                        і праці,
воно було шляхом моїм несходимим.
Хай спершу дрібне і крихке,
                                        мов кристалики,
мов прорість проміння,
                                        мов пробликсів крихти,—
багато до нього,
                    ледь видного здалеку,
шляхів і пожеж довелося пробігти.
Крізь куряву падолів лизаветградських,

з-під сірих покрівель луганських осель,
крізь пущі і пушти походів солдатських,
з-під чорного неба движких підземель
я виніс його,
своє щастя робоче,
здається, трудами зароблене все.
Чому ж вдоволитися серце не хоче?
Хіба йому завтра щось більше несе?

Уже перевал.
Уже сходять додолу
дороги і радості.
Старість.
Пора.
Але притягає ще
даль видноколу,
але не вгасає ще пристрасть стара,
ще воля веде на-гора.
На-гора.
І в серці проношу тривогу-пронозу,
турботність накреслень,
і чисел,
і діл.
Я збуджено дихаю — пил силікозу
в легенях рипить.
Ох, цей в'їдливий пил
Він — ворог наш давній.
І я не вгамуюсь,
дочасно не виснажусь,
рук не складу,
пораджусь, примірю, повчусь, приготуюсь,
щоб взяти за горло шахтарську біду.
І, може, майбутньому буде на спадок

здобута в тривозі безсонних ночей
ідея й моя.
Не зупинять ачей
мене довгі руки завад і завадок,
щоб чистим і світлим
повітря лилось
в наступників наших могутні легені.
Не влежуйся, Петре.
Вже сонце
ось-ось,
і під териконом озерця зелені
рожевими відсвітами зайнялись,
і качка закрякала у верболозі,
і завтра сьогоднішнім стало.
Зведись
в щедротній,
хоробрій,
хорошій тривозі.

Як вись торжествує!
Як світять озерця!
Ні скарги,
ні думки
про втомленість серця,
про хворість —
ні слова,
про старість —
ні згадки.
Приходьте!
Я вас зустрічаю, нащадки.
Як душі світліють!
Як простір ясніє!
Як ти стаєш дією,
людська надіє!

Зведись, чоловіче, під небом світання
на повний свій зріст, на велике зростання.
Хай ти — одиниця із чверті мільярду,
але одиниця незмірного вмісту,
вселюдського змісту,
                                        високого гарту,
як то і пристало тобі, комуністу,—
іди ж на свою непрогаяну варту
в розчинених днів далечінь променисту.

Я чую.
Я йду.

1975

Вірші останніх років
1980—1983

ІМ'ЯМ ЛЮДИНИ І НАРОДУ

> *Я есть народ...*
> *П. Тичина*

Я єсть Народ. Моєї правди сила
Влилась в Закону нашого слова.
Я єсть Людина, в боротьбі зміцніла,
В труді завзята, в творчості жива.
Я єсть Народ, великий і могутній.
Я єсть Людина. Я звитяжно зміг
Прокласти першим славну путь в майбутнє,
Свідомий прав досягнутих своїх.
Путь нелегка, та гордо і достойно
Її пройшов, іду і буду йти.
Ні вража лють, ні лжа, ні спроба збройна
Мене не відвернули від мети.
О клич і слово партії! У ньому
Вся суть життя і сутність всіх наук,
І на хвалу Законові свойому
Ми зводим ввись мільйони мирних рук.
Так, нас мільйони, але ми єдині,
Народ єдиний і стомовний ми,
Єсьмо людьми, і на добро Людині
Віддаємо все створене людьми.

Я єсть Народ. Творю я подвиг спільний
В ім'я свободи, справжніх прав людських.
Я єсть Людина. Розвиток мій вільний

Несе в собі свободний розвій всіх.
Вчитайсь, людино, у слова Закону,
Згадай, людино, скільки мук та бід,
Приниження, і стогону, й прокльону
Зазнав за всю минувшину наш рід!
Була людина — вовк у вовчій зграї
Чи звір, що дохне в клітці самоти.
Часи нелюдства. Я їх проклинаю,
І їм до нас ніколи не прийти.
Я єсть Людина. Син свого Народу,
Де друг є другом, де є братом брат.
На щастя людства, на добро і згоду
Ми стверджуєм Закон Країни Рад.

У МУЗЕЇ ЛЕНІНА

Це — дім Його життя,
буремного, як вік,
Безмежного, як світ,
у розмаху своїм.
І люди входять в цей
врочисто тихий дім
На площі гомінкій,
Кремля невіддалік.
Пройшовши аркою затінений портал,
Вступають люди в світлу тишину,
В просторий, сяйний,
добровісний зал,
Де пурпур прапорів освячує стіну,
Де, наче му́зики могутньої політ,
Перед людьми, які ввійшли сюди,
Розпочинається
велична повість літ

Про путь і подвиг,
думи і труди
Найбільшого Мислителя доби,
Учителя їх душ,
Вождя їх боротьби.
Вони спиняються,
вдивляються вперед
І бачать стягів пурпурове тло,
В яке вкарбовано знайомий силует,
Крутий, високий лоб,
піднесене чоло.
І поруч на стіні розгорнуто навік
Столітній прапор,
ветхе полотно,
Але,
немов огню священного язик,
Пашить, і кличе,
й клекотить воно.

Отак сто літ,
сто літ тому назад
Над бруствером димучих барикад,
Боронених з останніх вже зусиль
На непокірній вулиці Бельвіль,
Він зводився
в натруджених руках —
Паризької комуни віщий стяг.
Він, клич борні,
не змовкнув у борні,
Він, сам вогонь,
не згинув у вогні,
І ворог з держална його в бою не здер.
У домі Леніна
піднісся він тепер,
Палаючи невгасно на стіні.

Робочі руки пронесли цей стяг
Крізь бурі й вихори,
крізь шторми і тайфуни,
І нині в сяйві Ленінських звитяг
Звелося знамено Паризької комуни.
Воно, як Ленін, є
живлющим і живим,
І люди, що прийшли до Вчителя учитись,
Стають в пошані перед стягом цим
І далі знов ідуть
боротись і трудитись.

1981

ПАМ'ЯТНИК ЛЕСІ УКРАЇНЦІ В САСКАТУНІ

У жовтні 1976 року в канадському місті Саскатуні відкрито пам'ятник Лесі Українці як дружній дар канадцям від народу Радянської України. Ворожі націоналістичні сили чинили цьому всілякі перешкоди. Проте вони не змогли завадити світлому торжеству солідарності, миру і поезії.

Крізь бурями збуджені далі й поборені меридіани,
Крізь гуркоти й стогони штормів
і тишу підступної мли,
Крізь круто закручені смерчі
й розбурхані океани,
Що гучно на пірси і судна
жбурляють важчезні вали,—
До тінявих кленів Канади,
на саскатунські поляни,

Як дар найкоштовніший
люди
цю ковану бронзу везли,
Цю бронзу, литво благородне
вогненних ливарень Уралу,
Цей обраний для п'єдесталу
волинських кар'єрів граніт,
Цю постать, посталу зі сплаву любові,
натхнення й металу,
Що має ступити за морем
на сходи з шліфованих плит
Як вісниця дружби і миру,
на славу Вітчизни тривалу,
На пам'ять трудних,
але мужніх,
надією сповнених літ.

О бронзо, турботливо зварена!
О камені, радісно тесані!
О жінко великого племені
творців, трударів і борців!
Вона на граніт свій зведеться,
і очі розкриються Лесині,
Й уста її бронзові вимовлять
найвищі з найвищих слів.
Мов іскри,
черканням сталі
об сталь загартовану кресані,
Слова її злинуть у далеч канадських долин і лісів.
Цю даль нечужу поетеса
відчує й, радіючи, гляне
На пагорби, трохи подібні до пагорбів краю її,
На росяне поле Альберти, мов гадяцькі доли, духмяне,
На схожі до прип'ятських вири Саскачеванської течії.

Навколо Великої стали
по-братньому з'єднаним колом
Вони —
юносерді й завзяті,
вони — думночолі й старі,
Осяяні сонцем жовтневим, прозорим,
ледь-ледь похололим,
Озорені сяйвом Тієї, що стала над ними вгорі,—
І сонячні майва танцюють над встеленим зеленню
полем
В своїй неугавній забаві,
в дзвінкій променистій ігрі.

Вітай, світлоносна і добра, Провіснице великосерда,
Страждальнице, віддана щастю
служити високій меті,
У вічність ввійшла ти так просто,
так справді по-людськи,
так твердо,
Як то й за життя ступала
по тернях тяжкої путі,
По димних фабричних кварталах,
по тропах поліського смерда,

Вдивляючись в правду
й нічого не лякаючись у житті.
Вітай цих людей,
що всім серцем
чекали твойого приходу,
За тебе боролись,—
і часто
їм дуже нелегко було,
Нелегко було усувати за перешкодою перешкоду,
Топтати і підступ, і наклеп,
долати зненáвисть і зло

Отих, які важаться зватись
іменням твойого народу,
Отих, на яких прокляття
за злочин і зраду
лягло.
Тепер вони стиснули зуби.
Замовкли
шаленці
й злочинці,
Й глухого прокляття гримаса
їм сіпає
й корчить роти.
Себе хай самі проклинають,
лютуючи наодинці
В розпачливій безнадії,
на пустирі самоти,
Безсилі вчинити опір
грядущій в віки Українці,
Прекрасній,
як людяність людства,
і видній
на всі світи.

Навіки вона піднеслася,
ласкава, незборна і сміла,
Посеред широкого лугу, народом врочисто оточеного,
В трагічній і ніжній жіночості
свого наболілого тіла,
Сухотами і скорботами мученого і точеного...
Як сонця мигтливі лелітки,
над нею музично бриніло
Листя канадського клена, осінню позолоченого.

* * *

Ніколаю Тихонову

Давно — як давно! —
ще за юності,
жагою змужніння зболілої,
Напився я з чари твоєї
міцної гірчавої браги,
На ярім вогні революції
тужавим ключем закипілої,
На травах і квітах Росії
настояної до наснаги.

Донині пульсує в серці
тих віршів поривчастий лад,
Поезія довгих походів
і бистрих,
як постріл,
пригод,
Вкарбована в бронзові строфи,
в розгонисті ритми балад,
В мелодію ніжних елегій,
в гордливу піднесеність од.

Такий, як та книга,—
і ніжний,
і мужній
ти є одночасно,
Солдат, що пройшов крізь чотири суворі,
палючі війни,—
І все ж не змогли у своєму смертельному жарі вони
Спалити твоє вічно людське,
і трепетне,
і прекрасне.

Такий ти був завше і всюди.
Такий і тепер ти єси,
Солдате свободи і миру, любові і гніву поете,
Жадливий шукачу достойної людства краси,
Посланцю надії по всіх континентах планети!

Ти знаєш узгір'я і ріки земної морщавої кулі,
Як лінії, жилки і зморшки своїх неспокійних долонь.
Пробуджуються вулкани,
з часів передвічних заснулі,
Потоками бунту
із надрів зринає багровий вогонь.
В епоху нечуваних штормів,
нищівних циклонів і струсів,
Боїв неймовірно затятих,
високих тріумфів і свят
Ти вистояв так, як і треба,
як вистоять воїн і мусив,
Як в смертній атаці
повинен
поводитись справжній солдат.

Ти сталь нерозривного сплаву,
метал небувалого складу
В свій вірш,
в свою душу і совість,
як стрижень несхитний, вкував
При ватрах гусарських біваків,
в залізних ночах Ленінграда,
На лютій морозній спекоті
виборзьких переправ.

Пройшовши крізь безум і муки
тяжких, найжорстокіших воєн,
Собою життя заслонивши, загибелі наперекір,

Ти знаєш, чого прагне людство,
чого твій народ достоєн
І що його воля вкладає
в завітні три літери — мир.

Дороги.
Всесвітні дороги.
Дороги братерства і дружби
Від вежі кремлівського муру
і київських брам золотих,
Від Балтики хвиль синьо-чорних
і глетчерів срібної Ужби,
Від величі площ ленінградських
і марев туркменських доріг.
І далі. І далі. І далі.
Немає кордону і впину
Для білого голуба миру,
сміливої птиці надій.
Її, цю відважну вістунку
віри в щасливу людину,
Несеш крізь всі вихори світу
в душі щедродайній своїй.
О щедрість душі!
Її спрага,
її невтоленні шукання
І радості,
й зустрічей з щастям,
і з горем, і з чудом життя!
Людина відважної мислі,
трудного дерзання й зростання,
Вона твого захвату гідна,
бо гідна свого майбуття.
Шукати людину.
Шукати на шумних шляхах
велелюдних,

На звивистих тропах захмарних,
у джунглів тривожній півтьмі,
У натовпі мітингів гнівних,
у порпанні буднів марудних —
Шукати,— хай будуть речисті
чи будуть і досі німі.
Вони, навіть вмерлі
і знову
воскреслі у слові твоєму,
Вхідять з тобою укупі
на обшири світу й судьби,—
Ти їх, мов до рідного дому,
впроваджуєш гідно в поему,
Як під тріумфальну арку,
як в реквієм слави й журби.
Ти знаєш,—
я знаю це —
знаєш
ті журні самотні хвилини,
Коли йдеш по погару років,
по полю, поритому вирвами,
Коли наступаєш на спогади,
наче ступаєш на міни,
Коли, над могилами ставши,
хитаєшся, як над прірвами.
Я знаю, що значить
проходити
по згадках своїх,
спотикаючись
Об горбики, вкриті барвінками,
о пні давно зрубаних літ,
У жодних скорботах не каючись,
і жодних утрат не зрікаючись,
І твердо на варті тримаючись,
як то вартовому і слід.

* * *

Олесю Гончареві

Зіниці смерті стежили за Вами
Прицілами, злобливим зором лінз,
І друзі падали, й ревли димучі ями,
І обрії, немов рвучкі кардіограми,
То зводилися сторч, то повергались вниз.
Ви йшли по згарищах, вповзали в чорні вирви,
І вимах вибухів Вам обпікав лице.
В пожеж і битв огненнокрутний вир Ви
Ступали,— і навік запам'ятали це.
Дотіль немислиме, воно ввійшло у пам'ять,
Страшне, розгніване, величне і святе,—
Саможертовність діл, і тіл криваве рам'я,
І жар, і жах того, чим досі ще сните.
Так, серце й пам'ять стали важчі й дужчі,
Та стали і чутливіші вони,
І віру в людяність, у радощі грядущі
Ви винесли, як святощі, з війни.
Життя й весна землі. Життя й краса людини.
Її достойність, прагнення, любов,—
Таке все різне і таке єдине
В мільйонах душ, у многозвуччі мов!
Священне море мови омиває
Затоки роздуму й любові береги.
Немає спокою. Переситу немає
Для творчої життєвої жаги.
Весна людей. Назустріч їй несіть
Свої слова, дар мужності і ласки,—
Бузку розквітлу тріумфальну віть
В суворій чаші фронтової каски.

ПІСНЯ ПРО СОКОЛА

Юрій Гагарін загинув за день до сторіччя
з дня народження О. М. Горького.

Співець породи соколів сміливих,
Їх мужності, їх волі, їх дерзань,
Появлених у подвигах, в поривах
За межі днів, за віку й світу грань!
Ви знаєте, що сокіл у польоті,
Протнувши, наче блискавиця, тьму,
Зринає часом в смерть. В журбі й скорботі
Ви склали пісню на хвалу йому.
В сторіччя Ваше по землі повсюди
Ваш гордий спів про Сокола звучить.
Не безнадію чують в ньому люди,
А клич змагатись, прагнути, стреміть,
Як вмів стреміть той сокіл невтоленний,
Той прокладач стрімких космічних трас,
Який, звершивши подвиг дерзновенний,
Прославив свій народ, і дух його, і час.
Нехай лягає на його могилу,
Немов вінок нев'янучий, живий,
Ваш спів про те, як гине Сокіл смілий,
Безсмертний навіть в гибелі своїй!

ПАМ'ЯТІ ДРУГА

На могилу Юрія Смолича

I

Повільно й важко зводжуся по сходах
І все ясніше чую в тишині
Його спокійний, рівномірний подих,
Але не йде назустріч він мені.

Все, як було,—
розкритий верх машинки.
Лад на столі. В бокалі листя жмут.
Ряди книжок од стінки і до стінки,
Лише його не бачу зразу тут.
Осінній присмерк. Невиразний обрис
На сіро-синім одсвіті вікна.
Його зичливість, гіркувата добрість
І посмішка, потомлена й сумна.
Вона мене чомусь не зустрічає.
Вглядаюся. Шукаю. Чей знайду.
Знаходжу тільки тишину безкраю,
Проте я жду, упевнено я жду.
Десь ставши при полиці прямокутній
Чи примостившись на канапці, він
Мовчить, хоча він завше є присутній
Там, де його мовчанню був почин.
Я потривожу тишину затяту,
Переступлю заказану межу
І, як звичайно, входячи в кімнату,
Я «здрастуйте!» госпо́дарю скажу.

II

Ти сів схопившись. Де годинник? Північ.
Навкруг мовчання скупчене й чуже.
В сусідів скоро заспівають півні,
Але ти їх не чутимеш уже.
Яке кружіння всесвіту п'янюче!
Гойдають хвилі човен голови.
Прислу́хайся,— ввіходить неминуче.
Зведись. Гукни. Мовчання розірви.
Воно крізь тьму вдивляється незряче
В оцю одну з найзвичніших подій.
Дружина мовчки скрикне і заплаче.

Ти витягнешся, строгий, негнучкий.
Настане край надії, вірі, тузі.
Залишиться мовчання й тлін землі,
Й вона, кохана, і печальні друзі,
Й покинутий рукопис на столі.
Іще чекати, томлячись так нудно?
Чи в нурт впірнути, скорений судьбі?..
Тут вранці буде гомінко і людно,
Слова й вінки, принесені тобі.
Простертий на хрусткому покривалі,
Простягши руки воскові свої,
Вглядатись будеш пильно й строго в далі,
У непроглядні, мовчазні краї.
Безмежне, передвічне безгоміння.
Невже йому і в цю конечну мить,
В мить остаточного твого прозріння,
Крім небуття, більш нічого явить?

СХОДЖЕННЯ НА ЗЕДАЗЕНІ[1]

Іраклієві Абашідзе

Ти йшов осіннім лісом в Зедазені,
До уст притисши миле саламурі[2],
І в тишу хмурих монастирських мурів
Ввійшов, підвівшись на круті ступені.
Замкнулася за нами ветха брама,
І саламурі заспів старовинний,

---

[1] Зедазені — гора над селищем Сагурамо. На горі — монастир, де поховано предків Давида Гурамішвілі.
[2] Саламурі — свиріль.

Як віть лілеї, ліг на домовини
Господарів оселі Сагурамо.
Від строгих стін нагірного собору,
Від предківських могил Гурамішвілі
Знялись свирільні переливи вгору,
Мов соколи тутешні білокрилі.
Над нами звів свою камінну митру
Гранчастий купол церкви в Зедазені,
А ми вслухались у пісні священні,
У голос лісу, в гомін вірша й вітру.
Пісні казали нам про героїчність
Людських змагань, про сонце і природу,
І рокіт мови древнього народу
Спливав, як хвилі рік гірських, у вічність.
Грузинська мова й в хаті над Хоролом
Пролинула тужливим кличем серця,
Коли Давид старечим тілом кволим
На ложі передсмертному простерся.
Це сталося на дальній Україні
Давним-давно, такого ж дня у серпні,
І про Давида роки страстотерпні
Свиріль Іраклія співала нині.
Стяга Арагві, велич круговиду
І передгроззя спалахи зловісні,—
На висях Зедазені честь Давиду
Ти склав у давній поминальній пісні.
Був рік тридцять дев'ятий. Скоро-скоро
Ти зміниш ніжну пісню саламурі
На вірш, що скаже пристрасно й суворо
Про мужній подвиг в загримілій бурі.
Ти сам такий — і пристрасний, і мужній,
І сумовито ніжний, і веселий,
Улюблений в сім'ї народів дружній
Поет краси і слави Сакартвело.

* * *

Пильніше й глибше вдуматися в себе...
Ти звівся й стверд у лютій боротьбі,
З кісток і тріщин викладений склепе,
Маленький космос скривши у собі.

Там в'ються смерчі крихітних галактик,
Двигтять рої движких мікроплеяд.
Там кожен образ, світла й світу клаптик,
Вкладається у нерозривний лад.

Чи на космічні сфери справді схожі
Півкулі ці, вражаюче малі?
Чи просто плазми згущення? Чи, може,
Мініатюрна копія Землі,

Де все сплелось в доладнім переході:
Ключі артерій, темні стоки вен,
Живлющий грунт клітин, який на споді
Таїть росток — свій незбагненний ген?

Безкрайність барв, речей, понять і тонів,
В тільця клітин впресована, стає
Мільярдами й мільярдами нейронів,
Що в блискавках стрибків і перегонів
Могуття випробовують своє.

Спалахують. Здригаються. Іскряться.
Контакт. Контакт. Б'є блискавиця вмить.
Це їх гроза. Це їх розряд і праця.
Це їх снаги енергетична сіть.

Як струм, тече в перервчастій напрузі
Коротких, гострих імпульсів стягá.
На противенств пекучому курцшлюзі
Тріпоче мислі вольтова дуга.

Безодня мозку — як світів безодня.
Жахаючись, над глибом їх стаєш,
Бо в них така природна й надприродна,
Недосягненна таїна безмеж.

Тремка, драглиста, сіра мішанина
Заліза, сірки, фосфору, води.
Вона і є ота, що звем — людина,
В ній всі людські пориви і труди,

Тріумфи, біди, перемоги, болі,
Піднесення, тривоги, втрати всі,
Любов, і ніжність, і суворість волі,
І все життя у творчості й красі.

Хвилястий трепет корок і підкорок.
Мигтливий код вмикань і вимикань.
Ще глибше в себе, здивувавшись, глянь,—
А потім що? А потім... Бідний Йорик!

ПРОЛОГ ДО СПОГАДІВ

У спогадів на дні, як в зяючому кратері,
Бушує попіл, виє тишина.
Я згадую прозорі руки матері.
Вона живе. В мені живе вона.
Здається, крикну, трохи мисль напружу,—
І знайдуть спогади вагу і плоть,
І ввійдуть владно й повноправно в душу,
Щоб жити там, хазяйнувать, бороть.
Здається, досить завернуть раптово,
Піти тропою топтаною вбік,—
І стане все на давнє місце знову,
З-за рогу вийде пережитий вік.

Здається, досить раптом завернути,
Піднятися по сходах в тишину,
Щоб знов торкнути порвану струну
І музику замовклу знов почути.
О пахощі гірких пом'ятих трав,
Імла тонка й срібляста, наче грена,
Сповитий зеленню, гниллям і млостю став
І зойк над ним, солодкий плач Шопена!
Ввійти у спогади і заблудитись в них,
В наповненій органним шумом пущі,
У пам'яті збирати невсипущій
Шорсткі суцвіття й павіття доріг.
Тяжка робота родива й віднови,
Відтворення напівзабутих слів,—
І враз тебе пронизке блиск раптовий
Того, чим жив, чим і мужнів і снив.
Перегримілий шторм клавіатури,
Тачанка вилетіла на щербатий брук,
Обгортка більшовицької брошури,
Що взяв, як хліб, ти з материнських рук.
Ти кожну синю жилку пальців бачиш,
Ласкавих пальців жовтої руки,
Вчуваєш їх нерівний пульс і плачеш,
Як плачуть в снах самітні старики.

ПЕРШИЙ СНІГ

...І тільки твій слід на сріблястій пороші,
Відтиснутий синьою тінню слідок,
І серцю так легко від теплої ноші
Нешумних, мов падання снігу, думок,—
Вони облягають покровом хвилястим
Зашерхле, заходжене серце моє,

І чую — під тонко похрустливим настом
Раптово весінній струмок заграє,
І серце пульсує, як брунька бринлива,
В примаренім мною квітневім теплі,
І навстіж розкрилося небо, і злива
Краплинами грати іде по землі,—
Вони, мов іскристі, дзвенючі сережки,
На біло-рожевому вітті беріз
Ледь-ледь повисять, похитаються трішки
І скотяться бренькотом струнним униз.
І стане весна... І запахнув весною
Цей перший, іще боязкий, снігопад.
Ти — поруч. Ми входимо вдвох із тобою
В напоєний мжичкою музики сад.
Співзвуччя колишуться, сплівшись, як трави,
Мелодія в'ється, як світла тропа,—
По ній в білосніжні простори уяви
Повільно й вгамовано серце вступа.
Я бачу крізь тиху, мов шепіт, порошу
Наш день, нашу путь, нашу віру, наш крок.
Схиляюсь і ніжно в долонях підношу
Твій, вибраний з теплого снігу, слідок.

* * *

На луг лягло благословіння снігу,
Хитливий переплин і перелив сніжин,—
І я мовчу, немов читаю книгу
Великих, тихих, лагідних таїн.
В п'янливому, сповільненому смерку
Кружіння серця. О солодка млость!
Пурпурні снігурі, як змахи фейєрверку,
Пронизують сріблисту високость.
Я йду, й мовчу, і тепло марю снами,

Я на долонях тиші розтаю,—
Кристалик, зведений блаженними руками
Над свій приділ і над журбу свою.
Запаморóчений, дрімотний, заблукаю,
І ввійду в сон, і вже не вийду з сну,
І мовчазливо добреду до краю
Крізь білу, добру, вічну тишину.

ЛАМПОЧКА ВДАЛИНІ

В безлюдній далині, самітна й одинока,
Жовтіє лампочка. Її слабкий вогонь
Оточує навкольна тьма глибока,
Недобрий, хмурий шир, осіння оболонь,
А по западинах, мов чавуну уламки
Чи брухт безбарвних плит, розкиданих навкруж,
Мигнувши іноді в хитливім світлі лампки,
Сіріють контури розплющених калюж.
Скрізь настороженість. Ріка злобливо змовкла.
Заклякнув чагарник. Застигли береги.
Для кого ж світиться ця лампочка пожовкла?
Хто вийде поночі на вимерлі луги?
Хто даль перебреде, драгви грузьке покрів'я?
Є тільки пустка тьми, загроза й самота,
Безлуння, і безмежжя, й безчасів'я.
Заціпенівши, ждуть на крик чийсь болота.
Але хто ж тут простяг живлющий струмінь дроту?
Хто зміряв відстані нестоптаних безмеж?
Чи не завчасно хтось почав тяжку роботу
Для світла перший стовп вбивати в грунт? І все ж,
І все ж хвала тому, хто клав крізь тьму і пустку
Надію і маршрут, орбіти і дроти,
Хто зважився ввійти в пил ядерного згустку,

В космічний вічний шторм наважився ввійти,
Над виром зір звестись, незмірну далеч змірять,
Заглянути в крутіж жадібних чорних дір!
Ти вмієш прагнути, і пізнавать, і вірить?
Не втолюй прагнення, не бійсь незмірних мір!
В незнане вгвинчуй мисль, як вихори спіральні.
То світ чи темний луг? То лампка чи зоря?
Вже менший острах твій, короткий простір дальній,—
Зростає й дужчає світіння ліхтаря.

СПАЛАХ СУЗІР

Осіння ніч. Раптовий зорепад.
Трасуючої зірки рикошети,
Вогнисті бризки з вихора плеяд,
Пекучий прах розбитої комети.
То знищення і виникнення вир
Над нами безконечно кружеляє.
Загрозливо стрясають небокраєм
Страшні, безшумні спалахи сузір.
Це зорепад чи це пересторога?
Велично й плавно зводиться в зеніт
Зоря людей, наш неповторний світ
Життя живого й розуму живого!

ТИШИНА

Зважусь у ліс по тропі неширокій
Тихо, як в білий собор, увійти,
В цей величаво простелений спокій
Снігу, і присмерку, і самоти.

Стежка не скрикне і ліс не застогне.
Сплять нерухомі тіла кучугур.
З-поміж гілля, спалахнувши, як огник,
Вистрибне червоногрудий снігур.
Встало навколо мовчання уроче.
Годен його я відчути сповна?
Млостю солодкою запаморочень
Нишком колише мене тишина.
Споминів, жалощів, роздумів тіні
Десь поза мною проходять услід
В мареннi марнім, в безмовному плині
Плавного руху повільних сновид.
Ні, із задуми і стежки своєї
Ти не звертай, тільки глибше зітхни,
Входячи на безкінечні алеї
В вічність простягнутої тишини.

1981

* * *

Чебрець, і верес, і вологий мох,
І впертий дрок, і потайний тирлич...
З тобою часто ми ходили вдвох
Під Києвом в мандрівки увсебіч.

І знов ступили на вологий схил,
Який розквітлим вересом заріс,
І звідки видно, як за виднокіл
Пливе й пливе Пуща-Водицький ліс.
Ми згадуєм. Минуло тридцять літ,
Як вперше ми навідались сюди,
Де розстеляє вересовий цвіт
Пругкий покров своїх суцвіть блідих.

Ти нахилилась обережно. Ти
Збираєш їх, хрусткі квітки оті,
Щоб, як ліловий вогник, їх нести
Крізь довгі роки, спогади й путі.
Леліє він, він мріє, він не згас,
Цвітіння тихий світ, невитоптаний слід
Перейдених стежок і пережитих літ,
Що пам'яттю тепер освячений для нас.

1960

* * *

...Хай спечені уста я ще раз притулю
До живодайного, як молодість, напою,
Настою споминів, і радості, й жалю,
Яким я жадібно зболілу душу гою.
Солодкий біль — цей слід безповоротних літ,
Надій і марень небучний здобуток,
Подій і днів тривожний переліт
І першої любові тайний смуток.
О згадка про мій світ юнацьких таємниць,—
Як лагідно вона звелась і запахтіла
Духмяним повівом любові, літа, тіла
І гіркуватим запахом суниць,
Оцих розсипаних між теплих трав коралів!
Я ними дихаю. Я нахиляюсь ниць,
Щоб, сповнений спокійної печалі,
Збирати їх. І дбало, до дрібниць,
На все життя, а може, навіть далі
Я пам'ятатиму, невгаслий світе мій,
Твоє тепло, і пахощі, і тайни.
Світись, мій світе, променись, теплій
І в час прощання, в час такий звичайний.

ОДУЖАННЯ

Хрумтливе золото вечірнього морозу
Лягло на вписані в зимове небо віти.
На серці — дзвінко й трохи сумовито,
Як після синього, прозорого наркозу.

Одужання просвітлені симптоми,
Спокійні ритми прагнень і замислень,
Питво від нападів виснажливої втоми,—
Настояний на мерзлій глиці кисень.

Такі вони співучі і цілющі,
Оці алеї вітровію й стужі,
Старі, корчаті монастирські пущі,
Де піст і пісня лікували душі.

Та й зараз ви, пісні мого народу,
Як сяйво й кисень, гоїте недуги,
Зливаючи людину і природу
В гармонію духовної потуги.

І я, йдучи, вас жадібно пригадую,
І знаю,— ні, не похитнусь я, вистою,
Наснажуваний вашою відрадою,
Красою вашою, безсмертною і чистою.

1980

* * *

Пройшли ми всілякі дороги удвох —
Чого не бувало в житті?
І тропи шукань, і обніжки тривог,
І світлі, й суворі путі.
По битих шляхах, по вузьких манівцях
Ішли — не завжди навпростець,
Але те усе, що зібрали в серцях,—

Це сутнє багатство сердець.
Нічого не будем втрачати звідтіль,
Нічого не кинем на злом,
Бо кожен наш розпач і кожен наш біль,
Пригаснувши, стане теплом.
До теплого подиху давніх страждань
Ми руки простягнем колись,
І ти мені радісно скажеш: поглянь,
Як руки й дороги сплелись.
Ні кліщі відчаю, ні вістря розлук,
Ніхто розірвати не зміг
І клятвенно з'єднаних наших рук,
І пройдених нами доріг.

* * *

В собі, як в келії трухлявій, замикатися,
І уникати стріч, і слів гучних лякатися,
І ветхі думи слідом за собою,
Як тінь од тіні, нудно волокти?
Невже отак брестимеш далі ти
Дорогою своєю життьовою?
Невже наснилося? Привиділось? Примарилось?
Тепер минулося, змарніло і зістарилось.
Невже безслідно згубиться? Невже
І не збагнеш тепер, де власне, де чуже?
Чи тільки мариться? Чи спиться? Чи ввижається,
Що те пройшов, де брів, що бачив те, чим жив?
Немов німий сліпець, що нишком наближається,
Спиняє забуття мене на схилі днів.
Жени й клени його, голодного й настирного,
Візьми його під спогадів бичі,
Щоб пережитого, і вірного, й невірного,
Не втратила душа — волай, гукай, кричи!

ШЕПІТ

...До шепоту душевного свойого
Прислухайся уважніш і збагни,
Що з пам'яті, з її грузької глибини
Не повертається нічого, анічого,
Крім запізнілої, мінливої луни.
Непевний відгомін давно примовклих гомонів,
Перелетілих тіней тиха тінь,
Мигтливий відблиск перетлілих променів,
Летючий попіл згаслих палахтінь.
Труське й оглухле пустирище старості.
Тікай звідтіль, щоб знов почув і ти,
Як зводяться і протинають парості
На давнім тирлі втоптані грунти.
Так мало треба для зростання радості —
Тепла й роси в блакитному ковші.
Напийся, і зведись, і твердо й радо стій
Перед останнім іспитом душі.
У себе вслу́хайся з увагою пильнішою —
Чи жоден шепіт вже в тобі не шепотить?
Тоді проймешся ввесь нечуваною тишею,
І стане вічністю цієї тиші мить.

ШИПШИНИ БІЛИЙ ЦВІТ

Пам'яті Всеволода Іванова

І знов засяяв цвіт — кущ білої шипшини,
Привезений сюди з околиць Підмосков'я,
І в тихоплинному промінні України,
Радіючи з краси, дивлюсь на нього знов я.
Дарунок друга,— він піднісся, гордовитий,

Пишаючись своїм дорогоцінним віттям
І пахнучи теплом, трояндами й політтям,
Сузір'ями квіток, мов небо, рясно вкритий.

Круг нього бренькіт бджіл лунає, мов кімвал,
І він увесь звучить неголосним хоралом,
Врочистий, як собор. Перед його порталом
Стою замислено, згадавши про портал,
Побачений отам, над синім плесом Нерлі,—
Колись із другом вдвох я милувався ним...
І тіні спогадів, схвильовані, невмерлі,
Мене овіюють сумним крилом своїм.

Ні, не забуду я те диво неповторне,
Ті миротворні дні, луги узорні ті,
Той білостінний храм, те сяєво соборне,
Що зводилось в своїй прекрасній простоті.
Воно було, мов цвіт, мов білий цвіт шипшини.
Пречиста світлість стін. Священний їх віссон.
Стрімкий порив душі сміливої людини
До висоти небес, до їх бездонних лон.
Мій друг — він добре знав жадобу цих поривів,
І біль гірких невдач, і тріумфальний зліт.
Він знав це, й могутнів, і бушував, і си́вів
В турботах і трудах несупокійних літ.

То був північний храм, непишний, прохолодний,
Додержаний в простім і точнім ритмі ліній.
Він у достойності, природно благородній,
Світився і яснів на тканці неба синій.
Він сріберно лелів, як блиск на змерхлім перлі,
На давнім перлі цих прозороводих рік.
Ми вдвох прийшли сюди, до нього, звіддалік
І так побачили славетний храм на Нерлі.

Ми скорені були видовищем величним,
Що виникло на честь і на хвалу вікам,
І шанобливо ми вступили в древній храм,
По вінця сповнений мовчанням екстатичним.

Мій друг ввійшов, і змовк, і вразився, й втопив
Свій зір допитливий в закріплені навіки
На аркатурі стін чудні і строгі лики
Суворих воїнів і таємничих дів.
В тимпани втиснуті, сплітались мовчазливо
Масивні контури у камінь вкутих міфів,
Крилата гра орлів, борня кощавих грифів,
М'язистих паростей тяжкі й тужаві звиви.
В могутті образів і гордості високій
Навшир розкрився нам слов'янський світлий світ,
І супокоєм став колючий наш неспокій,
І сяяв білий храм. Шипшини білий цвіт.

ЗА КРОКОМ КРОК

За кроком крок назад по життєвій путі
Бреду в минулу даль. А що там вдалині?
Я бачу мури міст і грані гір круті,
Провалля й пагорби, світанки і вогні,—
І все пригадане видніє чи вві сні,
Чи в тихім роздумі, чи в марній маячні,
Все заподіяне й примарене мені.
І юрби спогадів, блідих сиріт подій,
За мною сунуться, шепочучи про те,
Що стало й станеться ще на путі моїй,
Жорстоке й лагідне, значуще і пусте.
Беззвучні стогони при згадуванні втрат,
Безплідне порпання у попелі надій,—

Воно пече й кричить у пам'яті чіпкій,
Коли вертаюсь в даль я по життю назад.
По життьовій путі отак в минуле йду.
Крізь мене ринуть дні, як відсвіт блискавиць.
Тоді я бачу даль, буремних літ гряду,
І рух рішучих юрб, і сотні тисяч лиць,
І кожну рису їх, схвильовану й живу,
Мов наяву, отак, як бачив наяву
І вираз їх очей, і їх ходу тверду,
Як чув їх дум і слів тривожно строгий лад.
Це все пригадую, коли назад бреду,
По життєвій путі з трудом бреду назад.
Я мусив би тепер упасти вже без сил,
Втопитися лицем в розтоптуваний пил
І задихатися від надміру зусиль,
І тамувать в собі глухої втоми біль,
Але не падаю, хоч спотикаюсь я,
І струмів внутрішніх невидна течія
Мене підхоплює, і тягне, і несе
Крізь пережите все і крізь віджите все,
Крізь далеч дум і діл, крізь радощі й жалі,
Крізь літ красу і жах, крізь навісні вітри,
Крізь дим, і чад, і жар на спаленій землі.
Крізь вибухів вали, повергнуті згори.
О юрби спогадів, приходьте, не мовчіть!
О очі спогадів, світіть, як блискіт свіч.—
Нехай освітлюють мені бодай на мить
Тумани перепуть і морок межиріч.
О свічі на путях десятиліть,
О рідні риси дорогих облич,—
Світіть мені, не мовкніть, говоріть!
Я вас почую навіть в глухоті,
І в шумі клопотів, і в галасі завад,
Коли бреду по життєвій путі,
По далечі минулих літ назад.

Не заблуджусь, не побоюсь судьби,
Не похилюсь, не повалюся ниць...
О незабутні риси рідних лиць,
О лик надії — строгий лик доби!

1982

ФОНТАН

Звелась веселка в срібній грі фонтану.
Її я бачу в грі краплин і барв,
Зелену, жовту, голубу, багряну,
Струнку й струмливу, наче струнність арф.
Тремтіння вод, бриніння водограю.
Щедротно й звучно виплеснутий струм.
Вслухаюсь і, радіючи, вчуваю,
Як віщу вість, його музичний шум.
Мигтливий танець на полянах саду,
Прудких дріад грайливий хоровод.
Я чую музику — це чудо і принаду
Розмаяних, прозоротканих вод.
Ритмічний плюскіт легкокрилих ніжок
По хвильках плеса, по воді дзвінкій.
Обличчя сяйва в блисканні серіжок
Являє раптом добрий усміх свій,
Свій талісман, свій світик амулета,
Як-знак надії, з'явлений з води.
Невже він — справді провісна прикмета?
Невже надійся, і живи, і жди?
Невже під дивне райдужне склепіння
Наважишся незважено ввійти
І з плетива струмінного проміння
Для себе звістку прочитаєш ти?
Повір же їй, довірся сяйву й чуду.

Невже нараз загасне знамено?
Ні, я його читати знову буду,
Як був читав колись давно-давно.

1983

ПОДЗВІН КОНВАЛІЇ

Як плавно і чисто струмує арпеджіо
Цих білих, маленьких, розгойданих ноток!
Стеблин легко схилених ніжне мереживо,
Тремких порцелянових дзвоників дотик.
Сім ноток — фінальне бриніння конвалії,
Солодке прощання її семизвучне,
Свиріль її пісні, вже трошки прив'ялої,
Цвітіння печалі й весни нерозлучне.
О смутку і радості росяні парості,—
Ви келишки ваші мені нахиліте,
Щоб трунок цілющий від втоми і старості
Я з білої чарки захланно міг спити.
Краплину! Росину! Не треба до ситості.
Хай добрим стражданням жадоба тривожить,
Хай поклик жаданої несамовитості
Відлуння в душі невгамованій множить.
Прощання. Розстання. Зітхання конвалії.
Пролине й розтане. Невже це прощання
Для мене — остання духмяна печаль її,
Весінньої радості ласка остання?

1983

НІЧНІ КОНЦЕРТИ

І. Криниця Леонтовича

...І він серед степу спинився,
                                        вслухаючись в гони і гони,
У луни і луни епохи, в сполохані людські серця.
Вони напливають —
                                ці шуми, і думи, і гомони, й тони.
Немає для серця і пісні ані тишини, ні кінця.
Гармонія степу хвиляста, колосся співучі поклони,
Хорали могутнього неба, бриньлива ігра вітерця.
Хіба їм вмістити у звучні, усталені здавна канони?
Хіба для них стачить
                                        твойого маленького серця митця?

Вгамуйся, шукачу пісень сіроокий,
І вслухайся в себе, в свій світлий неспокій,
І шепіт єства тобі скаже, куди
Рушати, щоб рідних джерел таємниці
Пізнати.
Он поруч, в отой переярок зійди,—
Там моряться цямрин дубових ряди.
Одгорни кугу і руту,
Запашну розсунь траву
І криницю призабуту,
Ясноводу і живу,
Кимось добрим міцно вкуту
В землю вогку степову,
Там, хвилюючись, знайди.
Сивими, як пил, устами
Ти до неї припади
І щасливо, до нестями
Напийся музики криничної води.

Краплинка музики. І оживуть вуста.
Росинка музики. Бездонна глибина.
Сльозинка музики. Як плач землі, свята.
Криниця музики. Не вичерпать до дна
Її ні генію, ні вітру, ні літам,
І мандрівник жадливо вип'є там
Води, настояної вічністю й життям,
І догори в долонях піднесе
Почерпнуте звідтіль своє найкраще все,
Що в нього вглибилось, властавилось, врослося,
Як стокоріння або стоголосся.

Струміння музики. Воно піде потоком,
Його не зміряти ані числом, ні строком,
Воно припливами росин, сльозин, краплин
Свій безупинний розливає плин,
Затоплює затоптані луги,
Розламує зчерствілі береги,
Переміняє вилежане ложе
І все-таки, хоч сповнене снаги,
Ніколи напоїть і втамувать не може
Жадоби духу, людської жаги,
За дужість всіх сягань, всіх благ здобутих дужчої,
Ненатлої, упертої, прагнущої
Ще більших злив, ще глибших дум і вод.

І от,
І от, братове, води ті глибокі,
Що в них, як мовить предківська щедрівка,
Краплинка кожна, кожна хвилька й цівка
Таїть в собі пісенність роки й роки,—
Пісенність і веселу, й сумовиту.
Ой, так було із початку світу,—
Немов павутинки, пісні перевито,
З вітрами, з квітами сплетено дзвінко.

Лети ж над степами! Співай над серцями,
Милуй нас, втішай нас, ясна павутинко!
Тоді ми з тобою світ обснуємо,
Світ обснуємо і наситимо,
І наситимо, і наповнимо!

Рушай же, посівальнику краси,
І в світ дарунком щедрим понеси,
Розсіявши, мов добрі зерна з жмені,
І радощів, і смутків голоси,
І гроз густі баси, і гімни піль зелені,
Й пасажі плавних рік, і срібну трель роси.
Нехай у величавій кантилені
Звучать земля, і люди, і часи.

Зведись, мандрівче! Глянь! Яка навкруг краса!
Який живлющий ключ б'є з надр багатих сховища!
І, мов орел, злітає в небеса
Жест регентської длані Леонтовича.
З глибинних дум своїх, з криниці переярку
Він викликає духів. Він чаклун.
З пісень і гомонів, із променів і лун
Над світом ставить світлозвучну арку,
Прозорчасту, розцвічену, тугу
Веселки семибарвної дугу.
Її стовпи, на обрії зіперті,
Небес вологих сяйне опертя.
Світ одмежовують от темряви і смерті
І знаменують вхід у музику й буття.
Під благовістям райдуги цієї
Стоїть він, сіроокий чоловік.
Яка йому хвала? Які його трофеї?
Пісні й життя. Пісні й життя навік.

II. Ніч на Івана Купала

Прослухавши симфонію Л. Грабовського

...Настала ніч жаська і химородна.
Купальська ніч. Знамення і дива́.
Кружляючи зіницями, голодна,
На трухлім дубі ухає сова.
Гризня і виск собачого весілля.
Жаждивий крекіт любострасних жаб.
Ряхтять світилки між куги й бугилля,—
Підступна путь загрозливих приваб.
Сокира вабить вигостреним лезом.
Схопи! Змахни! Повалиться Івась.
Безодня й зойк. Гопак і регіт. Безум.
Здригнулись ба́гна. Трясця почалась.
Як синій мрець, на фосфоричне пнище
Стрибне, і скрикне, й зникне Басаврюк.
Він десь у хащах ще ричить і рище,
Але до скарбу не простягне рук.
А ти тягнись, зашпортуйся в ожині,
Шипшину шарпай, шалений, шуми!
Торкнись її, обкованої скрині,
Хапай, витягуй з дряговиння й тьми.
Хай глухо грьопне — відгуки зловісні,
Як змії, розповзуться увсебіч,
І тільки зірка, тільки відблиск пісні
Продзюркотить крізь лихомовну ніч.
Фантомним сяйвом папороті листя
Займеться, й квітка страшно спалахне.
Це пристрасті чи присуду провістя?
Вдивись у нього й не питай мене.
Не відповім. Хилюсь. Мовчу. Вслуха́юсь
У лемент флейт і тріпотіння струн,
І з себе чар зігнати намагаюсь,
Та чар владує мною, мов чаклун.

Хай розсвіте. Хай світанкове lento
Почую я й зрадію, бо збагну
Прадавньої замшілої легенди
Таку наївну й мудру таїну.

III. Бразіліана Віла Лобоса [1]

Як мрево південне, як далеч бездонна,
Нараз розгорнулась мелодій запона,
І з перших же тактів і тонів прелюду
Розкрились, покірні творимому чуду,
Печалі і сни чужедального люду,
Його сподівання, легенди, химери,—
І легко піднісся,
мов чад з-над пригашених вогнищ
тапери [2],
Розколиханий, як деревце́,
хисткий, як димок срібноперий,
Тужний звук, марний клич,
довга скарга посохлих саван.
Хто ж він, цей зайшлий горлай,
цей зайда з незнаної ери,
Будитель савани, мовчання безмежного пан?
Чи почують його волоцюги цих місць — піонери —
Або запхнуті тишею вуха наляканих поселян?
Чи відповідь буде?
Нема і відлуння. Обман.

---

[1] Ейтор Віла Лобос (1887—1950) — великий бразільський композитор. Твори його пройняті самобутнім духом народної музики, що ввібрала в себе мотиви й індіанські, й негритянські, й латиноамериканські.

[2] Тапера — самітна, покинута людьми хижка в степу чи в лісі.

Один він — самітний під небом пустельним,
пекельним, смертельним,
Один — як обчухрана сонцем агава
на пагорбі скельнім,
Один між запеклістю серця й кошмаром жари
нерухомим,
Один перед спаленим степом,
перед зловісним прóстором,
Кощавий, брунатний, обтяжений свойого бездолля
огромом,
Підпертий лише надією, наче надламаним костуром.
Навкруг вражі зела, як леза,
гранчасті, розлючені, глянцеві,
Скручені, наче спазмами, згризені, наче канцером,
Кактуси, вкуті в колючі, темно-зелені панцирі,
Бредуть по горбах, як убивці, як упирі,
як бандейроси [1].
О горе, повірити поруху чи подиху — ошуканцеві!
Нема ніде й тропи. Нема ніде й води.
Нема ніде й роси.
Дарма не вдивляйся в землю. Зітерлись на порох сліди.
Отямся, зведися і в пустку свій виклик, мов кулю,
всади.
Встроми її в зяяння спеки, в скажене розжарене
сяяння
І витисни з горла шершавого свій голос
для пісні розмаяння,
Лише не піддайся розпачу, не підкорися розпаду,
І не вклонися демону, і не довірся господу.
Облудна минуща полегкість.
Марудне волання розкаяння.

---

[1] **Бандейроси** — учасники банд, що полюють на людей; работорговці.

Слово, протни мовчання!
Пристрасте, зринь над покорою!
Пісне, будь ніжною й доброю, розгніваною і суворою,
Встань перед зором людини не хворою фата-морганою,
В серце людини не втискуйся отруйливою ліаною,
Бо серцю не треба ні трути, ні забуття, ні лжі.
Заглянь йому просто в очі, любов'ю його освіжи,
Осяй його темне провалля,
ключем продзюрчи крізь одчай,
Змочи його рани порепані, хліба й води йому дай,
Щоб смага розтала, щоб туга розмокла,
Щоб дужче співав серед степу кабокло[1],
Щоб пісня пеона промчала пустелі...
Як владно й ласкаво спливають печалі віолончелі,
Як стримано й гордо рокоче під трепетом пальців
гітара,
Як раптом реве тамбор-онса[2] ричанням хрипким
ягуара,
І трудно, немов з підземелля,
виходять на світло гобої!
Моління людини про землю. Моління землі самої
Про людськість, і сім'я, і плідність,
про ниву, вологу і колос.
Аж серце блаженно стенулось,
аж розпеклось,
аж схололось,
Коли огорнувся круг нього всесильний жіночий голос
І виспівав слово до нього, благаючи, ганячи, молячи
І душу оголену ранячи солодко й радісно-боляче!
Не бійся щасливого болю. Не відхиляйся вбік.
Хай стане ще більш блаженно.
Хай стане ще більш гаряче́.

---

[1] Кабокло — метис, більшість людності Бразілії.
[2] Тамбор-онса — музичний інструмент, рід тамбурина.

Віходь у танечне коло.
Притиснись плечем в плече.
Стегном до стегна.
Рукою до рук.
Скоком у скік.
Крик!

Ох, до танцю бубон нам би,
Прудко вбігти на тічок,
В гарячкові ритми самби
Влити тіло, вгнати крок.
Втоптуй, хлопче-скотогонче,
Тупом п'ят червоний пил!
З пліч злітає риже пончо,
Наче кондор, змахом крил.

Та й пішли...
Лунати пішли барабани
Над селищами, над віддалинами.
Вогнем запашіли майдани,
Пахіллям і смолами паленими.
Зімкнутись усім нам гуртом би,
Щоб іскрами злинули вй́соко ми,
Щоб танець могутній кіломбо [1]
Став гнівом, став здвигом — не вискоками,
Щоб грізно крізь темні століття
Вогненні сигнали виблискували.
Пильнуй же!
Ломаччя і віття
До ватри, до жару, до приску вали!
Танцюй же кіломбо, хлопче!
Підплескуй кіломбо, дівча!
Хай землю ваш запал завзятіше топче.

---

[1] Кіломбо — народний танець, зображує бій з карателями.

Гуртом! Гуртом! Плечем до плеча!
Танцюй, гарцюй, тупцюй, вертись
Вільніш, сміліш, крутіш!
Ще далі в даль,
ще вище в вись
Аж до самих узвиш,—
З галяв, з майданів, з тирл, з узлісь
Скликаєш і кричиш...
І враз урвавсь крутіж.
І враз врубавсь рубіж.
І враз удар
на злам,
на зруб.
Рішуче вшестя труб.
Хода металу. Мідна путь.
Не шал безвольних орд.
І от в похід, і от в політ
Зове акорд, гряде акорд,
Підвівшись на весь зріст,—
І чую я, і чує світ
Гарчання хмар, циклону свист.
Наллялись труби вщерть.
Зіп'явся звук в зеніт.
Гойднувсь з акордів звитий міст,
Скричав крізь бурю тромбоніст,
Шугнув останній шквал у зал,
Нестерпних круч сягнув фінал.
Обрушився, розсипався обвал,
Кінчилось щось дальнє, близьке й дороге
Останнім зітханням прощального вітру...
Врочисто і тихо закрив дириґент
Том партитури на чорних долонях пюпітру.

IV. Голос Едіт Піаф

Себе віддала своїй пісні. Вся віддалась. До кінця.
Перелюбились любові. Переболіли болі.
Перехрипіли крики.
Склепивши, як в шалі оргазму,
тяжкі від безсоння повіки
І чорними змивши сльозами липкий макійяж з лиця,
Любов'ю, піснями і смутком лишилась віднині й навіки
Вона, ця бродяча співачка, знедолена женщина ця.
Віднині лишилась красою, хай вбогою,
хай жалюгідною,
Хай грішницею, на страждання кинутою горілиць,
З одвертістю майже безумною, безжальною
і безстидною,
Співаючи про кохання розпачливих жартівниць.
Хто вона? Сірий горобчик [1], який під дахами Парижа
Про знайдені крихти любові,
про хліба окрушки цвірінькає?
Я бачу її над юрбою — розп'ята, шалена, рижа,
Я бачу її монтаньяркою, французькою гнівною жінкою.
Я знаю: вона не стріляла у груди з залізним хрестом,
Тюремник Петена не краяв лице її влучним хлистом,
Вона не кривавила пальців, іржавий тягаючи злом,
Щоб ставити барикади на Сені за кожним мостом.
Я знаю, що до гільйотини, затята й свята,
як Франс Блок,
Вона не ішла, оголивши тоненької шиї куток,
І радіопередатчиків не клала в солдатський мішок,
Але від своєї Франції не відступила й на крок.
І то Данієль ради неї конала в тифозній жарі,
Для неї про молодість світу
писав перед смертю Пері,

---

[1] Піаф — горобчик (*на франц. діалекті*).

Її своїм тілом прикрили розстріляні пролетарі,
І вкупі із нею вдивлялись Нотр-Даму химери старі
У місто, коли там ступали уздовж Єлісейських Полів
Не тіні мерців-гренадерів,
а рештки півмертвих полків,
Які без надії, без зброї, без друзів, без слави,
без слів,
Повіривши маршалам лживим,
вертались до журних домів,—
Тоді і на глум, і на виклик за ними летів її спів.
Його ми вчуваємо й зараз, і будемо чути навік
Це тужне жіноче ридання, визивний, озлоблений крик
Одної з покинутих женщин, дітей, стариків і калік
У літо падіння Парижа, в страшний сороковий рік,
Бо женщиною народу, дитиною злиднів Бельвілля,
Народженою в жовтім колі вуличного ліхтаря,
Була вона і на вершинах свойого могуття й безсилля,
Зоря поночілого міста, а може, й досвітня зоря.

Ніколи її я не бачив, але я собі навіюю
Цей образ,— худеньку жінку з устами як рваною
раною.
Без пісні їй ким же бути? Розтоптаною повією?
Без Франції ким же їй бути?
Німою жебрачкою п'яною?
Крізь семеро демонських кругів
лихого паризького пекла
Вона перейшла й підвелася, базарних фіглярів дочка,
Розрадниця людського горя,
сама від зрадливості стекла,
Лунка і тремтлива, як флейта,
як бильце гвоздики, гнучка.
Мов бильце гвоздики, мов крильце колібрі,
мов тільце бокалу,
Вона заіскрилась, заграла вона й замигтіла.

І стільки в ній пристрасті крилось,
в ній стільки містилося шалу,
Що болю було їй вже мало,
що вже не ставало їй тіла.
І ось вона знову і знову в ліхтарному жовтому колі,
Звідтіль, з таємничості сцени,
хитнувши куліс оксамит,
Виходить,— і падає промінь на плечі
напудрені й голі,
На різко доторкнуте гримом лице хворобливе Едіт.
Вона простягає руки, блакитними жилами скручені,
Кігтистими, гострими пальцями, наче цвяхами,
простромлені,
Над кабаретною ямою скарги свої замучені,
Ридання свої неприховані, ласки й обійми судомлені
Щедро і владно метнувши,
ніжно й нещадно простерши.
Як опівнічна віщунка,
порочна й пречиста пророчиця,
З цього нещасного роду іще не остання й не перша,
Звелася і заспівала, аж розпач у горлі клубочиться,
Аж серце роздряпане корчиться,
аж сльози зафарблені точаться,
Аж в голові морочиться... Чого шансонетці хочеться?
О, як жадібно мариться, о, як багато тиснеться
Смутку, кохання й зненáвисті
В грудях у вас, бідна віснице
Людяності і ласкавості!
Ви зводитесь перед юрбою найбільше зі всіх людиною,
До стовбура сяйва прикутою,
печально прекрасною жінкою,
Над залом, де гість захмелілий слізьми
захлинається й слиною,
Під'юджений саксофонами, розчулений «катеринкою».

Мілорде, здається, ви плачете?
О, не ридайте, добродію,—
Це я не вам співаю, скаржусь у горі не вам.
Бийте мені свої оплески, вийте мої мелодії...
К чорту!.. Пада́м, пада́м!..

V. Незакінчена симфонія Шуберта

Я звусь Франц Шуберт. Я вам зараз поясню,
Чим марю уночі, чим невсипуще сню,
Хоча запитую себе самого сам:
Чи довіряти снам? Чи звіритись ночам?
Так, я кричу вночі. Так, я мовчу й кричу
Крізь тьму і звуки тьми, крізь тугу й німоту.
Мій крик — подібний він до зашморгу й плачу́,
Яким собі горлянку обплету.
Стою над ямою розчахнутого сну,
І риюся в своїм розбурханім єстві,
І міряю його незмірну глибину,
Де корені сплелись і мертві, і живі.
І розсуваються улежані шари
Забутих спогадів, зотлілих марень слід,
І розкривається на дні провалля хід
До ще темнішої, ще глибшої нори.
Вслухаючись в її підземний шурхіт, я
Кричу, й жахаюся, й не знаю, що звідтіль
На мене виповзе: чи сумнівів змія,
Чи вистрибне, немов тарантул, біль?
Заворушилося тяжке й кошлате щось,—
Розгорнутий барліг загрозливо двигтить,
Здригнулося єство і рвучко затряслось,
І розпач ворухнувсь, як збуджений ведмідь.
І я кричу й кричу, не знаючи того,

Що криками не віджену його,
Що він насунеться, повалить і зімне,
Роздряпавши нутро моє, мене...
І тільки зблиск вогню,
І тільки крок навстріч
Іще ледь-ледь просвіченому дню,—
І я пройду крізь тьму, крізь маячню і ніч,
І я, здмухнувши снів задушливий одвій,
Знов піснею дихну.
Немов зоря блаженна,
Немов досвітній світлий смуток мій,
Повисне в небесах мелодія пісенна.
Її не завершив? І завершать не смій,
Бо й незакінчена вона є нескінченна.

VI. Вальс Сібеліуса в Ленінграді

Ніні

У запахи й шелести білої ночі,
У світлу, безсонну задуму алеї,
У парки старі на приморськім узбоччі
Ми входимо, повні печалі своєї.

Схилися, кохана, вслухайся й печалься,—
Вслухайся і в довгі літа, і в хвилини,
Коли у припливі журливого вальсу
Ми чуєм зітхання великого фінна.

Прозорість пригашеної світлотіні,
Прозорість на небі, на плесі, на серці,
Прозорість в сумирнім і журнім кружінні
Прошептаних скрипками вальсових терцій.

Турботність і суєтність денна не тьмарить
Прозорої ясності передчування,
Що в нас, як прозріння, і світить, і марить,
І видною робить всю далеч кохання.

Який перламутровий відсвіт затоки,
Як води леліють сріблисті й лілові!
І ночі північні, музичні, високі
Назавше ввіходять у пам'ять любові.

VII. Тріо № 2 Бориса Лятошинського

Композитор написав цей твір,
в основу якого лягла пісня
«Ой вербо, вербо»,
в Саратові в 1942.

Дзвінка, прозора, синя, як волзький лід, зима,
Нездвижна, широчезна, аж краю їй нема.
Бездонні, довгі ночі, колючі, гострі дні,
Розколоті по гранях на брили крижані.
Суворий сорок другий. Саратовська зима.
Тривоги, думи, смутки і самота сама,
І тільки переливи мелодій і скорбот,
Перебіги нервових чорноголових нот.
Куди пливеш, мелодіє? Несеш мене куди?
Б'єш хвилями бентежними о береги біди,
Закручуєшся вирами при корені верби,
Яка схилилась, плачучи, над струменем води.
Ой вербо, твоє листячко по стріль-воді прудкій,
Немов стрілчастих човників розгойдуваний рій,
Пливе, сріблисто граючи, в сумний пристанок мій.
Ой вербо, думно схилена над водами століть,—
Про що тобі мій Тетерів пісенно шепотить?

Як ти змогла крізь яросні, розгуркані фронти
Той шепіт, ніжно мовлений, до мене донести?
Яке ж могуття вкладене в твій тиховійний спів,
Що громовержне ревище він подолать зумів?
Тебе, о вербо, поєно настоєм вод живих,
Яких ніхто ні вичерпать, ні забруднить не міг
О вербо, пісне, музико! О водо рідних рік,—
Зміцни мене в цій горесті, в цей сорок другий рік,
Щоб чув я пісню завтрашню, щоб крик і біль затерп,
Щоб прошумів над Волгою шум тетерівських верб.
Як посланці співучої древлянської землі,
Як гордості народної сторожкі патрулі,
Ідуть в ладу потрійному троїсті голоси
У світлий світ гармонії, і доброти, й краси.

VIII. Сьома симфонія Шостаковича

Багровий прах. Румовище будов,
Розчахнутих, розколотих, згорілих,
Де кров'ю стала ржа, де ржею стала кров,
Де жевріє ще жар в розкопах, як в горнилах.
По гиччю й залізяччю поміж стін,
Сахаючись, коли тріщать обабіч мури,
Ішов з юрбою я, ішов я не один,
Переступаючи баюри й кучугури.
Над нами вже не гримали громи,
Прозоро грала просинь веренева,
Ричали тільки душі і доми
І чорнорукі корчились дерева.
Це попелище, грище вітру й смерті,—
Воно іще не вигасло дотла,
Серця ще не загоїлись роздерті,

Біда терзала, шарпала, пекла,
Але по-іншому вже формувались мислі,
По-іншому складалися труди,
Хоч гук ще гув з-за львівської гряди
Й розпачливо волали води Вісли.

Так, ми перемогли. Ми, переможці, йшли,
Піднесені, досвідчені, рішучі,
За Німану закровлені вали
І за Карпат сповиті димом кручі.
І по скорботній київській путі
У пропітнілій формі безпогонній,
У кирзовім розтоптанім взутті
Ми вкупі йшли,— ішли і ті, й не ті,
Ввіходячи у зал білоколонний,
Щоб там віддатись думі й красоті.
Чого ми прагли? Зваги чи розваги?
Чи забуття? Чи марення? Чи сну?
Куди ми рушимо, безсонні роботяги,
Від цих руїн в музичну далину?
Так тяжко витягти нас з бушування праху,
З надмірних діл, з невигаслого жару,
Незмовклого жалю, невижитого страху,
Жахного згару Бабиного яру,
Від свіжих,
                    виритих понад Дніпром могил,—
І все ж не тільки біль,
                              не тільки прах і пил,
І все ж упевненість нових нежданих сил,
І зладнаних цеглин спокійно рівний крок,
І синювата сталь приварюваних крокв,
І душ спрямованих сміливий перевал...

Такими входимо в білоколонний зал,
Хоча не знаємо, чого від залу хочем,

Тіла на крісла трудно кладемо,
Уламками шершавих слів скрегочем,
Стрясаєм з пліч натруджених ярмо.
Ми всі були і схожі, й многоликі,
Всі — різних доль, і різних мов, і душ...
Ще не пора, схвильовані музики,
Вам вигравати, нам вчувати туш!
Нам часу ще нема й самих себе продумать
І заглядать безклопітно вперед.
Нам біль і спрага дихання ще тлумить,
Ще щирить зуби в кожнім з нас скелет,
Ще ми не знаємо, чому й навіщо входим
У зал, освітлений конвульсіями люстр,
Набитий сірим, змореним народом,
Зашумлений шептанням смаглих уст.
І все змовкає вмить, і все вщухає вмент.
Застигли скрипалі, завмерли трубачі,
І небувало зблідлий диригент
Хитається, по сцені ідучи.
І пристрасть, вибухнувши рвучко в диригері,
Крізь млявий морок, голубу півтьму
Враз розчиняє нам високі й світлі двері
В світанок, що минув десь років три тому.
Немов поміж колон, поміж його акорди
По гармонійних сходах пропілей
Ввіходить в ранок люд, прекрасний, сильний, гордий,
Насправді годний імені людей.
Зарожевіла рань. Злотисте полудення.
Лілові сутінки. Солодка втома тіл.
Лягає синь, як віть гліцинії, на діл,
Розплескавши озер вечірнє зеленення.
І гра тонких хмарин. І радість. І натхнення.
І заходу розкішний небосхил.
І на сумирнім мирнім видноколі

Смеркової зорі прощально-мрійна тінь
На хвилях флейт спливає в далечінь
Поволі. Поволі. Поволі.
І тільки б гойдався ласкаво й замислено глиб,
І тільки б стелилася ніжно голублена тиша,
Коли забубнів поза обрієм глухий барабанний дріб.
Бездумна гупня, що ставала зухваліша й лютіша.
Дріб. Ще раз дріб. Ще раз стук. Ще раз зик.
Він простору прагне. Він прагне поширень.
Хрипко вигаркує: «Vorwärts!»[1] Скрикує дико: «Sieg!»[2],
«Erste Kolonne marschieren!»,
«Zweite Kolonne marschieren!»,
«Dritte Kolonne marschieren!»
Наступ потвор. Впертість убивць. Тупіт чобіт.
Ближчає. Дужчає. Глибшає. Тяжчає.
Б'є в світи. Б'є в степи. Б'є в зеніт.
Суне. Реве. Роззявляється пащею.
Плющать удари. Плещуть пожари.
Гуп. Грюк. Крик.
Машин заброньованих ромби.
Крізь небо прогвинчені бомби.
«Sieg! Sieg! Sieg!»

Я, загнаний, стояв над жовтопінним Доном,
Над неладом і гамом переправ,
І горлом, стиснутим злобою і прокльоном,
Ковтками жовчі подих свій глитав.
На рубежі судьби чапів і мучивсь так,
Таку нестерпну ніс в єстві своєму міць,
Що краще виповзти з гранатою під трак,
На всохлу землю впасти горілиць,

---

[1] Vorwärts — вперед *(нім.)*.
[2] Sieg — перемога *(нім.)*.

Щоб остаточно в небо зазирнуть,
А потім — хруск, лахміття, каламуть.

Ні, я не впав. Я брів. Я потерпав на Волзі,
Коли сталевий шторм гатив об Сталінград.
Я думав, що тоді звалюсь на брук невдовзі,
Не вчувши і того, як втне мене снаряд.
Я смерті не шукав, та, думаю, від неї
І не тікав, хоч з нею не розставсь,
Хоч у піщане дно трясучої траншеї
Влипав, розпластувавсь, втискавсь.

Приволзька, вирвами порита, оболонь.
Тут суд і пруг життя. Нема путі назад.
Так стій же, Сталінград!
                    Так бий же, Сталінград!
Батарея, вогонь! Батарея, вогонь!
Удар за ударом. Дужче і дужче.
Але ще не близько звитяжне грядуще.
Ще згинуть мільйони. Ще стогін і плач.
На штурм і на смерть ще покличе сурмач.
Але вже ясніє. Знов ранок настане.
О зорі досвітні! О зорі світання!
Багато ще буде страждених доріг
До брам тріумфального Дня Перемоги,
Але її вість передчути він зміг,
Художник цей, з болю змарнілий і строгий.
Доми Ленінграда. Розторганий дах.
Нічних вартувань невсипущі пости.
Зубасті закопчені кліщі в руках
Хапати запалки, піском замести.
Пронизливий виск. Стукотня. Гуркотня.
Сліпучістю лінз пересічена даль.
А потім — задума жовтневого дня.
Пуста аудиторія. Ноти. Рояль.

І він, він, примружуючись по-хлопчачому,
Нервово посіпуючи окуляри,
Вдивляється в те, що ми згодом побачимо,—
Завтрашній лик перемоги й покари.
Він бачить виразно, він чує громово
Велике, прекрасне, осяяне слово.
Його проректи.
Не баритися довше.
Воно вже у серці, в акордах воно вже,
Воно вже в народі, воно вже в поході,
В своїй непоборній і радісній вроді.
Воно тут над нами, над зібраним людом
Похмурих киян і печальних киянок,
Воно всіма нами сотвореним чудом
Звелося, як людства невиданий ранок.
Хай морок руїн навкруги ще вирує,
Хай куряву й кров ми з обличчя не стерли,
Та вірим, та знаєм — не марно, не всує
Кривавились, бились, боролись і мерли.

Наш змучений Київ з лиця свого витре
Сліди, що лишила роз'ярена повідь.
Промовили те Ви, товаришу Дмитре,
Що кожен із нас у душі своїй мовить —
Про горя минучість і про життєтворність.
Симфонії Сьомої журна мажорність,
Натхненність цього музиканта тривожного,
Худенького, змореного громовержця,—
Вона об'єднала нас, кожного й кожного,
Розпечене серце впаявши до серця.
О музики благословенна соборність!

НАД КНИГОЮ РОБІТ

Схиляюсь знов і знов
над книгою розкритою,
Над грандіозною картиною робіт,
І кожну фразу в ній,
і кожен пункт розпитую,
Як добрих вісників прийдешніх світлих літ.
В уяві сам собі
замислено повторюю
Проекти нашого найближчого життя,—
Вони, як здійснені реальності історії,
Увійдуть впевнено
в сьогодні
з майбуття.
Вони вже рушили
на свій рубіж позначений
Вершителями титанічних діл,
Простуючи крізь наш,
трудом людей збагачений,
Людською вірою
у щастя й мир
освячений,
В своїй стомовності суцільний суходіл,
Навік об'єднаний від Тиси до Курил.

Крокують горами, пустелями і нетрями,
Прорубують граніт,
рівняють біг річок.
Хіба їх дужий крок
зміря́ти кілометрами?
Високий запал мас
одмірює їх крок.
В задумі бачу я
Вітчизну всю свою,

Узор новин і змін
на пишних барвах карт її,—
І чую в знаках цих
дерзання мудре партії,
І почерк Леніна
в цій книзі пізнаю.

Ночей полярних тьма
іскрить електрозварками,
Пливе смолистий струм
з тюменських трясовин.
Енергія Саян
порине в далеч арками,

В Джизакському степу
ключем заграє плин.
Ударивши об грунт
вогненними колонами,
Гордливо й зважено
відпрянуть од землі
І, відштовхнувши звук,
стрімкими перегонами
Помчаться між планет
космічні кораблі.

Ще глибше свердла вб'ють
у поклад під Карпатами,
Ще дужче вриють хід
в скарби донбаських надр;
Вже гуготять,
розпалюючись, атоми
Над Прип'яттю вогнем
уранних дужих ватр.
Це — владний ум велить
розкованому атому

Вточить в тіла турбін
жарку свою снагу.
Вже дзвінкозвучна сталь
лягає крізь тайгу,
Вже підкоривсь Амур
труду людей завзятому.
На дюнах Каспію
зазеленять гаї,
Інгур наскочить з гір
на дамбу, вмиту піною,
І встануть богатирською дружиною
Над волзьким обширом
могутні врожаї.
Усе, що твориться
радянською людиною,—
Людині віддано,
на благо й честь її.
Наш труд —
найвищий він
од всіх трудів натруджених,
Од всіх робіт,
досіль
пророблених людьми.
Господарі своїх багатств і сил пробуджених,
Ми — люди творчості,
і люди миру —
ми.

Стає реальністю
нечуване й невидане,
Що фантастичністю
недавно ще було.
О наше майбуття,
прозірливо розвідане,

Понад століттями
підносиш ти чоло!
Ми бачимо тебе
у променистій ясності,
В красі і величі,
в могутті й боротьбі,
І в нашій трудовій,
напруженій сучасності
Ми творимо тебе,
радіємо тобі.
Чуття й думки людей
в усій багатогранності,
В безмежній щедрості
розквітлих людських знань
Вже розкриваються —
і в чистій осіянності
Іскриться райдужно
алмазна їхня грань.
Блискоче сміх дітей,
сріблиться спокій старості,
Зоріє зріла мисль
трудівника-творця.
О радість творення,—
її прекрасні парості
Живлющим променем
пронизують серця.

Так, наша путь трудна,
не пелюстками встелена,
Та краща від усіх,
що відала Земля,—
Про неї радитись
достойні учні Леніна
Врочисто входять
в світлий зал Кремля.

Здається,—
            Вчитель сам
                        зведеться над трибуною,
І схвалить нашу путь,
            і скаже нам про це,
І провесною комунізму юною
Осяє світ
        живе його лице.

1982

ЙОГО ОЧІ

Очима душі я вглядаюся в нього,
В його мудрі очі, примружені трохи,
Що пильно й проникливо, повно і строго
Пронизують сяйвом глибини епохи.

Вони прозирають, незмінно видющі,
Крізь прóстори, й роки, й тумани оманні,
Крізь шторми історії, битви найдужчі,
Найтяжчі струсіння, здвигання вулканні,

Але й в пору випроб суворих, і навіть
У пору, як сунули бурі зловісні,
Уміли тепліти вони і ласкавіть
Від сміху дитячого, жарту і пісні.

Уміли, немов блискавиці, вражати,
І мить обирати, і міряти вічність,
Побачити творчого духу величність
В припливах акордів «Апасіонати».

Їх сяйва не скрили зважнілі повіки,—
Вони і тепер у своєму безсмерті
Вглядаються в людство та будуть навіки
Вглядатися, смілі, рішучі, одверті.

Ти серце і очі розкрий перед ними —
Осяють вони тобі знане й незнане,
І правда в усій своїй складності стане
Для тебе одна, неприхована, зрима.

Тоді й тайний закут душі не сховає
Злоби міщуха чи пихи себелюба,—
Розвіється, зблякне і зникне до краю
Достоїнства людського розпад і згуба.

І ствердиш ти силу життя й життєлюбства,
Якщо ти по-ленінськи мислив і діяв,
Бо в ленінськім зорі — прозірливість людства,
Бо в ленінськім слові — майбутнього вияв.

1980

ЗМІСТ

На магістралях часу.— *Леонід Новиченко* . 5

ПОЕЗІЇ ТА ПОЕМИ

1923—1940

21 січня 42
Червоноармійська 44
Про жито й кров 45
Колискова 48
Протигаз 50
Імобе з Галаму *(З «Негрського циклу»)* . 53
Пісня бійця 56
Боєць 17-го патруля 58
Папороть 65
Любисток 66
Розмай-зілля 67
Осіння путь 68
Підкови коней 71
Два сонети 72
Залізнякова ніч 73
Кров полонянок 74
Дорога 75
Елегія атракціонів 76

Будівлі

I. Собор 79
II. Брама 81
III. Будинок 83

Розмова сердець 85
Фокстрот 96
Нічний рейс 97
Слово о полку 99
Гофманова ніч 101
Число 106
Смерть Гамлета 116
Трилогія пристрасті 120
Танець 128
І сонце таке прозоре 129

Безсмертя

Три повісті про товариша Кірова

Повість перша. Прапор 138
Повість друга. Ніч перед боєм 151
Повість третя. День 161
Зброя миру 180

Грузинські поезії

І. На руїнах у Кутаїсі 182
ІІ. Шлях до Тмогві 184
ІІІ. Над труною Важа Пшавели 187
IV. Скарга меча *(З Важа Пшавели)* 188
V. Джерело *(До 1500-річчя Тбілісі)* 189

Узбекистанські поезії

І. Садівник 191
ІІ. Танцівниця 192
ІІІ. Труна Тімура 194
Мати 197
Батьки й сини 202

Пісня волі 215
Хлопчик з Чуфут-Кале 217

Бориславські оповідання

I. На околиці Борислава 221
II. Передчуття грози 222
III. На карпатських узгір'ях 223

1941—1945

Клятва 225
Пощади псам нема! 226
Балада про подвиг 227
Залізний хрест 229
Наш танк 231
Твій син 232
В день Жовтня — братам
(Послання з фронту) 234
Данило Галицький 236

Сталінградський зошит

I. Вітер зі Сходу 254
II. Напередодні 255
III. Біля хати 257
IV. Дорога 259
V. На переправі 260
VI. На березі 262
VII. На командному пункті 265
VIII. В яру 267
IX. Прорив 273
X. Битва 277

Ленінський стяг 281
Клич 281
Стяг на багнеті 283
Епізод 285
Прапори перемоги 287

Київські етюди
I. На лівому березі 288
II. На вулиці 289
III. Біля університету 290
IV. Яр 291
V. Ранок 293
VI. На площі 295
VII. Будівничий 296

1948—1958

Англійські враження
I. Скелі Дувра 302
II. Біг-Бен 303
III. Шкіц до портрета 306
IV. Мандрівний джентльмен 308
V. Малюнки на панелі 311
VI. Смеркання в Гайд-парку 313
VII. Солдатська балада *(Лондонська бувальщина)* 314
VIII. У Стратфорді на Ейвоні 321
IX. На шотландській дорозі 325
X. Спомин про Бернса 327
XI. Ленін в Лондоні *(З Джека Ліндсея)* 332

Біля Спаської вежі

I. Вступ 333
II. На полі Куликовому 335
III. Гонець 338
IV. Зустріч біля брами 347
V. Перший день 353
VI. Одного осіннього ранку 355
VII. Парад Перемоги 360
VIII. На Ленінських горах 364

Міцкевич в Одесі

I. Пісня про три ножі 371
II. Мазурка 373
III. Над морем 376
IV. Імпровізація 377
V. Буря 380
VI. Симфонія 382
VII. Думи в день від'їзду 387
VIII. Дві постаті 390
Пам'яті полеглих 392

1962—1975

Італійські зустрічі

I. Зустрічі 401
II. Розмова з другом 404
III. Перед статуями Мікеланджело . . 407
IV. На форумі Рима 410
V. Фонтан Треві у Римі 411
VI. Очі 412

VII. Леся Українка в Сан-Ремо . . . 417
VIII. Ірис Флоренції 419
IX. Земля Труда *(З поеми П. Пазоліні)* 420

X. Сіціліана

1. Пісня 422
2. На ступенях храму 425
3. Святкова ніч 426
XI. В Сардінії 430
Політ крізь бурю. *Поема* 436

Чотири оповідання про надію
(Варіації на тему Р. М. Рільке)

Вступне слово 458
Перша варіація 459
Друга варіація 467
Третя варіація 471
Четверта варіація 480
Кларнет Тичини 485
Вночі 24 жовтня 486
Спогад про Димитрова 488
Триптих Симонові Чіковані 491

Уманські спогади

Іскра 495
Боги Еллади 505
Сіль 517
Дощовий прелюд 529
27 січня 544
Нічні роздуми старого майстра 552

ВІРШІ ОСТАННІХ РОКІВ

1980—1983

Ім'ям людини і народу 571
У Музеї Леніна 572
Пам'ятник Лесі Українці в Саскатуні . . . 574
«Давно — як давно!» *(Ніколаю Тихонову)* 578
«Зіниці смерті стежили за Вами...»
(Олесю Гончареві) 582
Пісня про Сокола 583
Пам'яті друга *(На могилу Юрія Смолича)* 583
Сходження на Зедазені 585
«Пильніше й глибше вдуматися в себе...» 587
Пролог до спогадів 588
Перший сніг 589
«На луг лягло благословіння снігу...» . . 590
Лампочка вдалині 591
Спалах сузір 592
Тишина 592
«Чебрець, і верес, і вологий мох...» . . . 593
«...Хай спечені уста...» 594
Одужання 595
«Пройшли ми всілякі дороги удвох...» . . 595
«В собі, як в келії...» 596
Шепіт 597
Шипшини білий цвіт 597
За кроком крок 599
Фонтан 601
Подзвін конвалії 602

Нічні концерти

- I. Криниця Леонтовича 603
- II. Ніч на Івана Купала 606
- III. Бразіліана Віла Лобоса 607
- IV. Голос Едіт Піаф 612
- V. Незакінчена симфонія Шуберта . . 615
- VI. Вальс Сібеліуса в Ленінграді . . . 616
- VII. Тріо № 2 Бориса Лятошинського 617
- VIII. Сьома симфонія Шостаковича . . 618

Над книгою робіт 624

Його очі 628

МИКОЛА ПЛАТОНОВИЧ БАЖАН
ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ
ТОМ ПЕРВЫЙ
Стихотворения и поэмы. 1923—1983

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро», 1984

(На украинском языке)

Редактор *Л. С. Малахова*
Художник *В. В. Машков*
Художній редактор *В. С. Мітченко*
Технічний редактор *Б. С. Грінберг*
Коректор *Т. Г. Білецька*

Інформ. бланк № 2352.

Здано до складання 2.01.84.
Підписано до друку 08.05.84. БФ 33224.
Формат 70 × 108¹/₃₂. Папір друкарський № 1.
Гарнітура академічна. Друк високий.
Ум. друк. арк. 28 + 1 вкл. Ум. фарб.
відб. 29,044. Обл.-вид. арк. 25,59.
Тираж 15 000. Зам. № 4—132. Ціна 2 крб. 60 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига».
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Бажан М. П.

Б16 Твори в 4-х т. Т. І.: Поезії та поеми 1923—1983.
/ Передм. Л. Новиченка.— К. : Дніпро. 1984.— 637 с.

Перший том творів видатного майстра української радянської літератури, поета-академіка, Героя Соціалістичної Праці, лауреата Державної премії СРСР складають вірші та поеми 1923—1983 рр., більшість яких давно ввійшла в скарбницю радянської класичної літератури.

Б $\frac{\text{4702590200—220}}{\text{М205(04)—84}}$ 220.84. У2

МИКОЛА
БАЖАН

1